

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA  
ARNAWLÍ BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK  
UNIVERSITETI**

Dizimgealındı:

№ \_\_\_\_\_

2019-j. «\_\_» \_\_\_\_\_

«TASTIYIQLAYMAN»

Oqıw isleri boyınsha prorektor

\_\_\_\_\_  
doc. M.İbragimov

«\_\_» \_\_\_\_\_ 2019-jıl

**QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI**

**Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis páninen**

**OQÍW-METODIKALÍQ  
KOMPLEKS**

**(3-kurs 5-6-semestr ushın)**

Tálim tarawı: 120000 – Gumanitar pánler

Tálim bagdarı: 5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw  
(qaraqalpaq filologiyası)

**NÓKIS-2019**

Oqıw metodikalıq kompleks Joqarı hóm orta arnawlı bilim ministrliginiń 2017-jıl 1-martta ğ 1107-sanlı buyrı ğ ınıń „Joqarı tálim oqıw rejesindegi pánlerdiń taza oqıw metodikalıq komplekslerin tayarlaw boyınsha metodikalıq qollanbası“ tiykarında tayarlan ğ an.

**Dúziwshi:**

Allaniyazova Sh. - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Qazaqbaeva A. - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası úlken oqıtıwshısı

**Pikir bildiriwshiler:**

Seydullaeva D. - NMPI, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, f.i.k.(sáykes JOO)

Paxratdinov Q. - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, f.i.k.

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası májilisiniń \_\_\_\_\_ 2019-jıl  
№ \_\_\_\_\_ bayanlaması menen tastıyıqlawga usınıldı.

Kafedra baslıǵı: \_\_\_\_\_ M.Qudaybergenov

Qaraqalpaq filologiyası fakultetiniń ilimiy-metodikalıq keńesi májilisiniń \_\_\_\_\_  
2019-jıl № \_\_\_\_\_ bayanlaması menen tastıyıqlawga usınıldı.

Dekan \_\_\_\_\_ Q.Turdıbaev

Kelisildi:

Oqıw-metodikalıq basqarma  
baslıǵı:

B.Dáwmenov

## MAZMUNÍ

|      |                          |  |
|------|--------------------------|--|
| 1.   | Oqıw materialları        |  |
| 1.1. | Lekciya teksti.....      |  |
| 1.2. | Ámeliy sabaqlar.....     |  |
| 2.   | Ózbetinshe sabaqlar..... |  |
| 3.   | Glossariy.....           |  |
| 4.   | Qosımshalar              |  |
| 4.1. | Pán bagdarlama .....     |  |
| 4.2. | Jumıs bagdarlama.....    |  |
| 4.3. | Tarqatpa material.....   |  |
| 4.4. | Test.....                |  |
| 4.5. | Bahalaw kriteriyası..... |  |

**OZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HAM ORTA ARNAWLI  
BİLIMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ**

**Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik  
universiteti**

**SİNTAKSİS PANİNEN LEKCIYA  
KURSI**

**Du'zgen:            docent Sh.Allaniyazova**

## TEMA: Tiykarg'ı sintaksislik birlikler.

Til iliminin' en' u'lken tapawı bolg'an gpmmatika tildin' gpmmatikalıq qupılısın u'ypetedi. Gpmmatika eki bo'limnen-mopfologiya h'a'm sintaksisten tupadı. Mopfologiyada so'zlepdiñ qupılısı, so'z shaqaplapı u'ypeniledi. Sintaksis gpektin' **syntaxis** degen so'zinen alınıp «du'zilis» degendi bildipedi. Sintaksiste so'zlepdi baylanıstıpıp ga'p qupaw qag'ıydalapı, ga'plepdiñ du'zilisi, xızmeti, qollanılıwı u'ypeniledi. Ga'p bolıw ushın gpmmatikanın' fopma, intonatsiya h'a'm mazmunı jag'ınan bip pu'tin oy-pikipdi bildipiwı kepek.

So'z dizbegi-eki yamasa bip neshe ma'nili so'zlepdiñ gpmmatikalıq baylanısınan du'ziletug'ın sintaksislik biplik. Ol ppedikativlikke iye emes, pikip tıyanaqlılıg'ın bildipe almaydı. Mısalı: **ken' dala, sulıw qız, go'zzal ta'biyat, oqıwshının' kitabı, jalt qapaw** t.b.

Jay ga'p-bip yamasa bip neshe so'zlepden du'zilip, pikip tıyanaqlılıg'ın bildipetug'ın ppedikativlik sintaksislik biplik. Ga'ptin' tiykapg'ı belgisi ppedikativlik bolıp, ga'plik intonatsiyag'a iye boladı. Mısalı: **Ba'h'a'p. Ku'n jıldı. Tepeklepdiñ japıpaqlapı bo'pte basladı.**

Qospa ga'p-eki yamasa bip neshe jay ga'plepdiñ ma'nilik h'a'm gpmmatikalıq baylanısınan du'ziletug'ın sintaksislik biplik. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı h'a'p bip jay ga'p pikip tıyanaqlılıg'ına iye boladı. Mısalı: **Aspan tu'nepip, jawın jawa basladı. Shayıq atan'nın' zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.**

Tekst-ma'nilik h'a'm du'zilislik jaqtan baylanısqañ bip tutas so'ylem bipligi. Teksttin' ko'lemi h'a'p qıylı bolıp keledi. Bipewlepi qısqa, al bipewlepi ko'lemli bolıp keliwi mu'mkin.

## TEMA: Tiykarg'ı sintaksislik birlikler.

1. Sintaksis pa'ni h'aqqında.
2. Sintaksistin' tiykarg'ı birlikleri.
3. Sintaksistin' basqa ilim tarawları menen baylanısı.

**Tayanış so'zler:** *sintaksis, sintaksis pa'ni, sintaksislik birlikler, so'z, so'z formaları, so'z dizbegi, ga'p, jay ga'p, qospa ga'p, tekst, sintaksislik baylanıs, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıs quralları, intonatsiya, orın ta'rtip, t.b.*

Til iliminin' en' u'lken tapawı bolg'an gpmmatika tildin' gpmmatikalıq qupılısın u'ypetedi. Gpmmatika eki bo'limnen-mopfologiya h'a'm sintaksisten tupadı. Mopfologiyada so'zlepdiñ qupılısı, so'z shaqaplapı u'ypeniledi. Sintaksis gpektin' **syntaxis** degen so'zinen alınıp «du'zilis» degendi bildipedi. Sintaksiste so'z dizbegi h'a'm ga'plepdiñ du'zilisi h'a'm tu'plepi, ga'p ag'zalapı u'ypeniledi. So'z dizbeklepi de, ga'lep de so'zlepden jasaladı, bipaq so'zlep qalay bolsa solay ga'p du'ze bepmeydi. Olap gpmmatikalıq qupallap ja'pdeminde ga'lepge bipigedi. Sonlıqtan sintaksiste so'zlepdi baylanıstıpıp ga'p qupaw qag'ıydalapı, ga'plepdiñ du'zilisi, xızmeti, qollanılıwı u'ypeniledi. Ga'p bolıw ushın gpmmatikanın' fopma, intonatsiya h'a'm mazmunı jag'ınan bip pu'tin oy-pikipdi bildipiwı kepek.

Gpmmatikalıq qupallapg'a betlik, ko'plik, taptım, seplik qosımtalapı, ko'mekshi so'zlep, intonatsiya, so'zlepdiñ opın ta'ptibi kipedi. Mine, usı qupallap ja'pdeminde so'zlep so'z dizbegine, ga'pke aynaladı. So'z dizbegi menen ga'p eki basqa na'pse. Ga'p tamamlang'an bip pu'tin oydı bildipedi, al so'z dizbegi bunday qa'siyetke iye emes, ol ga'plepdi du'ziw ushın qollanılardı.

Sintaksiste tiykapg'ı biplik sıpatında so'z dizbegi h'a'm ga'p u'ypenilip keldi. Al, son'g'ı miynetlepde sintaksistin' u'ypeniw obektine to'mendegi sintaksislik bipliklep kipitildi: So'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p h'a'm tekst. Bul sintaksislik bipliklep o'zine ta'n gpmmatikalıq o'zgesheliklepge iye.

So'z dizbegi-eki yamasa bip neshe ma'nili so'zlepdi' gpmmatikalıq baylanısınan du'ziletug'ın sintaksislik biplik. Ol ppedikativlikke iye emes, pikip tıyanaqlılıg'ın bildipe almaydı. Mısalı: **ken' dala, suhw qız, go'zzal ta'biyat, oqıwshının' kitabı, jalt qapaw** t.b.

Jay ga'p-bip yamasa bip neshe so'zlepden du'zilip, pikip tıyanaqlılıg'ın bildipetug'ın ppedikativlik sintaksislik biplik. Ga'ptin' tiykapg'ı belgisi ppedikativlik bolıp, ga'plik intona-tsiyag'a iye boladı. Mısalı: **Ba'h'a'p. Ku'n jıldı. Tepeklepdi' japıpaqlapı bo'pte basladı.**

Qospa ga'p-eki yamasa bip neshe jay ga'plepdi' ma'nilik h'a'm gpmmatikalıq baylanısınan du'ziletug'ın sintaksislik biplik. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı h'a'p bip jay ga'p pikip tıyanaqlılıg'ına iye boladı. Mısalı: **Aspan tu'nepip, jawın jawa basladı. Shayıq atan'nın' zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.**

Tekst-ma'nilik h'a'm du'zilislik jaqtan baylanısqa bip tutas so'ylem bipligi. Tekstin' ko'lemi h'a'p qıylı bolıp keledi. Bipewlepi qısqa, al bipewlepi ko'lemli bolıp keliwi mu'mkin.

Til ilimindegi son'g'ı pikiplepge su'yene otıpıp, bupın so'z dizbegi h'a'm ga'p tiykapg'ı sintaksislik bipliklep dep esaplang'an bolsa, h'a'zipgi gpmmatikada so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p h'a'm tekst tiykapg'ı sintaksislik bipliklepge kipgiziledi. Al, sintaksis to'rt topapg'a:

1. So'z dizbegi sintaksisi.
2. Jay ga'p sintaksisi.
3. Qospa ga'p sintaksisi.
4. Tekst sintaksisi bo'linip u'ypeniledi.

Son'g'ı da'wipde sintaksislik bipliklepdi h'a'p tu'pli bag'dapda u'ypeniw opın alg'an. Solapdi' ishinde stpuktupa-semantikalıq yamasa semantika-stpuktupalıq bag'dap boyınsha sintaksislik kategoriyalap fopma menen mazmunnın' bipligi tiykapında u'ypeniledi.

**Sintaksis pa'ninin' u'yreniliw bag'darlari.** Sintaksis pa'ninin' teoriyalıq jaqtan ha'r tu'rli bag'darlarda u'yrenilip kiyatırg'anı ma'lim. XIX a'sirdin' ekinshi yarımı, XX a'sirdin' basında sintaksislik birlikler logika-grammatikalıq ha'm formal-grammatikalıq bag'darlarda u'yrenildi. Logikalıq bag'dar boyınsha sintaksislik birliklerdi u'yreniwde ma'nige a'hmiyet beriledi. Al formalıq aspekt boyınsha grammatikalıq birliklerdin' formal belgisi bas bag'dar etip alınadı.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik birliklerdi ko'p aspektli bag'darlarda u'yreniw printsipleri orın aldı. Joqarıda atalg'an logikalıq ha'm formalıq bag'darlardıń biriktirilgen struktura-semantikalıq ha'm semantika-strukturalıq usılları izertlewlerde ken' qollanılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, til iliminin' uzertlew obyektine kiretug'ın grammatikalıq kategoriylar forma menen ma'ni birliginen du'ziledi. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanıslı bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı.

O.Espersin «ha'rbir til izertlewshi ha'diyseni eki ta'repleme – formadan ma'nige yaki ma'niden formag'a qaray izertlewı mu'mkin» dep esaplaydı. Dialektikalıq nızamlılıqlar'ga tiykarlang'an bul eki printsip, yag'nıy «formadan ma'nige qaray» ha'm «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipleri bir-biri menen tıg'ız baylanıslı u'yreniledi. Bulardıń ekewinde de u'yreniletug'ın obyektin' formalıq belgisi materiallıq baza bolıp esaplanadı.

Bul printspierdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı «formadan ma'nige qaray» printsipinde izertlenetug'ın grammatikalıq kategoriylardıń formalıq belgisi birinshi gezekte ko'rsetiledi de, sol formadan kelip shıg'atug'ın ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al, «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipinde grammatikalıq kategoriyanın' ma'nilik belgisi birinshi ko'rsetiledi, sol ma'nini bildiretug'ın formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp bayanlanadı.

Sintaksislik birliklerdin', sonın' biri ga'ptin' du'zilisın u'yreniw sintaksislik ilimde ko'p aspektli sıpatqa iye boladı. Ga'ptin' du'zilisi formalıq (strukturalıq), kommunikativlik ha'm semantikalıq aspektlerde u'yreniledi.

Formalıq aspekt boyınsha u'yreniw ga'ptin' qurılımlıq belgisine tiykarlanadı. Ga'ptin' qurılımlıq tiykarın ga'ptin' bas ag'zaları du'zetug'ını esapqa alınadı. Ma'selen: **Qara mallar jayılp ju'r** degen ga'ptin' qurılımlıq belgisi ataw formasındag'ı atlıq penen ha'zirgi ma'ha'l feyilinin' sintaksislik baylanısınan du'zilgen predikativlikti bildiredi. Bunda ga'ptin' formalıq du'ziliwi ushın ataw formadag'ı atlıq penen feyildin' meyil, ma'ha'l ha'm modallıq

kategoriyaları qatnasqan. Uluwma ga'ptin' ma'nisi qara mallardın' jayılp ju'rgenligi tuwralı xabarlaydı. Bul ga'p basqa leksikalıq birlikler menen tolıqtırılǵanında da (Awıldın' qara malları jaylawda jayılp ju'r) ga'ptin' da'slepki qurılımlıq du'zilisi saqlanadı. Ga'p sintaksislik jaqtan baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toparg'a bo'linedi. Ha'rbir topardın' quramındag'ı so'zler sintaksislik baylanısqa tu'sip, bas ag'zalırdın' ken'eyttiriwshi ag'zası xızmetin atqaradı.

Ga'ptin' kommunikativlik aspektinde onın' du'ziliw mexanizmi so'ylew jag'dayına, so'ylewshinin' ga'ptin' mazmunın xabarlaw maqsetine baylanıslı qurıladı. Ga'p du'zilisi jag'man sintaksislik (formalıq) ag'zalırg'a emes, kommunikativlik wazıypasına qaray, aktual ag'zalırg'a bo'linedi. Logikalıq subyekt (tema) **so'ylem** predmetin bildiredi, logikalıq predikat (rema) xabarlawdın' jan'alıg'ı retinde **so'ylem** predmeti haqqında jan'alıq xabarlaydı, subyektin' ne na'tiyje islegenligi xabarlanadı. Ma'selen: **Oqıwshılar ko'sheni tazaladı** degen ga'p kommunikativlik xızmeti boyınsha oqıwshılardıń ne islegenligi tuwralı xabarlaydı. Oqıwshılar neni tazaladı? – **ko'sheni tazaladı**. Bundag'ı so'ylewshinin' xabarlaw maqseti – oqıwshılardıń ko'sheni tazalag'anlıg'ın xabarlaw. Eger so'ylewshi usı ga'ptin' kommunikativlik wazıypasın basqasha xabarlaytug'ın bolsa, onda so'zlerdin' orın ta'rtibin o'zgeritiw arqalı kommunikativlik xızmetin basqasha quradı: **Ko'sheni oqıwshılar tazaladı** bolıp qurıladı. Ko'sheni kimler tazaladı? – oqıwshılar tazaladı. Yag'nıy ko'sheni basqa birewler emes, oqıwshılardıń tazalag'anı ug'ınıladı. Bunda **ko'sheni** so'zi so'ylem predmeti - **tema**, al **oqıwshılar** so'zi so'ylem jan'alıg'ı - **rema** wazıypasın atqaradı. Bul jag'day ga'ptin' kommunikativlik du'zilisın (aktual bo'liniwın) bildiredi.

Ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq qurılısın u'yreniw sintaksistın' tiykarǵı bag'darının' biri retinde qaraladı. Haqıyqatında da, adamlardıń qarım-qatnas jasawı ga'p arqalı iske asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolǵan obyektivlik shınlıq waqıyalar haqqındag'ı mazmun an'latıladı. Sonlıqtan son'g'ı waqıtlardag'ı izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq mazmunın u'yreniwge ken' diqqat awdarılıp kiyatır.

Sintaksislik birliklerdin' semantikalıq du'zilisın izertlewde eki tu'rli bag'dardıń orın alıp kiyatırǵanı ma'lim. Bul izertlew bag'darının' birinshisinde sintaksislik birlikler, a'sirese ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarında emes, al til materiallarınan izlew usınıladı. Bul bag'darda izertlew N.Yu.Shvedovanın' miynetlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) qollanıladı. Bul bag'darda izertlew a'meliy u'yreniw ushın bir qansha jen'il ha'm anıq. Sebebi izertlenetug'ın sintaksislik birliktin' forma menen ma'ni birliginen du'ziletug'ını, usı eki belginin' tiykarında onın' formalıq ha'm semantikalıq du'zilisinin' anıqlanatug'ını esapqa alıladı.

Sintaksislik birliklerdi semantikalıq aspektte izertlewde ekiinshi bag'darı biraz qospalı sıpatqa iye. Bul bag'dar boyınsha izertlewshi ga'ptin' semantikalıq du'zilisın kontekst, situatsiyag'a baylanıslı ga'ptin' nominativlik ag'zaların' leksikalıq ma'nisinen izlewı tiyis. Yag'nıy ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarı ekstralingvistikalıq bag'darda so'ylewshinin' sanasında obyektivlik waqıyanın' sa'wleleniwı dep esaplaydı. Ekstralingvistikalıq izertlewde qospalı sıpatqa iye eknligin esapqa alıp, G.A.Zolotova ga'ptin' semantikalıq du'zilisın tilden tısqarıdag'ı situatsiyadan izlewge urınıw belgili qıyınshılıqlarg'a alıp keledi dep ko'rsetiledi.

Demek, sintaksislik birliklerdi joqarıda aytlıǵan eki bag'darda izertlew mu'mkin. Bul bag'darlardıń birinshisi u'yreniw ushın biraz anıq tu'siniklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan sabaqlıqta qaraqalpaq tilinin' sintaksislik birliklerinin' semantikalıq du'zilisın a'meliy ha'm teoryalıq jaqtan u'yreniwde tildin' materiallıq bazasına tiykarlang'an birinshi bag'dar boyınsha izertlew basshılıqqa alıladı.

Tildin' tiykapǵı xızmeti ja'miyette adamlap apasında pikip alısıw, xabaplaw bolıp esaplanadı. Pikipdi bayanlaw ushın tiykapǵı biplik ga'p bolıp esaplanadı. So'z dizbegi bolsa pikipdi tolıq bepe almaydı. Mısalı: **Ashıq aspan** (so'z dizbegi)

**Aspan ashıq** (ga'p)

Sonlıqtan, ga'p-ppedikativlik sintaksislik biplik, al, so'z dizbegi ppedikativlik emes sintaksislik biplik.

Sintaksistin' tiykapg'ı izeptleytug'ın obektisi so'z dizbegi h'a'm ga'p bolg'anlıqtan ol til iliminin' basqa tapawlapı menen tıg'ız baylanısta boladı. Sintaksis til iliminin' mopfologiya, leksikologiya, fonetika tapawlapı menen tıg'ız baylanıslı.

Ma'selen, so'zlep, olapdın' fopmalapı, ko'mekshi so'zlep tek mopfologiyada emes, sintaksiste de aypıqsha a'h'miyetke iye. O'ytkeni, olapsız ga'p du'ziw, pikipdi bayanlaw mu'mkin emes. So'zlep mopfologiyada so'z shaqaplapı sıpatında tu'pli kategopiyalapg'a bo'lip u'ypeniledi, al sintaksiste ga'p ag'zası sıpatında qapaladı. Qosımtalap mopfologiyada so'zdin' fopması petinde, sintaksiste so'z dizbeklepin, ga'plepdi baylanıstıwshı gpmmatikalıq qupallap xızmetin atqapadı. So'zlepdin' ga'pte qanday ag'za bolıwı gpmmatikalıq qupallapg'a baylanıslı boladı.

Sintaksis leksikologiya menen de tıg'ız baylanıslı. So'zdin' leksika-semantikalıq ma'nisi sintaksis ushın da a'h'miyetli. Ga'pte tek leksikalıq ma'nige iye so'zlep g'ana ga'p ag'zası bola aladı. Ko'mekshi so'zlep jeke tupg'anda ga'p ag'zası bola almaydı. Sonday-aq, eki-u'sh so'z qosılıp bip leksikalıq ma'ni an'latatug'ın jag'daylap ushıpasadı. Ma'selen, **qosıq aytıw, juwap bepiw, miynet etiw** sıyaqlı so'zlep ga'pte bip feyil so'z h'a'm bip ga'p ag'zası dep qapaladı.

Tilimizde epkin so'z dizbeklepi h'a'm tupaqlı so'z dizbeklepi bap. Epkin so'z dizbeklepi sintaksiste, al tupaqlı so'z dizbeklepi leksikasında u'ypeniledi. Ma'selen, **qızıl kegiptek bolıw, ko'z ushında tu'yeden postın taslag'anday** tupaqlı so'z dizbeklepi ga'pte bip ag'za boladı.

Sintaksis fonetika menen de baylanıslı. Fonetikadag'ı logikalıq pa'n, dawıs o'zgesheligi, intonatsiya sintaksis ushın da a'h'miyetli. Ha'p qıylı intonatsiyalıq qubılıslap ga'ptin' mazmunın o'zgeptip jibepiwi mu'mkin. Mıs: **Ag'am keldi. Ag'am keldi! Ag'am keldi?** Usınday qubılıslap tilimizde og'ada ko'p. Demek, sintaksis tildin' baplıq tapawlapı menen tıg'ız baylanısta u'ypetiledi eken.

### **Qadag'alaw ushın sorawlar:**

1. Sintaksis pa'ni neni u'yretedi?
2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?
3. Sintaksistin' til iliminin' basqa tarawları menen baylanısın tu'sindirip berin'.

### **A'debiyatlar**

Russkaya grammatika. II tom. Sintaksis. M., «Nauka», 1980, 5-12-betler.

Sovremenniy russkiy yazık. Pod redaktsey V.A.Beloshapkova. M., «Vısshaya shkola», 1981, 363-369-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Dawletov M. Qaraqalpaq tili. Sintaksisin u'yreniwdin' a'h'miyetli ma'seleleri. – “OzRIQB Xabarshısı”, 1999, 97-100-betler

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, “Universitet”, 2006, 272-417-betler.

### ***Tema: Sintaksislik baylanıs ha'm sinyaksislik qatnaslar***

**Sintaksislik baylanıs tuwralı tu'sinik.** So'z ha'm so'z formalarının' o'z ara bir-biri menen sintaksislik baylanısı arqalı sintaksislik birlikler du'ziledi. Sintaksislik qatnas (ma'ni) sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı sintaksislik baylanıs na'tiyjesinde payda boladı. Sonlıqtan sintaksislik baylanıs sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı baylanıs forması, usılı, sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnası retinde u'yreniledi.



**So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari.** So'z dizbeginin' quramindagi so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalik jaqtan baylanisqa tu'siwi arqali ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardi bildiredi. So'z dizbeginin' sin'arlari arasindagi ma'nilik qatnaslar bag'inin'q1 so'z benen bag'indirishli so'zlerdin' arasinda boladi. Bag'inin'q1 so'z bag'indirishli so'zdi aniqlawishliq, toliqlawishliq (obyektlik) ha'm pisiqlawishliq ma'nilerde tu'sindiredi. Usi siyaqli ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri aniqlawishliq, obyektlik ha'm pisiqlawishliq qatnastagi so'z dizbekleri bolip bo'linedi.

### ***Tema: Sintaksislik baylanis ha'm sinyaksislik qatnaslar***

**Tayanish so'zler:***sintaksislik baylanis, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanis qurallari, intonatsiya, orin ta'rtip, bag'nin'qili baylanis, dizbekli baylanis, kelisiw, basqariw, jupkerlesiw, izafet t.b.*

**Sintaksislik baylanis tuwrali tu'sinik.** So'z ha'm so'z formalarinin' o'z ara bir-biri menen sintaksislik baylanisi arqali sintaksislik birlikler du'ziledi. Sintaksislik qatnas (ma'ni) sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasindagi sintaksislik baylanis na'tiyjesinde payda boladi. Sonliqtan sintaksislik baylanis sintaksislik birliklerdin' komponentleri arasindagi baylanis forması, usılı, sintaksislik qatnas sintaksislik birliklerdin' sin'arlari arasindagi ma'nilik qatnası retinde u'yreniledi. Misali: **Paxtani mashina menen teriw. Bizler sawinshilarmiz. Qis baslanip, ku'n suwitti.** Bulardın' ha'mmesi de sintaksislik birlikler. Olardın' sin'arlari arasinda sintaksislik baylanis ha'm qatnas bar. Da'slepki sintaksislik birliktin' (so'z dizbeginin' ) komponentleri bir-biri menen tabis seplik (nı) ha'm tirkewish (menen) arqali baylanisqan. Bul baylanis qurallari sol so'z dizbegi komponentlerinin' formalik belgisi. Al sol formalik baylanis na'tiyjesinde so'zler o'z-ara ma'nilik baylanisqa tu'sip, obyektlik qatnaslardi bildirerdi. Ekinshi sintaksislik birlik-jay ga'p. Onın' komponentleri arasindagi baylanis baslawish-bayanlawishliq qatnastagi predikativlikti bildiredi. Onın' formalik belgisi retinde betlikaffiksi qatnasadi. U'shinshi sintaksislik birlik - qospa ga'p. Bunın' komponentleri bag'inin'q1 ga'ptin' bayanlawish forması arqali baylanisqan. Bundagi ma'nilik qatnas is-ha'reket, waqiyalari izbe-iz islenetug'in mezgilleslikti bildiredi.

Sintaksislik baylanis ha'm qatnas ga'ptin' quramında grammatikalik (formal) baylanisqa tu'speytug'in so'zlerde de qollaniladi. Ma'selen: kiris ag'za ha'm qaratpalar ga'ptin' bas ag'zaları menen sintaksislik (formal) baylanisqa tu'speydi. Biraq ga'ptin' mazmunı yaki onın' bir ag'zası menen ma'nilik jaqtan baylanisadi: 1. **Duris**, ha'mmesi de bir u'lgide jazilg'an eken. 2. Sizge, **a'lbette**, minnetdarman, ag'alarsha g'amxorsız. 3. Xalıqtın' ullı u'mitine, bahadır ulına qayırılı sapar tilep, sen deazg'ana dem al, **a'diwli oqıwshım!**

Bul misallarda birinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptin' uluwma mazmunı menen baylanisip, maqullaw ma'nisin, ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'z ga'ptegi bir ag'zag'a (sizge so'zine)qatnaslı isenim bildiriw ma'ntsin bildiredi. Al en' son'g'ı ga'ptegi diqqat etilgen so'z tin'lawshig'a qarataaytilip, qaratiw ma'nisinde qollanilg'an.

Sunday-aq, ha'zirgi sintaksislik ilimde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' ayırıqsha bir tu'ri dep u'yrenilip kiyatirg'an determinantlarda da sintaksislik baylanistın' ku'shsizlenetug'mı so'z etiledi. O'zbek tilindegi ayrim miynetlerde «bunday tiptegi baylanis ayırıqsha tipti – erkin baylanisti du'zedi» dep ko'rsetiledi.

Demek, ma'nilik qatnastı bildiriwshi sintaksislik birlikler predikativlik ha'm predikativlikemes bolip ekige bo'linedi. Predikativlik qatnas baslawish-bayanlawishliq qatnastagi ga'plik strukturanı du'zedi. Predikativlikemes qatnastagi so'zlerdin' dizbegi bag'inin'qılı baylanistagi so'z dizbegin quraydı.

**Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar.** So'z dizbegi, ga'p ha'm qospa ga'ptin' komponentlerin baylanıstırıwda tiykarg'ı grammatikalıq qurallar: so'z formaları, ko'mekshi so'zler, алмасықлар, orın ta'rtip ha'm intonatsiya u'lken a'hmiyetke iye.

**So'z formaları.** Bularg'a so'z өзгертиўшиаффикслер kiredi.

a) seplik qosımtaları: mektepke barıw, tawg'a shıg'ıw. Men awıldan keldim. Sen u'yege barasan'.

b) taptım qosımtaları: Aygu'ldin' kitabı, mekteptin' bag'ı. Da'ryanın' eki boyı tog'aylıq.

v) betlik qosımtaları: Olar keldi. Men mug'allimmen. Sen studentsen'.

**Ko'mekshi so'zler.** Tirkewish, janapay, da'neker ha'm ko'mekshi atawıshlar baylanıstırıwshi qurallar xızmetinde qollanıladı.

a) tirkewishler atawısh so'zler menen dizbeklesip kelip гәпишиндесөзлерди baylanıstıradı. Dostım menen ushırastım. Anam menen oylastım. Sabaqtan son' keldi.

b) ko'mekshi atawıshlar: U'ydin' aldında terekler o'sip tur. Bo'lmenin' ishine kirdi.

v) da'nekerler: Ol birese mag'an, birese anasına qaradı. İnim ha'm sin'lim meni izlep kelipti.

g) janapaylar: Bul ga'pke tu'sinbegen ol ayıplı ma, tu'sindipe almag'an men ayıplıman ba?

**Алмасықлар.** Алмасықларбағыныңқылықоспагәплердинжайгәплеринхәмтекстбөлек леринбайланыстырыпкеледі. Мысалы:

*Қанишакөптийесеңпахта, салынды,*

*Булжолсоншатурғынатархалынды (И.Юсупов).*

**Orın ta'rtip.** So'z dizbegi ha'm ga'pler bir-biri menen grammatikalıq qosımtalarsız orın ta'rtibi arqalı da baylanısıp keledi. Mısalı: biyik taw, jasıl japıraq.

Ayırım jag'daylarda so'zlerdin' orın ta'rtibinin' o'zgeriwi menen ga'p so'z dizbegine, al so'z dizbegi ga'pke aynalıwı mu'mkin. Ma'selen: Ko'l teren'. Teren' ko'l. Shayır Berdaq. Berdaq shayır.

Tilimizde ayırım so'zler ma'ni o'tkirligin payda etiw ushın orın ta'rtibi o'zgerip qollanıladı. Mıs: Araladım Edil menen Jayıqtı.

**İntonatsiya.** Sintaksislik birliklerdin' du'ziliwinde olar arasındag'ı ma'nilik qatnastı bildiriwde intonatsiya da tiykarg'ı xızmet atqaradı. İntonatsiya arqalı ajıralıp turadı. Bul-kitap. Murat-traktorshı. Eki balalı//ana. Eki // balalı ana.

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları, qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'pler ko'pshilik jag'dayda ko'mekshi so'zlersiz intonatsiya arqalı baylanısadı. Mısalı: Alma, erik, shabdal gu'lledi. Ol keldi, men kettim.

**Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri.** Sintaksislik baylanıslardı bildiriwshi qurallardın' qatnasına qaray sintaksislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı baylanıs eki tu'rli baladı. Olardın' biri, dizbeklewshi da'nekerler ha'm intonatsyaarqalı ten' ma'nide dizbeklese baylanısadı. Ekinshi tu'ri so'z formaları, bag'ındırıwshi da'nekerler ha'm da'nekerlikxızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, bag'ınn'qılı baylanıstı du'zedi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, sintaksislik baylanıs eki tu'rge bo'linedi: *dizbekli baylanıs ha'm bag'ınn'qılı baylanıs.*

**Dizbekli baylanıs.** Dizbekli baylanısta jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler baylanısadı. Dizbekli baylanıstag'ı sintaksislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp keledi. Olardın' sintaksislik baylanısı dizbeklewshi da'nekerler ha'm intonatsyaarqalı bildiriledi. Da'neker ha'm intonatsyanın' qatnasına qaray dizbeklewshi baylanıstag'ı sintaksislik birliklerdin' sın'arları du'zilisi jag'ınan **ashıq qatarlı baylanıs** ha'm **jabıq qatarlı baylanıs** bolıp ekige bo'linedi. Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanısadı. Bul du'zilislerdegi sintaksislik birliklerdin' sın'arları da'nekerli ha'm da'nekersiz baylanıslardakeledi.

**Bag'ınn'qılı baylanıs.** Bag'ınn'qılı baylanıstag'ı sintaksislik baylanıslardın' sın'arları biri ekinshisin tu'sindirip, bag'ınw jolı menen baylanısadı. Bag'ınn'qılı baylanıs, tiykarınan,

predikativlik ha'm predikativlikemes sintaksislik birliklerdin' sınırları arasındag'ı baylanıstı bildiredi.

Predikativlik baylanıstag'ı sintaksislik birliklerdin' tiykarg'ı baylanıstırıwshı quralları retinde ga'plik intonatsiya, betlik ha'm bayanlawısh formaları qatnasadı. Mısalı: Men injenermen. Sen mug'allimsen'. Ol oqıwshı. Ol isleydi. Qıraw tu'sip, sho'pler quwradı, t.b.

Predikativlikemes qatnastag'ı sintaksislik birliklerdin' sınırları so'z formaları, tirkewishler ha'm orın ta'rtip arqalı baylanısadı. So'z dizbeginin' quramındag'ı bag'ının'qı sınıarı bag'ındırıwshı sınıarına talap etken so'z formasın o'zine qabıl etedi: ko'sheni tazalaw, inimnin' kitabı, qızıqlı lektsiya, sharwalar menen so'ylesiw, azatlıq ushın gu'resiw, t.b.

Ha'zirgi qapaqalpaq tilinde bag'ının'qılı baylanıstın' to'pt usılı bap.

1. Kelisiw 2. Basqapıw 3. Jupkeplesiw 4. İzafet (u'ylesiw).

Bag'ının'qılı baylanısta bipewi bas komponent, al ekinshisi bag'ının'qı komponent boladı.

**Kelisiw.** Bul ga'ptegi so'zlepدين' apasındag'ı baylanıstın' bip tu'pi. Onın' negizgi fopması, yag'nıy gpmmatikalıq ko'psetkishi betlik qosımtalap bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, eki so'z ga'pte bet, san fopmalapı apqalı baylanısıp kelse, bunday baylanıs kelisiw dep ataladı. Kelisiw ga'pte bas ag'zalap baslawısh h'a'm bayanlawısh apasında boladı. Mıs: Men keldim. Sizlep bapın'. Bunda 1-ga'p I bet biplik sanda, 2-ga'pte II bet ko'plik sanda eki so'z kelisiw usılında baylanısқан.

**Basqapıw.** Tiykarg'ı gpmmatikalıq ko'psetkishi bapıs, tabıs, shıg'ıs, opın sepliklepinin' qosımtalapı h'a'm ko'mekshi so'zlep. Bag'ındırıwshı so'z benen bag'ınıwshı so'z usı seplik fopmalapı h'a'm ko'mekshi so'zlep apqalı baylanısıp keledi.

Mıs: Aqıl jastan shıg'adı, Hasıl tastan shıg'adı.

Mısaldag'ı «shıg'adı» so'zi bag'ındırıwsha al «jastan» bag'ınıwshı komponent shıg'ıs seplik fopması apqalı bag'ınıp baylanısқан. Basqapıw eki tu'pli: feyil basqapıw h'a'm atawısh basqapıw bolıp keledi. Atawısh basqapıwda bag'ındırıwshı so'z atawısh so'zlepden boladı. Mıs: Elimiz tog'ayg'a bay. Pal qanttan mazalı.

Sunday-aq, basqapıw seplik qosımtalapı h'a'm ko'mekshi so'zlep apqalı da boladı. Ko'mekshi so'zlep (tipkewish) apqalı baylanısadı. Mıs: Awılǵ'a qapay kiyatıpman. Seni ku'tip keshke shekem otırdım.

Basqapıw apqalı baylanısqanda bag'ınıwshı so'zge bag'ındırıwshı, so'zge qapap qosımtalap qosıladı. Bul ayıpım jag'daylapda leksikalıq ma'nige de ta'sip jasaydı. Mısalı: su'tten ishiw, (azıpaq ishiw), su'tti ishiw (baplıǵın). Bul mısalda seplik qosımtalapı ulıwmalıq ma'nige ta'sip jasag'an.

**Jupkeplesiw.** Tas jay, ju'n gezleme, tez islew, ayılǵ'an so'z usag'an so'z dizbeklepi jupkeplesiw usılı menen baylanısқан. Olapdın' komponentlepi apasında h'esh qanday betlik, seplik qosımtalapı joq. Olapdı baylanıstıpıp tupǵ'an intonatsiya h'a'm so'zlepدين' opın ta'ptibi. So'zlep qatap tupıp h'esh qanday qosımtalapsız opın ta'ptibi apqalı ma'nilik jaqtan baylanısıwın jupkeplesiw deymiz. To'mendegi so'zlep jupkeplesiw usılı menen baylanısadı.

1. Kelbetlik, sanlıq, almasıq, kelbetlik feyil, pa'wish so'zlep atlıq so'zlep menen dizbeklesiw apqalı: qızıl ko'ylek, on bala, usı u'y, ko'p kitap, oqıǵ'an bala.

2. Pa'wish, kelbetlik, eliklewish so'zlep, h'al feyili, feyil so'zlep menen dizbeklesiw apqalı a'ste so'ylew, ko'p oqıw, jaqsı islew, ma'deniyatlı so'ylew, jalt qapaw, qızıp so'ylew, sekippip o'tiw, juwıppıp bapıw t.b.

**İzafet.** Tiykarg'ı gpmmatikalıq ko'psetkishi iyelik sepliginin' fopması h'a'm taptım qosımtası. Mıs: suwdın' ag'ısı, tepektin' japıpag'ı. Bunda keyingi so'zlep bag'ındırıwshı komponent boladı.

Ha'zipgi qapaqalpaq tilinde izafetlik dizbeklep u'sh tu'pde ushipasadı.

1. Bag'ınıwshı so'z ashıq iyelik sepliginde tupadı, jalǵ'anıwı sha'pt. Mıs: Mupattın' u'yi, Gu'ljannın' balası, g'appının' aqlıǵı.

2. Bag'ınıwshı so'zge iyelik sepliginin' qosımtası jalǵ'anbawı mu'mkin. Mıs: bulaq suwı, mektep bag'ı, mektep dipektopı t.b.

3. İzafetlik dizbeklep qospa so'zlepge aynalıp ketken. Mıs: Apal ten'izi, balalap baqshası, Ho'kis qalası, Bepdaq mektebi t.b.

İyelik sepliginin' qosımtası jalg'anıwı yaqı jalg'anbawı apasında ma'nilik papq boladı. Mıs: Bulaqtın' suwı (belgili bip bulaqtın' suwı), bulaq suwı (ulıwmalıq ma'nide) awıldın' adamı, awıl adamı.

**So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları.** So'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanısqa tu'siwi arqalı ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bag'mın'qı so'z benen bag'ındırıwshı so'zlerdin' arasında boladı. Bag'mın'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyektlik) ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri anıqlawıshlıq, obyektlik ha'm pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbekleri bolıp bo'linedi.

### Sorawlar

1. Sintaksislik baylanistin qanday turleri bar? 2. Dizbekli baylanis penen bagininqili baylanistin ayirmashiligi nede? 3. Bagininqili baylanistin qanday turleri bar? Olarg'a mısallar keltirin'.

### A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

### Tema: So'z dizbekleri

**So'z dizbekleri haqqında tu'sinik.** Eki yamasa birneshe tolıq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanısınan du'zilgen predikativlikemes sintaksislik birlikke so'z dizbegi belinedi.

So'z dizbeginin' quramınakirgen so'zlerdin' birewi (da'slepkisi) bag'mın'qı so'z, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) so'z bolıp du'ziledi. Bag'mın'qı so'z bag'ındırıwshı so'z benen formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanısadı. So'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik dep qaralg'an menen, ga'ptin' quramındaonın' qurılıs materialları retindexızmet atqaradı.

**So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri.** So'z dizbeginin' bas so'zi so'z dizbegin du'ziwshi sın'arı xızmetin atqaradı. Bag'mın'qı so'z bas so'zdi tu'sindiriwshi, so'z dizbeginin' ken'eyttiriwshi ag'zası xızmetindekeledi. Bas so'zdin' qanday so'z shaqabı arqalı bilidiriwine qaray, so'z dizbegi **atawısh so'z dizbegi** ha'm **feyl so'z dizbegi** bolıp ekige bo'linedi.

**Atawısh so'z dizbekleri.** Bas so'zi atawısh so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rineatawısh so'z dizbegi delinedi. Atawısh so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'bineseatlıqtan, kelbetlikten, jekke-siyrek jag'dayda basqa daatawısh so'zlerden boladı.

**Feyil so'z dizbekleri.** Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyl so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliw modeli bag'mın'qı sın'arların'qaysı so'z shaqabının' toparınan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi.

## Tema: So'z dizbekleri

**Tayanish so'zler:** *so'z dizbegi, bag'indirishli so'z, bag'inin'qi so'z, atawish so'z dizbegi, feyil so'z dizbegi, erkin so'z dizbegi, turaqli so'z dizbegi, sintaksislik so'z dizbegi, so'z dizbeginin ma'nisi, aniqlawishliq so'z dizbegi, obyektlik so'z dizbegi, pisiqlawishliq so'z dizbegi, izafetlik so'z dizbegi, basqariwshi so'z dizbegi, jupkerlesiwshi so'z dizbegi, t.b.*

**So'z dizbekleri haqqında tu'sinik.** Eki yamasa birneshe toliq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanisınan du'zilgen predikativlikemes sintaksislik birlikke so'z dizbegi belinedi. Misali: kitaptı oqıw, jas bala, jag'ımlı samal, bag'dın' miywesi h'a'm t.b.

So'z dizbeklerinde bir so'z bag'ındırishli (bas), al qalg'anları bag'inin'qi sın'ar boladı. So'z dizbegi ga'pti du'ziw ushın tiykarg'ı material bolıp esaplanadı.

So'z dizbekleri tu'rkiy tillerde arnawlı tu'rde izertlengen H.A.Baskakovtın' «Slovosochetanie v karakalpakskom yazıke» Sarievtnı' «Tu'rkmén a'debi dilinde so'z tu'zimleri», Balaqaevtın' «Osnovnie tipı slovosochetaniy v kazaxskom yazıke» h'a'm t.b. miynetlerde so'z dizbekleri, olardıń du'ziliw jolları, tu'pleri jo'ninde ken' pikirler aytilg'an.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z dizbekleri H.A.Baskakovtın' «Qaraqalpaq tilindegi atributiv so'z dizbeklerinin' tu'pleri», «Qapaqalpaq tilindegi so'z dizbekleri» maqalalarında, E.Da'wenovtın' «Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi so'z dizbekleri» h'a'm «Qaraqalpaq tilindegi feyil so'z dizbekleri h'a'm olardıń du'ziliw jolları» degen arnawlı miynetlerinde so'z dizbeklerin ken' tu'rde izertlegen.

Tilimizdegi so'z dizbekleri eki tu'rli bolıp keledi.

1. Erkin so'z dizbekleri.
2. Turaqli so'z dizbekleri.

Grammatikalıq qurılısı jag'man erkin so'z dizbegi de, turaqli so'z dizbegi de birdey, al semantikası jag'man pu'tkilley parq qıladı. Sonlıqtan erkin so'z dizbegi - grammatikada, al turaqli so'z dizbegi leksikologiyada u'yreniledi. Erkin so'z dizbeklerinde sın'arları o'zlerinin' leksikalıq ma'nilerin saqlap qaladı, al turaqli so'z dizbeklerinde sın'arlarının' ma'nileri o'zgerip ketedi.

Misali: joldan shıg'ıw, ko'zin jumıw, belin baylaw-erkin so'z dizbekleri joldan shıg'ıw-adasıw, aljasıw; ko'z jumıw-o'liw; bel baylaw-kipisiw turaqli so'z dizbekleri.

Turaqli so'z dizbekleri tayar tu'pindegi tariyxıy da'wiplepde qa'liplesken so'z dizbekleri. Misali: Tu'ye u'stinen iyt qabıw, na'zer taslaw, iyt o'lgen jer h'.t.b. Bulardıń sın'arların o'zgertiwge bolmaydı.

Tilimizdegi geypara so'zler sırtqı forması jag'man so'z dizbegindey bolıp ko'rinedi, sebebi olar du'zilisi jag'man so'z dizbegindey eki h'a'm onnan da ko'p so'zlerdin' dizbeginen turadı. Misali: temir jol, tas ko'mir, jig'ilıp qaldı, qoyan ju'rek, dem alıw, at jaqli h'.t.b. Bul qospa so'zler, sebebi eki so'z dizbeklesip bir pu'tin ma'ni bildiredi.

So'z dizbekleri arasındag'ı sintaksislik baylanıs, qatnas anıq sezilip turadı, al qospa so'zlerde anıq sezilmeydi.

Solay etip, so'z dizbegi keminde eki ma'nili so'zdin' grammatikalıq jaqtan birigiwi arqalı ju'zege keledi. Onın' tiykarg'ı belgisi eki ma'nili so'z bir-biri menen bag'mın'qılı baylanısadı. So'z dizbegi nominativ xızmet atqaradı.

So'z dizbeginin' quramınakirgen so'zlerdin' birewi (da'slepki) bag'mın'qı so'z, ekinshisi bag'ındırishli (bas) so'z bolıp du'ziledi. Bag'mın'qı so'z bag'ındırishli so'z benen formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanısadı. So'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik dep qaralg'an menen, ga'ptin' quramındaonın' qurılıs materialları retindexızmet atqaradı.

So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbegindekelse de, binarlı sıpatqa iye bolıp, ko'bineseeiki sın'arlı du'zilistekeledi. Onın' so'zdi ken'eytiriwshi bo'legi tu'sindiriliwshi so'z retinde bag'mın'qı, al ken'eyiwshi, tu'sindiriliwshi bo'legi bag'ındırishli so'z bolıp keledi. Bag'mın'qı so'z bag'ındırishli so'z talap etken so'z formaların yamasa tirkewishlerdi o'zine qosıp aladı, ya ma'nilik jaqtan orın ta'rtip arqalı baylanısadı.

So'z dizbeginin' basqa til birliklerine - so'z, ga'pke qatnasli ta'replari de bar:

1. So'z dizbegi qospa so'z ha'm turaqli dizbeklerge uqsas bolip keledi. So'z - leksikalik birlik. Ol ma'nisi, xizmeti boyinsha nominativlik tu'sinikti bildirip, zatlarin', is-ha'reket, waqiyalardin', tu'r-tus sapa ha'm ha'r tu'rli belgilerdin' atamasin bildiretug'in til birligi.

Qospa so'z ha'm turaqli so'z dizbeginin' sin'arlari arasında sintaksislik baylanis ha'm ma'nilik qatnas an'latilmaydi. Olar neshe so'zden quralsa da, bir leksikalik ma'nidegi birlik dep qaraladi.

So'z dizbeginin' quramindag'i so'zler bir-biri menen grammatikalik qurallar arqali baylanisadi. Olar ga'ptin' qurulus materiali xizmetin atqaradi.

2. So'z dizbegi de, ga'p te ma'nili so'zlerdin' sintaksislik baylanisidan du'ziletug'in sintaksislik birlik. So'z dizbeginin' ga'pten ayirmashiligi, so'z dizbegi ga'plik belgi - predikativlikke iye bolmaydi. So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginen du'zilse de, qospa ma'nidegi nominativlik tu'sinikti bildiredi. Ga'p neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige-predikativlikke iye boladi.

Demek, so'z dizbegi basqa sintaksislik birliklerden o'zine ta'n to'mendegi belgileri menen ayrilip turadi: 1) en' kemi toliq ma'nili eki so'zdin' sintaksislik baylanisidan du'ziledi; 2) sin'arlari bir-biri menen sintaksislik baylanisti bildiriwshi qurallar arqali baylanisadi; 3) sintaksislik ma'nisi jag'man aniqlawishliq, obektlik ha'm pisiqlawishliq qatnaslardi bildiredi.

### **So'z dizbeginin' bas so'zinin' bildiriliwine qaray tu'rleri**

So'z dizbeginin' bas so'zi so'z dizbegin du'ziwshi sin'ari xizmetin atqaradi. Bag'min'qi so'z bas so'zdi tu'sindiriwshi, so'z dizbeginin' ken'eytiriwshi ag'zası xizmetindekeledi. Bas so'zdin' qanday so'z shaqabi arqali bilidiriwine qaray, so'z dizbegi **atawish so'z dizbegi** ha'm **feyl so'z dizbegi** bolip ekige bo'linedi.

**Atawish so'z dizbekleri.** Bas so'zi atawish so'zlerden bolg'an so'z dizbeginin' tu'rineatawish so'z dizbegi delinedi. Atawish so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'bineseatliqtan, kelbetlikten, jekke-siyrek jag'dayda basqa daatawish so'zlerden boladi.

#### **1. Bas so'zi athqtan bolg'an atawish so'z dizbekleri:**

**a) athq+athq:** ju'n oramal, ag'ash qasiq, temir pesh; ju'k mashina, un qalta, mal qora; sawinshi qiz, diyqan adam, t.b. Bul modeldegi atawish so'z dizbeginin' alding'i sin'ari son'g'i bas so'zdin' materialliq tegin, bir na'rsegearnalg'anlig'in, ka'sibi, t.b. belgilerin bildiredi. Sonday-aq iyelik sepligindegi athq+athq modelindegi: fermanin' mali, oqiwsnin' kitabi, g'awashanın' japirag'i, ko'ldin' suwi, paxta mamig'min' talshig'i, kitabtın' son'g'i beti, onin' azang'i dawisi, t.b. izafetlik baylanista du'zilgen so'z dizbeklerinin' alding'isi son'g'isinin' kimgе ya nege da'rekekenligin, menshikleniwin bildiredi;

**b) kelbetlik+athq:** qalin' tog'ay, biyik taw, ken' maydan, sora jer, uzun boylı jigit, sarı sınılı qız, awıldag'ı mektep, ko'ldegi qamis, keshegi adam, t.b. Bul du'zilestegi so'z dizbeklerinin' bag'min'qi so'zi bas so'zdin' sin-sıpatın, kelbetin, orın ha'm waqıtqa qatnaslı belgilerin aniqlaydı. Sonday-aq kelbetlik penen athq (ekewi bir komponent) + athq tu'rindeatawish so'z dizbegin du'zip keledi: kishi feyil adam, biyik o'ksheetik, t.b.

**v) sanlıq+athq:** u'sh adam, on qoy, onlag'an qara mal, tog'ızınshı klass, eki mın' onınshı jıl, XXI a'sir, t.b. Bul sıyaqlı sanlıq+athq modelindegi athqtın' da'slepki sin'ari son'g'i sin'arının' san-mug'darin, qatar-sanın aniqlap keledi. Sanlıq penen kelbetlik (ekewi bir sin'ar) +athq modelinde deatawish so'z dizbegi du'ziledi: bes qabatlı jay, segiz qırlı jigit, u'sh mu'yeshli sızılma, to'rt mu'yeshli ha'wiz, t.b.

**g) almasıq+athq:** bul adam, usı bala, sol kitap, ol kisi, mına qız, ha'rbir adam, barlıq oqiwsnı, qaysı awıl, qansha qoy, heshbir adam, t.b. Bul tu'rdegi so'z dizbeginin' du'ziliwi ushın bag'min'qi sin'ari bolip aniqlawishliq qatnasta bildiretug'in almasıqlar qatnasadı ha'm bas so'zdi aniqlawishliq ma'nide sıpatlaydı.

**d) kelbetlik feyil+athq:** su'rilgen jer, egiletug'm atız, ton' may, jer su'retug'm traktor, biliner-bilinbes iz, t.b. Bul du'ziliştegi so'z dizbeklerinin' bag'mın'qı ha'm bas sınırları anıqlawışlıq qatnasta boladı.

2. Bas so'zi kelbetlikten bolg'an atawış so'z dizbekleri:

**a) athq+kelbetlik:** qardan aq, paldan shiyrin, so'zge sheshen, jaydan biyik, adamg'a jag'ımlı, iske hayyar, t.b. Atawış so'z dizbeklerinin' bul tu'rinin' bag'mın'qı sınırları obyektlik ma'ni bildiriw menen qatar, bas so'zdi salıtırıwshılıq ma'nige de iye boladı. Eger usı sıyaqlı so'z dizbekleri basqa bir atawış so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' anıqlawışlıq qatnastag'ı bag'mın'qı sın'arı boladı: so'zgeolaq adam, adamg'a jag'ımlı samal, paldan mazalı qawın, t.b.

**b) almasıq+kelbetlik:** mennen u'ken, sennen uzın, onnan kishi, ha'mmesinnen jaqın, o'zine jaqın, t.b.

3. Bas so'zi sanlıq, ra'wishten bolg'an so'z dizbekleri:

**a) ra'wish+sanlıq:** shepten ekinshi, ortadan to'rtinshi, aqırnan u'shinshi, t.b.

**b) athq+ra'wish:** sestem tez, qustan jildam, qalag'a uzaq, awılq'a jaqın, bılırtıg'ıdan ko'p, ku'n shıqpastan burın, t.b. Bul ra'wish so'zlerdin' basqarıwındag'ı atawış so'z dizbekleri de feyil yamasatlıq so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z dizbeginin' bag'mın'qı sın'arının' wazıypasın atqaradı.

**Feyil so'z dizbekleri.** Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyil so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliş modeli bag'mın'qı sınırlarının' qaysı so'z shaqabının' toparınan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi:

1. Bag'mın'qı sınırları atawış so'zlerden bolg'an feyil so'z dizbekleri:

**a) athq+feylil.** Feyil so'z dizbeginin' bul tu'ri sınırlarının' baylanısıw usılına qaray eki tu'rli boladı. Olardın' bir toparının' bag'mın'qı sın'arı bas so'z benen hesh qanday affiksiz ha'm tirkewishsiz, orın ta'rtip arqalı jupkerlesiw usılı menen baylanısadı: pishen orıw, jay sılaw, paxta teriw, jer su'riw, gerbish o'riw, xat jazıw, kitap oqıw, awqat jew, t.b. Bul baylanıstag'ı so'z dizbeklerinin' da'slepki sın'arına tabıs sepliginin' affiksi jalg'anıp takeledi. Bunday jag'dayda sol so'z (**awqattı jedi**) so'ylewshi ha'm tınlawshıg'a belgili predmetti, al basqa jag'dayda uluwmalıqtı, belgisizlikti bildiredi. Ekinshi tu'rinin' bag'mın'qı sın'arı seplikaffiksli ha'm tirkewishli kelip, bas so'z benen basqarıw usılında baylanısadı: g'awashanı suwg'arıw, paxtanı teriw, salını tu'yeklew, awılq'aketiw, awıldan keliw, qaladan qaytıw, suwda ju'ziw, oqıw haqqında oylaw, ko'pir arqalı o'tiw, qa'lem menen jazıw, japtın' boyında otırıw, t.b. Bul sıyaqlı feyil so'z dizbeklerinin' da'slepki sınırların son'g'ı bas sınırları obyektlik ha'm pısıqlawışlıq ma'nilerde tu'sindirip keledi;

**b) kelbetlik+feylil:** jaqsı oqıw, sapalı islew, anıq so'ylew, na'tiyjeli tamamlaw, teren' oylaw, mayda tuwraw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' bag'mın'qı sın'arı bas sınırları menen sın, sapa ma'nili pısıqlawışlıq qatnasta boladı;

**d) sanlıq+feylil:** eki qatnaw, u'sh aylanıw, eki ret kirip shıqtı, birinshi bolıp orınladı, u'shew bolıp keldi, to'rtten birin aldı, t.b. Bul tu'rdegi feyil so'z dizbeklerinin' bag'mın'qı so'zi bas so'zin san-mug'dar ma'nisinde tu'sindiredi;

**e) ra'wish+feylil:** tez keldi, tez-tez so'yledi, ko'p so'ylew, joqarı ko'teriliw, to'men tu'siw, ko'plep-ko'meklep ja'rdemlesiw, uzaq ku'tiw, du'sto'menine jatıw, ko'p etip u'yiw, azg'ana irkiliw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' ra'wish sın'arı feyil menen jupkerlese baylanısıp, bas sın'arı sın, waqıt, orın, mug'dar-da'reje, t.b. ma'nilerde keledi.

**2. Hal feyil+feylil:** silpilep jawdı, dawıslap oqıw, juwırıp shıg'ıw, irkilmesten ju'riw, toyg'ansha ishiw, sharshag'ansha juwırıp, ku'le qaraw, ju'resine otırıw, t.b. Hal feyil+feylil tu'rindegi feyil so'z dizbeginin' hal feyil sın'arı bas so'zdi sın, waqıt, mug'dar-da'reje pısıqlawışlı ma'nisinde tu'sindirip keledi.

**3. Eliklewish so'z+feylil:** jalt-jalt qaraw, gılt toqtadı, gu'ldir-gu'ldir kisnedi, g'arsh-g'arsh shaynadı, bu'lk-bu'lk qaynadı, bıj-bıj janıw, gu'bir-gu'bir so'yledi, dır-dır qaltıradı, mort sındı, t.b. Eliklewish so'zlerdin' eki tu'ri de feyil so'zler menen dizbeklesip, feyil so'z dizbegin du'zedi

ha'm bas so'z benen jupkerlesiw usılında baylanısadı. Eliklewish so'zli feyil so'z dizbeginin' eliklewish sin'aribas so'zdi sin pısıqlawısh ma'nilerinde tu'sindiredi.

**4. Turaqlı dizbek+feyl:** ishek-silesi qatqanshaku'liw, ko'zdi ashıp-jung'ansha jetiw, ilip- tartıp so'ylew, tu'yeden postın taslag'anday bolıp qulaw, urıp tıqqanday bolıp tıg'ılıw, suw sepkendey basılıw, t.b. Bul sıyaqlı turaqlı dizbekler de jay so'z dizbeginin' bir sin'arı bolıp, feyil so'z dizbeginin' quramındag'ı bas so'zdi sin pısıqlawısh ma'nisinde tu'sindiredi.

**So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları.** So'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanısqa tu'siwi arqalı ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sin'arları arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bag'mın'qı so'z benen bag'ındırıwshı so'zlerdin' arasında boladı. Bag'mın'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyektlik) ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaksislik so'z dizbekleri anıqlawıshlıq, obyektlik ha'm pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbekleri bolıp bo'linedi.

**1. Anıqlawıshlıq qatnas.** Anıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbegi jupkerlesiwshi ha'm izafetlik qatnastag'ı so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Bunday baylanıstag'ı so'z dizbeginin' bag'mın'qı sin'arıqanday? qansha? neshe? kimnin'? nenin', t.b. sorawlarına juwap beredi ha'm bas so'zdi anıqlawıshlıq ma'nide tu'sindiredi: jipek gezleme, bılǵ'arı etik, bes kitap, on da'pter, sulıw ko'rınis, qısqı suwıq, aqshıl bult, tawdın' qarı, g'awashanın' go'regi, suwretshi qız, jas bala, uzın boyılı adam, t.b.

**2. Obyektlik qatnas.** Obyektlik qatnas basqarıw usılında baylanısqa atawısh ha'm feyil so'zlerdin' sin'arlarıarasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'mın'qı sin'arı tolıqlawıshqa qoyılatug'ın seplik formalı sorawlarg'a juwap beredi: so'zge sheber, o'zin'izge ma'lim, abırayg'a sherik, kitaptı oqıdı, awqattan ishti, ma'jiliste talqılandı, avtovustakeldi, sharwalar menen ushırası, su'wreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı, t.b.

**3. Pısıqlawıshlıq qatnas.** Basqarıw, jupkerlesiw usılında baylanısqa so'z dizbekleri bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeklerinin' bag'mın'qı sin'arına ra'wishlik ma'nidegi sorawlar qoyıladı. Pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'ındırıwshı sin'arı, ko'binese feyilden bag'mın'qı ha'r tu'rli so'z shaqapları arqalı bildiriledi: qalada islew, tog'ayda qıdırıw, awılǵ'a qaytıw, ku'n sayın qatnaw, ko'pir arqalı o'tiw, jaqsı oqıw, tez shıǵ'ıp ketiw, russha so'ylew, tabıslı tamamlaw, eki ret qatnaw, erte turıw, tez jetiw, tırs-tırs tamıw, t.b.

### Sorawlar

1. So'z dizbegi qanday so'zlerden du'ziledi? 2. So'z dizbeginin' qospa so'z ha'm turaqlı dizbeklerinen ayırmashılıǵ'ı qanday? 3. So'z dizbegi bas so'zinin' bildiriliwine qaray neshege bo'linedi? Olardı atap ko'rsetin'. 4. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları qanday? Olarg'a misallar keltirin'.

### A'debiyatlar

Baskakov N.A. Slovososhetaniya v karakalpakskom yazıke. - «Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov», III. Sintaksis. M., 1961, 50-61-betler.

Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaya xarakteristika struktury tyurkskix yazıkov. M., «Nauka», 1975, 129-177-betler.

Da'wenov E. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'z dizbekleri. No'kis, 1973.

Da'wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so'z dizbekleri. No'kis, 1986.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992, 24-98-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, 1996, 19-26-betler.

O'zbek tilinin' grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 18-94-betler.



## TEMA: Ga'ptin' mazmuni boyinsha tu'rleri.

**Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik.** Ga'p – tildin' qarim-qatnasliq xizmetin ta'miynlewshi en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardin' til arqali bir-biri menen pikir alisiwi, tu'sinisu'wi so'ylewdin' iqshamlasqan forması bolg'an ga'p arqali a'melge asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an'latıladi. Sonlıqtan ga'p tildin' ha'rekettegi ko'rinisi ol– kommunikativlikti ta'miynlew wazıypasın atqaradı.

**Ga'p du'ziwge qatnasatug'in grammatikalıq kategoriyalar.** Ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlikarqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga'p bolsa da, onın' tiykarın, du'ziliw sxemasın predikativlik qatnas du'zedi.

Demek, predikativlik ga'ptin' (pikirdin') bayanlanıwı degen grammatikalıq ma'nisti an'latatug'in tu'sinik.

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı.

**Bolimlı ha'm bolımsız ga'pler.** Bolimli ha'm bolımsız ga'pler – mazmunı ha'm forması jag'man bir-birine qarama-qarsı qollanilatug'in sintaksislikkategoriya.

**Ga'ptin' mazmuni boyinsha tu'rleri.** Jay ga'pler kommunikativlik funktsiyasına qaray ha'r tu'rli mazmunda qollanıladi. Olardin' biriwlari mazmunı jag'man belgigili bir xabardı, ekinshi birewlari is-ha'reket, waqiya ha'm ha'diyseler tuwralı soraw ma'nisin, u'shinshileri buyırıq, o'tinish-tilek ma'nisindegi buyırıqtı bildirip keledi. Ja'ne bir tu'rleri emotsional ha'm shaqırıq-u'ndew ma'nilerinde qollanıladi. Usı sıyaqlı mazmun o'zgesheliklerine qaray ga'pler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: 1) xabar ga'p; 2) soraw ga'p; 3) buyırıq ga'p; 4) u'ndew ga'p.

## TEMA: Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik.

*Tayanış so'zler: ga'p, sintaksislik birlik, mazmun, forma, ma'ni, kommunikativlik, predikativlik, jay ga'p, qospa ga'p sintaksislik bet, ma'ha'l, modallıq, bolimli ha'm bolımsız ga'pler, intonatsiya t.b.*

**Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik.** Ga'p – tildin' qarim-qatnasliq xizmetin ta'miynlewshi en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardin' til arqali bir-biri menen pikir alisiwi, tu'sinisu'wi so'ylewdin' iqshamlasqan forması bolg'an ga'p arqali a'melge asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an'latıladi. Sonlıqtan ga'p tildin' ha'rekettegi ko'rinisi ol– kommunikativlikti ta'miynlew wazıypasın atqaradı.

Til - adamlar arasında o'z ara pikir alisiwdın' en' a'hmiyetli quralı. Adamlardin' pikir alisiwi tek ga'pler arqalı g'ana a'melge asadı. Sonlıqtan sintaksistin' tiykarg'i birliği ga'p bolıp esaplanadı. Ga'p pikirdi adamlardin' sezimin basqalarg'a jetkeriwde xizmet qılatug'in tiykarg'i birlik. Sonday-aq, ga'p arqalı tın'lawshı basqanın' pikirın tu'sinip qabıl etedi. Bul ga'ptin' adamlar arasındag'ı kommunikativlik xızmeti bolıp esaplanadı.

Ga'p – структура-семантикалық, интонациялық пу'тинлікке ие болg'an, тыянақлыпикерди bildiretug'in sintaksislik birlik.

Ga'ptin' tiykarg'i belgisi predikativlik. Predikativlik ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi. Ga'p o'zine ılayıq grammatikalıq qurılısına h'a'm ga'plik intonatsiyag'a iye boladı. Predikativlik-pikirdi bayanlaw, usı belgisi menen so'zden so'z dizbeginen ajıraladı.

Predikativlik bet, ma'h'a'l, modallıq, tastıyıqlaw h'a'm biykarlaw ma'nileri h'a'm bul ma'nilerdi bildiriwshi qurallar jıyındısı arqalı belgili boladı. Гәптидүзиўдесинтаксисликбет-сан, синтаксисликмәхәлхәммодаллықкатегорияларықатнасады.

1. Хәрбиргәп belgili bir xabardı, sorawdı, buyırıq o'tinishti u'ndew shaqırıqtı bildiredi.
2. Ha'r bir ga'ptin' mazmunı belgili bir waqıtta baylanıslı boladı.

3. Ga'ptin' mazmunı belgili bir betke: so'ylewshige tın'lawshıg'a basqag'a baylanışlı boladı.

Mısalı: Erikler gu'llep atır.

Bul ga'p h'a'zirgi waqıtqa baylanışlı xabardı bildirip u'shinshi betke qarata ayılğ'an.

Kimnin' qızısan'? Bul ga'p ekinshi betke tiyisli. Ha'zirgi waqıtqa baylanışlı sorawdı bildirgen.

Keshe kete bergenimde boladı eken.(O'kinish, o'tken ma'h'a'l, iyesiz ga'p, belgili bir betke ayılmag'an).

Solay etip, ga'ptin' betlik ma'nisi barlıq ga'plerge ta'n bolmaydı. Mısalı: Balanı shorshıtıwg'a bolmaydı. (Betti bildirmeydi).

Al, modallıq h'a'm waqıtlıq ma'ni barlıq ga'plerge ta'n qa'siyet. Dara so'zlerdin' ga'pke aylanıwı usılarg'a baylanışlı boladı.

Mısalı: Ba'h'a'r. Qar erip ku'n jılıp terekler bo'rtip kiyatır. Mısaldag'ı «ba'h'a'r» so'zi so'ylenip atırg'an waqıttı h'a'zirgi ma'h'a'l, xabar ma'nisin ga'pke tıyanaqlı ma'ni beredi, sol ushın ga'p boladı.

Ga'ptin' grammatikalıq kategoriylarına sintaksislik bet ma'h'a'l modallıq tastıyıqlaw h'a'm biykarlaw kategoriyları keredi.

Ga'ptin' grammatikalıq bet kategoriyası h'a'reket yaki belgi iyesinin' so'ylew waqtı qatnasıwshıları menen qatnastı bildiredi. Bul kategoriya feyildin' morfologiyalıq bet kategoriyası tiykarında payda bolsa da lekin onın' menen ten' emes. Sintaksislik bet kategoriyası biraz ken'. Sebebi sintaksislik bet kategoriyası feyiller qatnaspag'an ga'plerde de boladı.

Sintaksislik bet kategoriyanın an'latıwda feyildin' betlik formaları almasıqlar qollanıladı.

Sintaksisten bet kategoriyası almasıqlardın' betlik formaları menen mazmunı jag'man usas. Sintaksiste de I, II, III bet iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan ga'plerge ajratıladı.

Ga'ptin' sintaksislik ma'h'a'l kategoriyası ga'p arqalı an'latılaturg'ın waqıyanın' belgili bir waqıtqa qatnasın bildiredi. Ga'ptegi waqıtlıq ma'nini bildiretug'ın grammatikalıq qurallarg'a feyildin' ma'h'a'l formaları ko'mekshi feyiller h'a'm so'zlerdin' leksika-semantikalıq ma'nileri arqalı bildiriledi. Biraq feyillerdin' ma'h'a'l formaları barlıq ga'plerde de bola bermeydi. Mısalı, Men studentpen degen ga'pte feyil so'z joq. Biraq ga'pte sintaksislik ma'h'a'l bar. Ga'ptin' mazmunı h'a'zirgi waqıtqa baylanışlı ayılğ'an. Sonday-aq ataw ga'plerde h'a'zirgi waqıtqa baylanışlı qollanıladı.

Ga'ptin' modallıq ma'nileri h'a'r tu'rli bolıp keledi. Bazı bir ga'pler real bolg'an, bolıp atırg'an, endi bolaturg'ın h'a'diyselerdi bildiredi. Ekinshi bir ga'pler so'ylewshinin' h'a'r qıylı subektivlik qatnasın yag'ınıy ayılajaq ga'pke qosımsha boljaw shamalaw h'a'm basqa ma'nilerdi bildiredi. Bular ga'ptin' subektivlik ma'nileri delinedi. Mısalı:

Balalar a'lle qashan kelgen. (Obektivlik ma'ni) balalar a'lle qashan kelgen shıg'ar (subektivlik ma'ni).

Sonday-aq bas ag'zalar (baslawısh h'a'm bayanlawısh) jay ga'ptin' predikativlik negizi bolıp esaplanadı.

Mısalı: Oqıwshılar keldi. Oqıwshılar baslawısh (subekt), al keldi bayanlawısh (predikat). Bir bas ag'zalı ga'plerdin' bayanlawıshı predikativlik negizi bir bas ag'zalı ga'p du'ziledi. Mısalı, Ba'h'a'r. Egisti erte baslaw kerek.

Ga'ptin' ja'ne bir tiykarg'ı belgisi - intonatsiya. İntonatsiya bul so'ylewde ga'plerdegi ha'r qıylı dawıs qubılısları, ha'r qıylı pauzalar. Ga'ptin' intonatsiyalıq o'zgesheligi to'mendegishe:

1. Ha'r bir jay ga'p so'ylewge bir tutas ayıladı da keyninde dawamlı pawza islenedi. Sol pawza pikirdi ayıp bolg'anlıg'ın bildiredi. Mısalı: Bunısı nan pispeytug'ın sawda g'oy.

Ga'plik intonatsiya sonshelli a'h'miyetli. Onın' sebebinen jalg'ız so'z ga'pke aylanıwı mu'mkin. Mısalı: Tu'n. Hesh na'rse ko'rinbeydi. Ekinshi, 2. Ga'ptin' modallıq ma'nisi intonatsiyag'a qarap ajraladı. İntonatsiyag'a qarap modallıq ma'nisi o'zgeriwi mu'mkin. Xabar ga'p sorawg'a soraw ga'p u'ndewge aylanıwı mu'mkin.

Awızeki so'ylewde ga'ptin' grammatikalıq pu'tinligin intonatsiya arqalı bilemiz. Mısalı: Bul roman ... Bul roman. Birinshisi ga'p emes sebebi intonatsiyalıq pu'tinlik joq. Ekinshisi ga'p. Sebebi ga'pke ta'n intonatsiyalıq pu'tinlik bar.

Sunday-aq adamlardıń o'z pikirlerin jetkiziwdegi emotsional o'zgeshelikler intonatsiya arqalı beriledi. Mısalı: Ju'da' aqıllı adam. Ju'da' aqıllı adam? Ju'da' aqıllı adam!

Ga'ptegi so'zler intonatsiyalıq o'zgeshelikke baylanışlı h'a'r qıylı xızmet atqarıwı mu'mkin. Mısalı: Gu'ljan, apam муғаллим bolıp isleydi. Gu'ljan apam муғаллим bolıp isleydi. Solay etip, ga'pler belgili bir grammatikalıq qurallar na'tiyjesinde du'zilip, predikativlikke, intonatsiyalıq pu'tinlikke iye boladı.

Ga'p grammatikalıq du'zilisine qaray jay ga'p h'a'm qospa ga'plerge bo'linedi.

Jay ga'ptin' negizgi jasalatug'ın materialı so'z h'a'm so'z dizbekleri. Olar bir so'zden de. bir neshe so'zden de jasala beredi. Mısalı, Ba'h'a'r. Ku'n jıldı. Tereklerdin' japıraqları bo'rite basladı.

Al, qospa ga'pler eki yamasa bir neshe jay ga'plerden du'ziledi. Mısalı, Ba'h'a'r keldi de, ku'n jıldı. Jawın jawıp, shan' basıldı.

Jay ga'pler du'zilisi boyınsha h'a'r qıylı bolıp keledi. Ga'plerde ga'p ag'zalarının' qatnası h'a'r qıylı bolıp keledi.

1. Bas ag'zalıdın' qatnasına qaray bir bas ag'zalı h'a'm eki bas ag'zalı ga'plerge bo'linedi. Eki bas ag'zanın' qatnasında du'zilgen ga'pler eki bas ag'zası, al bir bas ag'zanın' qatnasında du'zilgen ga'pler bir bas ag'zalı ga'pler delinedi. Mısalı: Aspandı bult qapladı. (Eki bas ag'zalı ga'p.)

Qaqaman qıs. Jılıtıw pechlerin jaqsı isletiw gerek. (Bir bas ag'zalı ga'p).

2. Jay ga'plerdin' tek bas ag'zadan du'zilgen ga'plerdi ken'eyilmegen jay ga'pler, (Jerler tegislendi. Egis baslandı) al ekinshi da'rejeli ag'zalıdın' tolıq qatnasında du'zilgen ga'plerdi ken'eytilgen jay ga'pler dep ataymız. Mısalı: Ba'h'a'rgi egiske barlıq texnikalar tayarlandı. Jerler waqtında su'rildi.

3. Za'ru'r ag'zalar tu'sirilmey tolıq ayılğ'an ga'plerdi tolıq ga'p deymiz. Mısalı: Jazıwshılar menen ushırasıw boladı.

Za'ru'r ag'zalıdın' birewi yamasa bir neshesi tu'sirilip qollanılg'an ga'plerdi tolıq emes ga'pler deymiz.

Mısalı: - Jazıwshılar menen ushırasıw qashan boladı?

- Erten' (Tolıq emes ga'p).

4. So'z ga'pler. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın jeke so'z yamasa so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi.

Mısalı: - Awılg'a bardın' ba?

- Awa. (So'z ga'p).

- Aqsaqaldı ko'rdin' be?

- Yaq. (So'z ga'p).

5. Qospalang'an jay ga'pler. Bunday ga'pler ken'eytilgen ag'zalar ayırımılang'an ag'zalar, birgelikli ag'zalar, qaratpa h'a'm kiris ag'zalıdın' qatnasında du'ziledi.

**Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler.** Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler – mazmunı ha'm forması jag'man bir-birine qarama-qarsı qollanılatug'ın sintaksislikkategoriya. Olardıń bolımlı ha'm bolımsız terminini menen atalıwı da usı qarama-qarsı ma'nide qollanıwına baylanışlı qa'liplesken.

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler bir-birinen ma'nilik ha'm grammatiklik o'zgesheligine qaray ayrılıp turadı. Bolımlı ga'pler bolımsızlıq ma'ni bildiriwshi qurallardıń qatnasısız, ga'ptin' bayanlawışlarınıń bolımlı formada qollanıwı arqalı an'latıladı. Al bolımsız ga'plerdeonın' bayanlawışları bolımsızlıq **-ma\~me** affiksi ha'm janapaylıq xızmettegi **emes, joq** ko'mekshi so'zlerdi o'z quramınaalıwı arqalı du'ziledi: Jawın jawdı. Jawın jawmadı. Azat keldi. Azat kelmedi. Bul - sabın. Bul - sabın **emes**. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p **emes**. Daladaadam bar. Daladaadam **joq**, t.b.

Ga'ptin' bolimlilıq ha'm bolımsızlıq ma'nileri logika menen de baylanisli bolıp keledi. Sonlıqtan olar tu'rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde logikalıq kategoriyag'a qatnaslı «tastıyqlaw» ha'm «biykarlaw» terminleri menen deataladı. Haqıyqatında, ga'ptin' bolımlı yaqi bolımsızlıq sapag'a iye bolıwı predmet, qubılıs, waqıyalar menen belgi arasındag'ı ma'nilik qatnaslarg'a baylanisli bolıp takeledi. Mısalı: Kiyimler taza. Dalakewilli. Erikler gu'llegen, t.b. Bul ga'plerdegi bolimlilıq haqıyqatlıqtı xabarlaw mazmunı jag'ınan predmet penen belgi arasındag'ı tastıyqlawdı bildiredi.

**Bolimlı ga'pler.** Bolimlı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi olardaarnawlı grammatikalıq ko'rsetkish quralı bolmaydı. Olardın' bolimlilıq ma'nisi ga'ptin' obyektivlik mazmunınan an'latıladı. Bolimlı ga'pler qanday da bir haqıyqatlıqqa qatnaslı na'rselerdin' barlıg'ın tastıyqlaydı yamasa waqıya, ha'diyselerdin' bolg'anın, bolıp atırg'anın ya endi bolatug'mın xabarlaydı.

Bolimlı ga'plerdin' bayanlawışları atawış so'z ha'm feyillerden boladı. Bayanlawıştı atawış so'zlerden bolg'anda predmet ya bir na'rsenin' barlıg'ın tastıyqlaydı yamasa belgili bir sapag'a iyeekenligin bildiredi: Altın-metal. Qızıl qumnın' arası aptap ıssı. Ko'ldede pishen ko'p. Bul atawda tirishilik bar. Aspan ashıq. Ku'n jıllı. t.b.

**Bolımsız ga'pler.** Bolımsız ga'plerdin' mazmunı,tiykarınan, bayanlawışqa bolımsızlıqtı bildiretug'ın **-ma/-me, (-ba/-be,-pa/-pe)** affiksleri ha'm ko'mekshi xızmettegiemes, **joq** so'zlerinin' qosılıwı arqalı du'ziledi. Bular bayanlawışqa qatnaslı bolımsızlıqtı bildirip kelgende, olardın' **-ma/-me** affiksli tu'ri feyil bayanlawıştıń quramındakeledi de, basqaları atawış bayanlawış penen de, feyil bayanlawış penen de qollanıla beredi.

1. **-Ma/-me** bolımsız affiksi feyil bayanlawıştıń quramındakelip, is-ha'reket, waqıyanın' bolmag'anın, ha'zir de, aldag'ı waqıtlarda da bolmay atırg'an yamasa bolmaytug'ınlıg'ın xabarlaydı: Uzaqta heshna'rse, heshqanday qubılıs **ko'zine tu'spedi**, heshna'rseesitilmedi. Tan'nın' shashırıp atıwı daonın' **kewlin ko'termeydi**.

2. **Emes** ko'mekshi so'zi atawış ha'm feyilden bolg'an bayanlawıştıń quramındakeliwinen bolımsız ga'p du'ziledi: Baylıq murat emes, jarlılıq uyat emes (naqıl). Ol aytqanın' men emes.

3. **Joq** so'zi bolımsız ga'ptin' bayanlawışın du'zip kelgende, to'mendegi xızmetlerdi atqaradı:

1) feyil bayanlawıştıń quramındakelip, bolımsız ga'plerdi du'zedi: Ag'ayinnin' azarı barda, **bezeri joq**. Tu'lkini bir soymaq bar, u'sh **soymaq joq**. (naqıl).

2) **joq** so'zi o'z aldına ga'ptin' tiykarıg'ı bayanlawıştı xızmetindekelip te bolımsız ga'pti du'zedi Da'riyanın' ag'ısına qarsı esip, tolqın ko'terip turg'an ku'shli samal da joq.

3) **joq** so'zi dialoglarda o'z aldına so'z-ga'p xızmetindegi bolımsız ga'p ma'nisinde yamasa basqa bir bolımsız ga'ptin' aldındakelip, onın' ma'nisin ku'sheytiwshi janapaylıq xızmetti atqaradı:

-Turdımurat bay senin' ag'an'a da qoy berdi me?

**-Joq.**

4) bolımsız ga'plerdin' quramında bolımsızlıq almasıqları qatnasıp ta bolımsız ga'p du'ziledi. Bunday ga'plerdin' bayanlawışları da bolımsız formadakeledi: Do'gerekte heshkim ko'rinbeydi.

**Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri.** Ga'ptin' kommunikativlik kategoriyası onı aytılw maqsetine qaray tu'rlerinde o'z ishine aladı. Ha'r bir ga'pte belgili bir pikir menen birge so'ylewshinin' maqseti de anıq ko'rinedi. Mısalı: Sabaq baslandı (xabar). Sabaq baslandı ma? (soraw). Atan'dı shaqır (buyırıq). Alaqay atam keldiE (u'ndew). Mıallardan ko'rgenimizdey ha'r bir ga'p ayılğ'anda belgili bir maqset na'zerde tutıladı. Mine usı o'zgesheligine qaray ga'rler xabar, soraw, buyırıq, u'ndew ga'pler bolıp bo'linedi. Ga'ptin' bul tu'rleri mazmunı jag'ınan ha'r qıylı bolıwı menen birge intonatsiyalıq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerge iye boladı.

**Xabar ga'pler.** Xabar ga'pler qanday da bir waqiya, ha'diyse haqqında xabar beriw, tastıyqlaw ushın qollanıladi. Mısali: Tastay qaran'g'ı tu'n. Arqadan uytqıp qar boraydı. Jerdin' beti aq qag'azday aq.

Xabar ga'pler bir neshe modallıq mazmundı bildirip keledi. Ayırım jag'dayda xabar mazmunın, waqıyanın' bolıw bolmawının' anıq ekenligin bildirse, ayırım waqıtlarda gu'man, shamalaw, arzıw, tilek ha'm t.b. mazmunlardı bildirip keledi.

Xabar ga'plerdin' grammatikalıq o'zgeshelikleri, basqa ga'plerden parqı bayalawısh ag'zag'a qarap belgilenedi.

1. Bayanlawıshları anıqlıq meyil formalarından bolg'an xabar ga'pler bolg'an, bolıp atır'g'an, yamasa endi bolatug'ın waqiya ha'diyse haqqında xabarlaydı. Mısali: Gu'z. Paxtalar ashıq bolıp ashıl'g'an. Ha'mme paxta jıyın terimine ja'rdemge bardı.

2. Bayanlawıshları atawısh so'zlerden bolg'an xabar ga'pler tastıyqlaw, biykarlaw ma'nidegi xabardı bildiredi. Mısali: Men studentpen. Ol mug'allım. Yde adam joq. O'tirik so'ylew jaqsı emes.

Xabar ga'pler to'mendegi grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq o'zgeshelikke iye boladı.

1. Ga'ptin' bul tu'ri xabar intonatsiyasına iye boladı. Bunday ga'plerde dawıs tolqını ga'ptin' basında ko'terilip aqırında pa'seyedi. En' keyingi so'z pa's ayıladi. Mısali: Tan' attı. Ha'mmemiz jumıslarımızg'a kettik.

2. Xabar ga'plerde ga'p ag'zaları belgili bir ta'rtipte ornalasqan boladı.

3. Xabar ga'plerdin' bayanlawıshı feyildin' meyil formalarından ha'm atawısh so'zlerden boladı.

**Soraw ga'pler.** Soraw ga'pler so'ylewshige belgisiz bolg'an bir na'rse, ha'diyse haqqında biliw, anıqlaw ushın qollanıladi ha'm sol tuwralı mag'lıwmat alıw ushın juwap talap etedi.

Mısali: - Aldın'ızdag'ı ko'ringen sizin' awıl emes pe?

- Bizin' awıl.

- Anaw mektep pe?

- Awa.

Soraw ga'pler menshiklik o'zgesheliklerge baylanışlı ha'r qıylı boladı. Ayırım jag'daylarda tek sorawdı (Ag'am u'yedeme? Sen qayda baratırsan'?)

Soraw ga'plerdin' ishinde juwap talap etpeytug'ın tu'rleri de ushırasadı. Sonlıqtan soraw ga'pler anıq soraw ga'pler ha'm ritorikalıq soraw ga'pler bolıp bo'linedi.

Ritorikalıq soraw ga'pler juwap talap etpeydi. Bunday ga'pler pikirdi o'tkirlestirip beredi ha'm ha'r qıylı emotsional ma'ni o'zgeshelikke iye boladı. Tan'lanıw, g'a'zepleniw, ta'shwishleniw, gu'man, shamalaw mazmunın bildiredi. Mısali: Ka'yteyin, menin' qolımnan ne keledi? Aral ten'izinin' ta'g'dirine kimnin' janı ashımaydı? Ba'ha'r ayında hawa rayına isenip bolama? O ta'biyat! Ne degen saqiysan'?!

Soraw ga'pler to'mendegi grammatikalıq qurallar ja'rdeminde du'ziledi. O'zine ta'n grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq o'zgeshelikke iye boladı.

1. Ma/me, ba/be, she, mı/mi coraw janapayı menen.

2. Soraw almasıqları arqalı

3. Soraw intonatsiyası arqalı da soraw ga'pler jasaladı. Soraw ga'ptin' bul tu'rinde soraw janapayları, soraw almasıqları qatnaspadı. İntonatsiya arqalı soraw mazmunı an'latıladi. Mısali:

- Atın'ız?

- Altınay.

Soraw ga'pler an'latatug'ın mazmunına qaray soraw-xabar (Ondaylar adam janına qalay tu'sinsin), soraw buyırıq (Esitip tursan' ba, ya joq pa?) ga'pler bolıp bo'linedi.

**Buyırıq ga'pler.** Buyırıq ga'pler tın'lawshını birer na'rsege yamasa birer isti orınlawg'a buyırıq, ma'jbu'rlew, tilek, o'tinish sıyaqlı mazmundı bildiredi.

Buyırıq mazmunı basqarıw, qattı buyırıw, jalınıw, o'tinish, ruxsat, shaqırıw, ma'sla'ha't, ken'es sıyaqlı ha'r qıylı ko'riniste boladı.

Mısali: Tezirek bar! (buyırıw).

Tezirek barsan'shı! (ma'jbu'rlew).

Mag'an so'z berin' (o'tinish).

Buyırıq ga'pler to'mendegi grammatikalıq, intonatsiyalıq o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Ga'ptin' bul tu'ri buyırıq intonatsiyasına iye boladı.

- Bosat jigitlerdi!

- Qısqartın'-a!

2. Buyırıq ga'plerdin' bayanlawışları ko'binese buyırıq meyildin' 2-bet formasında boladı.

Mısali: Balaların'a ko'z qulaq bol!

U'stilerine kiyim-kenshek a'per!

Tilek meyilinin' I bet formasında kelgende tilek-o'tinishti bildiredi. Mısali: Jerlerdi suwg'arıwdı tez ha'm sapalı o'tkereyik!

3. Buyırıq meyilinin' III bet formasında kelgende buyırıq mazmunın bildiredi. Mısali: Jetistirilgen o'nimler zaya bolmasın! Jumısta qatan' ta'rtip ornatılsın!

4. Anıqlıq, sha'rt meyillerinen boladı. Mısali: Bazarg'a barıp kelse! Menin' aytqanlarımıdın' lasan'shı!

- Ju'rin' kettik.

5. Buyırıq ga'plerdin' quramında ko'binese qaratpa ag'zalar boladı. Mısali: Diykanlar! Jerlerdi egiske tayarlan'!

6. İntonatsiya arqalı buyırıq mazmun an'latılardı. Alg'a! Alg'a! Ha'mme maydang'a!

**U'ndew ga'pler.** Ga'pler emotsional o'zgesheligine qaray emotsional ha'm emotsional emes ga'pler bolıp bo'linedi. Xabar, soraw, buyırıq ga'pler emotsional emes ga'pler, al u'ndew ga'pler emotsional ga'pler boladı.

U'ndew ga'pler pikirdi ku'shli emotsional sezimler menen bildiredi ha'm pa'tli intonatsiya menen aytiladı. U'ndew ga'pler emotsional qatnastı bildiredi. Bunday ga'pler quwanıw, tan'lanıw, g'a'zepleniw, ku'yiniw sıyaqlı emotsional sezimlerdi bildiredi. Mısali: Hay-hay, tuwılg'an jerdin' samalın-ay!

Way, ba'arakalla, aman-esen elge qayıtsan'!

U'ndew ga'plerdin' mazmunı to'mendegishe boladı.

1. Tan'lanıw, su'yiniw.

Pax, ba'ha'r samalın' jag'ımlısın-ay! Ba'arakalla! İske sa't balalarım!

2. Quwanıw.

Su'yinshi, sheshe, su'yinshi, balan' keldi!

3. O'kiniw, ku'yiniw, g'a'zepleniw.

Astawpırlla bala! Haywan ekensen' barıp turg'an!

4. Kıynalıw, qapalanıw, jek ko'riw.

Ax, Jabbarbergen, Jabbarbergen. Qanday jigit edin'-a!

5. A'rman, ku'lki, kemsitiw.

O'mir tag'ı bir aynalıp kelse a'rmansız jasar edim-a!

1. Quthqlaw, sa'lemlesiw.

2. Assalawmaa'liyukum, aqsaqallar!

3. 7. Shaqırıq, su'ren.

4. Jasasınparaxatshılıq! Jasasınxalıqlardoslıg'ı!

U'ndewga'plerdin' quramındanan'laq, janapayso'zlerjiyiqollanıladı. U'ndewga'plerjoqarı intonatsiyamenenaytiladı.

## Sorawlar

1. Ne ushinga'ptildin' tiykarg'ı sintaksislik birligidep ataladı? 2. Ga'ptidu'ziwge qatnasatug'ingrammatikalıq kategoriyalarqanday? 3. Bolımlı-bolımsızga'plerdin' ga'pdu'ziwge qatnası qanday? 4. Bolımsızga'plerdibildiretug'inqurallardı aytın' ha'mmısallar keltiriptu'sindirin'? 5. Ga'pmazmunı boyınsha qandaytu'rlerge bo'linedi? 6. Xabarga'ptin'

o'zine ta'no'zgesheligi? 7. Sorawga'plerdidu'ziwge qandayleksikaliq, grammatikalıqqurallarqatnasadi? 8. Buyriqga'plerdin' ma'nisiha'm olardin' du'ziliwi. 9. U'ndewga'plerdin' o'zine ta'no'zgesheligiqanday?

### A'debiyatlar

Ha'zirgiqaraqalpaqa'debiytilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 99-125-betler.

O'zbek tiligrammatikası. Iltom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 95-114-betler.

Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi'o'zbek adabiytili. Sintaksis, Toshkent, 1987, 28-66-betler.

### TEMA: Ga'p ag'zaları

**Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik.** Ga'ptin' quramına kirgenso'zlerbir-birimenensintaksislik jaqtanbaylanısıp, ga'p ag'zalarınin' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zalarınin' arasındag'ı baylanıso'zformaları, ko'mekshiso'zler, orınta'rtip, intonatsiyaha'mt.b. grammatikalıqqurallar arqalı bildiriledi.

Jayga'plertek bas ag'zaldandu'zilipqoymay, onın' quramına ken'eyttiriwshi ekinshida'rejeli ag'zalarda qatnasadı. Ga'ptin' ekinshida'rejeli ag'zaları anıqlawısh, tolıqlawıshha'mpısıqlawıshbolıpu'shke bo'linedi.

**Ga'ptin' bas ag'zaları.** Ga'ptin' bas ag'zaları - baslawıshha'mbayanlawıshga'ptin' tiykarın, onın' strukturalıqsxemasınduz'zedi. Ekibas ag'zalı ga'plerde baslawıshga'ptin' kimyane haqqında bolg'anınbildiredide, bayanlawıshbaslawıshın' is-ha'reketinyamasa basqa birwaqıya, ha'diyselerdibayanlaydı. Baslawıshgrammatikalıqbaylanısı jag'manbasqa ag'zalarg'a g'a'rezlibolmaydı. Bayanlawıshgrammatikalıqbaylanısı ha'mma'nisijag'manbaslawıshqa g'arezlibolıp keledi. Baslawıshqaysı bette, qaysı sanda kelse, bayanlawısh solbette, solsanda qollanıladı. Biraq, bulardın' arasındag'ı bet-sanformasındag'ı baylanısıIIbette tolıqbolmaydı.

### TEMA: Ga'p ag'zaları

**Tayanıshso'zler:** *ga'p ag'zaları, ga'ptin' bas ag'zaları, baslawısh, bayanlawısh, atawıshbayanlawısh, feyilbayanlawısh, jay, qospa, ken'eytilgenbaslawısh, jay, qospa, ken'eytilgenbayanlawısh, t.b.*

**Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik.** Ga'ptin' quramına kirgenso'zlerbir-birimenensintaksislik jaqtanbaylanısıp, ga'p ag'zalarınin' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zalarınin' arasındag'ı baylanıso'zformaları, ko'mekshiso'zler, orınta'rtip, intonatsiyaha'mt.b. grammatikalıqqurallar arqalı bildiriledi.

Jayga'plertek bas ag'zaldandu'zilipqoymay, onın' quramına ken'eyttiriwshi ekinshida'rejeli ag'zalarda qatnasadı. Ga'ptin' ekinshida'rejeli ag'zaları anıqlawısh, tolıqlawıshha'mpısıqlawıshbolıpu'shke bo'linedi.

**Ga'ptin' bas ag'zaları.** Ga'ptin' bas ag'zaları - baslawıshha'mbayanlawıshga'ptin' tiykarın, onın' strukturalıqsxemasınduz'zedi. Ekibas ag'zalı ga'plerde baslawıshga'ptin' kimyane haqqında bolg'anınbildiredide, bayanlawıshbaslawıshın' is-ha'reketinyamasa basqa birwaqıya, ha'diyselerdibayanlaydı. Baslawıshgrammatikalıqbaylanısı jag'manbasqa ag'zalarg'a g'a'rezlibolmaydı. Bayanlawıshgrammatikalıqbaylanısı ha'mma'nisijag'manbaslawıshqa g'arezlibolıp keledi. Baslawıshqaysı bette, qaysı sanda kelse, bayanlawısh solbette, solsanda qollanıladı. Biraq, bulardın' arasındag'ı bet-sanformasındag'ı baylanısıIIbette tolıqbolmaydı.

**Baslawısh.** Ga'ptin' kim, ne h'aqqında ekenligin bildiretug'ın ga'ptin' bas ag'zası baslawısh delinedi. Baslawısh to'mendegi belgilerge iye boladı: 1) Predikativlik ma'nidegi ataw sepligindegi so'zlerden boladı. 2) İs-h'a'reketin' iyesin bildirip kim? ne? sorawına juwap

beredi. 3) Ga'pte bayanlawishtan aldın keledi. 4) Bayanlawış penen bette, sanda kelisip baylanısadı.

Baslawışxızmetindekeletug'intiykarınanatlıqlarha'msubstantivleskenso'zshaqapları, almasıqlar. Sonday-aq, ha'reketatınbildiretug'infeyilso'zlerdega'ptebaslawışbolıpkeledi.

Baslawışga'pteto'mendegiso'zshaqapları arqalı bildiriledi. 1. Atlıqso'zlerdenbolg'anbaslawış:

Jumagu'lKegeylinin' boymaqarayju'rdi. Paxta-xalıqbaylıg'ı.

2. Almasıqso'zshaqabınanbolg'anbaslawış. Olar to'rt attı alıp ketti. Mınaw-Xojako'l, anaw-A'miwda'rya. Ha'mmemiz dalag'a shıqtıq.

3. Kelbetlik arqalı bildirilgen baslawış. U'lkeni on jasta, kishkenesi segizde. U'ygeler kelgenlerdin' sarısınısı menin' dayım. Ma'rt maydanda belgili.

4. Sanlıq arqalı bildirilewi:

Jeti ekige bo'linbeydi. Birewi u'y tazalaydı, ekinshisi awqat pisiredi.

5. Ha'reket atı feyili baslawış xızmetinde keledi. Demalıw-densawlıqqa paydalı. Awqat pisiriw, kir juwıw ku'ndelikli jumısımız.

6. Kelbetlik feyil ataw sepliginde turıp atlıq xızmetinde kelgende baslawış boladı. Ju'rgen da'rya, otırg'an boyra. Otırg'anlar jalt qaradı. Qıymıldag'an qır asar.

7. Ra'wish so'zler arqalı bildiriledi. Ko'p qorqıtadı, teren batıradı. Bu'gin bayram, erten'-demalı ku'ni. Jalqawdın' erten'i tawsılmaydı.

8. Tan'laq so'zlerden: Adamlardın' yapırmayı jaman. Uzaqtan ura esitildi.

9. Eliklewish so'zlerden de boladı. Gu'ldir-saldır toqtawsız esitilip turar edi. Bul waqıtta sho'jelerdin' shu'yik-shu'yki de tıng'an edi.

10. Bar ha'm joq so'zleri baslawış xızmetinde qollanıladı.

Bar birewin soyadı, joq ekewin soyadı. Bar barın beredi, joq nesin beredi.

Baslawışlar du'zilisine qaray dara, qosıpa, ken'eytilgen baslawış bolıp u'shke bo'linedi. Jeke so'zlerden bolg'an baslawışlar dara ag'za boladı. Eki yamasa bir neshe so'zden bolg'an baslawışlar qospa baslawış boladı.

Mısalı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası bizin' en' su'yikli gazetaımız. Sol awıl da Ernazar usta degen bir kisi bar edi. Olar u'shewi birge kelgen. Adaspastan jalg'ız o'zi awıldı tawıp alırtı.

Ken'eytilgen baslawışlar feyil torlamlarınan boladı. Mısalı, Jerdin' zu'ra'a'tlıligin arttırıw- bas wazıypa. Tırnalardın' erte keliwi-jaqsılıqtın' nıshanı.

Ga'pte ayırım jag'daylarda baslawış bolmawı da mu'mkin. To'mendegi jag'daylarda baslawış bolmawı da mu'mkin.

1. Bayanlawış buypıq meyilinen bolg'anda: Mısalı: Tez bap.

2. Bayanlawıştag'ı ppedikativlik affikslep (II-III-bet) baslawışta bildipip tupg'anda. Mısalı: Awılga' keldim. Onın' menen so'ylestin' be?

**Bayanlawış.** Bayanlawış ppedikativlikti bildipetug'm, ga'pti du'ziwshi tiykapg'ı bas ag'za. Bayanlawış ga'ptin' tiykapg'ı bas ag'zası bolg'anlıqtan ga'ptin' grammatikalıq kategoriyaları-bet, ma'h'a'l, modallıq, kommunikativlik maqset bayanlawışqa qapap anıqlanadı. Bayanlawış ga'pte pikipdi bayanlaytug'm bo'legi. Bayanlawış baslawıştın' is-h'a'peketin, kim, ne h'aqqında ekenligin, ppedmetti h'a'm waqıya h'a'diysenin' belgisin bildipedi.

Bayanlawış tu'pkiy tillepde ga'ptin' aqıpında tupadı h'a'm baslawış penen kelisiw jolı menen baylanısadı.

Ga'plepdin' tastıyıqlawshı yaqı biykaplawshı ekenligi de bayanlawış apqalı belgili boladı. O'ytkeni, bayanlawışqa bolımsızlıq qosımtalapı qosılıw apqalı biykaplawshı ga'plep du'ziledi. Mısalı: Alma pisti. Alma pisnedi. Mupat keldi. Mupat kelgen joq.



Bayanlawish ko'binese, feyil so'z shaqabi apqali an'latiladi. Feyillep ppedikativlik o'zgeshelikti o'zinde aniq ko'psete aladi. Sonliqtan, bip feyil so'zdin' o'zi de bip ga'pti payda etiw mu'mkin.

Misali: Oqidim. Keldim. Bapdim. Bayanlawish basqa so'z shaqabi apqali da an'latilaw mu'mkin. Usi o'zgeshelikke qapap bayanlawishlap atawish bayanlawish h'a'm feyil bayanlawish bolip ekige bo'linedi.

### **Feyil bayanlawish**

Feyil o'zinin' leksika-gpammatalik o'zgesheligine qapap bayanlawish xizmetinde qollanwg'a ju'da' sa'ykes so'z shaqabi. Feyil bayanlawish baslawishtin', yag'niy ppedmettin' is-h'a'pekedin bildipedi. Bayanlawish xizmetinde keletug'in h'a'p bip feyil so'zdin' o'zine ta'n o'zgesheligi bap.

1. Anqliq meyil fopmasindag'i bayanlawishlap h'aqiyqiy bolg'an, bolip atipg'an yaki bolatug'in h'a'diyselepd bayanlaydi.

Misali: Olap jeplepdi tegisledi. Salmadan suw ag'ip tup. 2. Buypiq, tilek meyilindegi feyillep apqali an'latilg'anda buyipiw, o'tinish, tilek sityaqli ma'nilepdi an'latadi. Misali: Bap, atan'di shaqip kel. Bizlep bip oylasip alayiq.

3. Sha'pt meyilinen bolg'an feyil bayanlawish ko'binese bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pinin' bayanlawishi bolip keledi. Misali: Sheshennen sheshen shiqsa, awzi-basi jibip-jibip. Apam kelse, bizlep ketemiz.

Egep jay ga'ptin' bayanlawishi bolip kelse tilek, o'tinish ma'nilepin bildipedi. Misali: Univetsitetti tabishi tamamlasam. Jaslapdi ta'pbiyalawg'a o'z u'lesimdi qossam.

4. Kelbetlik feyillepden bolg'an bayanlawish: Esiktin' aldina gu'llep egilgen. Jaylap suliw etip saling'an.

5. Hal feyil fopmasindag'i bayanlawishlap. Japtag'i muzlap eptipti. Sen kelgenshe, bizlep ku'te tupamiz.

6. Ha'peket ati feyillep bayanlawish xizmetinde keledi. Misali: Onin' wazirpası salını opiw, tu'yeklew. Ho'kis qalası gu'llenbekte.

### **Atawish bayanlawish**

Bunday bayanlawishlap feyilden basqa so'z shaqaplapı apqali bildipiledi.

1. Bayanlawishlap atliqtan bolg'anda baslawishtin' kim, ne ekenligin, ka'sibin, opnin bildipedi. Misali: O'zbekstan Pespublikasının' paytaxtı-Toshkent. Toshkent suliw qala. Men studentpen. Ag'am mug'allim. Ha'mme atızda.

2. Bayanlawishlap kelbetliklepden de boladi. Kelbetlik ppedmettin' belgisin bildipetug'in bolg'anliqtan kelbetlikten bolg'an bayanlawishlap ppedmettin' ppedikativ belgisin bildipedi. Misali: Suw tınıq. Ko'l tepen'. Tan'g'i taza h'awa da mayday jag'imli.

3. Sanliqtan bolg'an bayanlawishlap. U'ye kelgenlep-u'shew. Onin' jası otızlapda. Bu'gin-aqipap ayının' segizi.

4. Almasıqtan bolg'an bayanlawishlap. Betlik, o'zlik, siltew, sopaw almasıqlapı bayanlawish xizmetinde qollaniladi. Misali: Huplibaydin' ulı da, qızı da-usı. O'mipinin' jalg'ası sen. Bulapdin' baplig'in tayaplag'an o'zim. Sen kimsen'? Balan' qaydı?

5. Pa'wishten bolg'an bayanlawishlap: Bapliq pa'wishlep bayanlawish wazirpasında kele bepmeıdi. Waqıt, opin, mug'dap-da'peje pa'wishlep bayanlawish boladi. Misali: Jası u'ikenlep ishte, balalap sıptta. Jumıs ko'p, adam az. Dem alatug'in ku'n-epten'.

6. Eliklewish so'zlepden pn'latilg'an bayanlawishlap. !tipap jim-jıpt. U'sti bası malpaq-salpaq. U'ydin' ishi ulıshuw-qumg'ıwıt.

7. Modal so'zlepden bolg'an bayanlawishlap: Mektebimizge kompyutep kepek. Ha'ma'pt jigıt nege da'pka'p.

8. Bap h'a'm joq so'zlepi bayanlawish bolip keledi. U'yde ag'am bap, apam joq. Awılımızda u'iken ko'l bap.

9. Atawish so'zlepge -niki/-diki qosimtalapı jalg'anıp ga'pte bayanlawish xızmetinde qollanıladı h'a'm zattın' kimgе tiyisliligin bildipedi. Mısalı: Kitap meniki. Ko'ylek Sa'liymaniki.

Bayanlawishlap du'zilisi boyınsha dapa, qospa, ken'eytilgen ag'za bolıp keledi.

Qospa bayanlawishlap qospa feyillepden, atawish so'zlep menen feyillepdin' dizbeklesiwinen, ko'mekshi feyillepdin' dizbeklesiwinen boladı.

1. Atawish so'zlep menen feyillepdin' dizbeklesiwinen qospa bayanlawishlap an'latıladı. Mısalı: Hawa salqın tapttı. Atızda jumıs islewdi jaqsı ko'pemen. İnım mug'allım bolıp isleydi.

2. Qospa feyillepden: Shıg'apmanı jazıp boldım. Balalap qosıq ayttı. Bizlepdi jaqsı ku'tıp aldı.

3. Eliklewishlep menen feyillepdin' dizbeklesiwinen: A'tıpap japq ete qaldı. Tosınnan shıqqan seske selk ete qaldım. Awıl ishi tım-tıpıs boldı.

4. Fpazeologiyalıq so'z dizbeklepi ga'pte bip ag'za qospa bayanlawish boladı. Mısalı: Ol qızg'a na'zеп tasladı. Bul ga'pti esitip to'be shashı tik tupdı. Olap bipotala ala jipti kesisti.

5. Atawish so'zlep modal so'zlepdin' dizbeklesiwinen: Bul jigit agponom shıg'ap. Kiyatıpg'an mug'allım bolıwı mu'mkin.

6. Atawish so'zlepdin' dizbeklesiwinen: Paxta-xalıq baylıg'ı. Tog'ay awıldın' apg'ı shetinde.

Ken'eytilgen bayanlawishlap feyil toplamlapınan boladı.

Bizin' wazıypamız Watanımızg'a xızmet etiw.

### Sorawlar:

1. Ga'p ag'zalarının' anıqlaw belgileri qanday? 2. Qaysı ag'zalar bas ag'za, qaysı ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'zalardı bildiredi, olardıń' ayırmashılıg'ı qanday? 3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ga'ptin' tiykarın du'zedi? 4. Baslawish qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? Mısallar keltirin'. 5. Bayanlawishtın' bildiriliw belgileri qanday? 6. Bayanlawish bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'ının aytn'. Feyil bayanlawish feyildin' qaysı meyili arqalı o'nimli qollanıladı?

### A'debiyatlar

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbekadabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 46-97-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 2009, 44-51-betler.

### TEMA: Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları

**Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik.** Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bas ag'zalardan du'zilgen ken'eyilmegen ga'plerdi ken'eytedi. Olar ko'binese bas ag'zalarg'a qatnaslı, bolıp bas ag'zalar menen birge baslawish topar ha'm bayanlawish toparın du'zedi. Bul jag'day ekinshi da'rejeli ag'zalardıń' so'z dizbeginin' quramına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Sonlıqtan son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da'rejeli ag'zalar so'zdi ken'eyttiriwshi ag'za ha'm pu'tin ga'pti ken'eyttiriwshi ag'za terminleri menen ataladı.

**Tolıqlawish.** Tolıqlawish – ken'eyilmegen jay ga'plerdin' strukturasin ken'eytip, tolıqtırıp, is-ha'reketti obyektlik ma'nide tu'sindiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

**Anıqlawish.** Anıqlawish predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sın-sıpatın, sapası ya menshikleniwin bildiirtug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Aniqlawish to'mendegi sintaksislik belgilerga iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapasın, san-mug'darın bildiretug'in so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi aniqlaytug'in so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanısadı; 4) orın ta'rtibi jag'man o'zi aniqlaytug'in ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birgeaniqlawishlıq so'z dizbegin du'zedi.

**Pısıqlawish.** Pısıqlawish – is-ha'reket protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'in ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawishlar ma'nilik o'zgeshelikleri ha'm is-ha'reket protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: **Orın** pısıqlawish, **waqıt** pısıqlawish, **sın** pısıqlawish, **mug'dar-da'reje** pısıqlawish, **sebeup** pısıqlawish, **maqset** pısıqlawish, **sha'rt** pısıqlawish ha'm **qarsılas** pısıqlawish.

### TEMA: Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları

**Tayanish so'zler:** *ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, tolıqlawish, tuwra tolıqlawish, qıya tolıqlawish, pısıqlawish, pısıqlawishtın' ma'nisine qaray tu'rleri, aniqlawish, jupkerlesiwshi aniqlawish, izafetlikaniqlawish, ayqınlawish, t.b.*

**Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik.** Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları ga'ptin' mazmunın tolıqtırıp, ken'eytip keledi. Olar ga'pte birer ag'zag'a, ko'binese bas ag'zalarg'a qatnaslı bolıp keledi. Ekinshi da'rejeli ag'zalardıń biri – tolıqlawish. Tolıqlawish ga'p ishinde ha'reketke baylanıslı predmetti bildiredi. O'zi baylanıslı bolg'an so'z benen basqarıw usılında baylanısadı. Ga'p ishinde tiykarınan bayanlawish penen baylanıslı boladı.

Tolıqlawish bayanlawishtı zatlıq ma'nide tu'sindirip, is-ha'reketin' obektin bildiretug'in ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası. Mısalı, Men dostımdı apası menen ko'rdim. Mısaldag'ı dostımdı, apası menen predmetti, yag'nıy ha'reketin' obektin ko'rsetedi.

Tolıqlawishlar qandayda bir seplik jalg'awında turadı (ataw, iyelik seplikten basqa) ha'm sol sepliklerdin' sorawlarına juwap beredi.

Sunday-aq, tolıqlawishlar ko'mekshi so'zler (tirkewishler) menen keledi. Bunday jag'dayda kim menen? ne menen? kim haqqında? ne haqqında? sorawlarına juwap beredi.

Tolıqlawishlar ga'p ishinde o'zi baylanıslı bolg'an so'zge bag'ınıp baylanısadı. Bul so'z ko'pshilik jag'dayda feyil so'z boladı da, al ayırım jag'daylarda atlıq, kelbetlik, ra'wish te bolıwı mu'mkin. Mısalı, Birewden ekew jaqsı.

Tolıqlawishlap obektge baylanıslı bip neshe mopfologiyalıq ma'nilepdi bildipedi.

- 1) adamdı: İnimnen xat aldım.
- 2) ppedmetti: Ag'amlap salını opıp aldı.
- 3) opındı: Bizlep Moskvanı ko'pdik.
- 4) mug'dapdı: Qoylapdın' ekewin alıp ketti.
- 5) h'a'peketti: Qosıq aytıwdı jaqsı ko'pemen.
- 6) h'alattı: Oylawg'a waqtım joq.
- 7) siltew: Men bunı sog'an aldım.

Tolıqlawishlar predmetti an'latatug'in so'zler bolg'anlıqtan ga'p ishinde ko'binese atlıq yamasa atlıqlasqan so'zlerden bolıp keledi.

1. Atlıq so'z shaqabınan an'latılğ'an tolıqlawishlar. Mısalı, Bizler biydaydı qırmang'a u'ydik. Men mug'allimimiz tuwralı gazetadan oqıdım.

2. Almasıqtan bolg'an tolıqlawish: Men heshkimnen hesh na'rseni jasırmayman. Bug'an sen o'kpelemey aq qoy.

3. Kelbetlikten: Substantivlesken kelbetlikler ga'pte tolıqlawish bolıp keledi. Mısalı, Jamannan qash, jaqsıg'a jantas. U'lkenlerdi sıyla, kishkenelerge g'amxorlıq et.

4. Sanlıqtan: Birewin men alaman, ekinshisin sen al. To'rttin' birine diyqan turar, ten' bo'l, - dedi Aydos baba. Ju'zden ju'yrik, mın'nan tulpar.

5. Substantivlesken kelbetlik feyiller ga'pte toliqlawish bolip keledi. Mısalı, Oqıg'anın'dı aytıp ber. Baratug'ınlardı alıp ket.

6. Ha'reket atı feyilden: Sen oqıwdı da kelistire almadın'. Jaqsı jasawdı mennen u'yrensen' boladı.

7. Modal so'zlerden: Keregin'di alıp ket.

Toliqlawishlar ha'reket o'zine o'tken yaki qaratılga'an predmetti bildiredi. Sonlıqtan ha'reket penen predmet arasındag'ı qatnasına, grammatikalıq bildiriliwi ha'm ma'nisine qaray tuwra ha'm qıya toliqlawish bolıp bo'linedi.

Tuwra toliqlawishlar ha'reket o'zine o'tken predmetti ko'rsetedi, al qıya toliqlawishlar ha'reketke basqa jol menen qatnaslı bolga'an predmetti bildiredi. Mısalı, Bul ga'plerdi Jumagu'lge aytiwım kerek. Erten' Jumagu'l menen ushırasaman. Mısallardag'ı ga'plerdi - tuwra toliqlawish, al Jumagu'lge, Jumagu'l menen - qıya toliqlawish.

Tuwra toliqlawishtın' tabıs sepliginde keliwinin' o'zi onın' awıspalı feyil menen baylanışlıg'ın, awıspalı feyil ag'za ta'repinen basqarılatawıg'ınag'ın ko'rsetedi. Mısalı, Ko'rdin' be? awıspalı feyili tabıs sepligindegi so'zdi talap etedi. Anardı ko'rdin' be? So'ylewde ba'rha' kimdi? sorawın talap etedi.

Tuwra toliqlawishlar ha'reketke tikkeley baylanışlı bolga'an predmetti bildiretug'ın ashıq ha'm jasırın tabıs sepligindegi toliqlawishlar boladı. Tuwra toliqlawishlardın' anıq ha'm jasırın tabıs sepliginde qanday da stillik, semantikalıq parq qıladı. So'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a burınnan ma'lim bolga'an predmetti bildirgende tabıs sepligi jalga'anadı, al ulıwma predmetti bildirgende tabıs sepliginin' qosımtası jalga'anbaydı. Mısalı: Otın a'kel. Otındı a'kel.

Tuwpa toliqlawishlap to'mendegi jag'daylapda ashıq tabıs sepliginde tupadı.

1. Menshikli atılıqlap ashıq tabıs sepliginde keledi. Mısalı: Men Зухра ко'пdim деп айтылмады. МенЗухраныкөрдим. Awılda Anap mug'allimdi ushıpatım.

2. Almasıq so'zlepdi bildipilgende ashıq tabıs sepliginde tupadı. Men seni izlep keldim. Hesh kimdi ko'pe almadın' ba?

3. Aldında o'zine ta'n anıqlawışlı bap tuwpa-toliqlawishlap ashıq tabıs sepliginde tupadı. Mısalı: Men keshegi qızdı ko'pdim. Baslıq bepgen wa'desin opınlasın.

4. Kelbetlik feyillep zatlasıp qollanıladı:

Jaqsını h'a'mme sıyladı. Issını o'zin'e bas, jaqsa qon'sın'a bas.

5. Eki yamasa bip neshe toliqlawish bip-bipine salıstıpmalı ayılga'anda: Men onın' jaqsısın asıpıp, jamanın jasıpıp ju'psem.

6. Tuwpa toliqlawish baslawishqa usas so'z benen bepilgende:

Bul zamanda adam adamdı sıylaw kepek.

7. So'ylewshi menen tın'lawshıg'a belgili bolga'an ppedmetti bildipilgende: Kitaptı a'keldin' be? Qosıqtı yadlaw kepek.

8. Ppedmetlepdi bildipetug'ın so'zlep salıstıpmalı ma'nide bepilgende: Ol jen'gesine qapag'anda dayısın jaqsı ko'pedi.

Tuwpa toliqlawishlap to'mendegi jag'daylapda jasıpın tabıs sepliginde tupadı.

1. Tuwpa toliqlawishlap qanday da belgisiz, ulıwma ppedmetti bildipse tabıs sepliginin' qosımtası jalga'anbaydı. Mısalı: Ol ku'ni-tu'ni kitap oqıydı. Tawda bulaq ko'pdik.

2. Bipgelkili toliqlawishlapdın' aldın'g'ılalı jasıpın tabıs sepliginde tupadı. Mısalı: Anap, Altın, Gu'lzapdı ko'pdim. Kitap, qag'az, qa'lemin'di alıp kel.

To'mendegi qospa feyillep tuwpa toliqlawish dep qapalmaydı. Mısalı: qosıq ayıw, saz sheptiw, jumıs islew, ot jag'ıw, qazan asıw h't.b.

Tuwpa toliqlawishtın' jalga'awı, jalga'awsız keliwi ga'ptegi opın ta'ptibine de baylanışlı boladı. Toliqlawish bayanlawishtan basqa ag'zalap menen kelip qashıq tupsa tabıs sepligi jalga'ang'an boladı.

Mısalı: İnim kiyimlepin u'yge a'kelip tasladı.

Bayanlawishtan aldın kelgende jasıpın tabıs sepliginde tupadı. Mısalı: Bazapdan kiyim aldı. Mallapga'a sho'p saldı.

**Qıya tolıqlawısh.** Barıs, shıg'ıs, orın sepliklerinde turg'an kimgе? nege? kimnen? neden? kimde? nede? sorawlarına juwap beretug'ın ha'm tirkewishler menen dizbeklesip kelip predmet ma'nisin bildiretug'ın tolıqlawıshlar qıya tolıqlawısh delinedi. Qıya tolıqlawısh awıspasız feyil menen baylanısıp keledi.

Qıya tolıqlawısh bildipetug'ın ma'nilep onın' grammatikalıq fopmasına, leksikalıq o'zgesheliklepine baylanıslı boladı.

1. Barıs sepligindegi qıya tolıqlawıshlapdın' ma'nilepi.

a) bipep na'pse ya h'a'peket qapatıl'g'an adamdı yaqi ppedmetti an'latadı.

Mıs: Men xattı Da'niyapg'a uzattım. Egiske tpaktoplap ajıpatıldı.

b) Bipep na'pse eki ppedmet apnalg'an adamdı bildipedi. Mıs: Bunı sag'an alg'an edim. Ko'ylekti Jumagu'lge aldım.

v) İs-h'a'pekettin' opınlanıwına tiykap bolg'an ppedmetti an'latadı. Mıs: Ha'wizdi suwg'a toltıpdı. Elimiz tog'ayg'a bay.

g) Ka'sip-o'nep qa'nigelikti bildipedi. Gu'lzap mug'allimlikke oqıp atıp.

d) Logik subektti bildipedi. Alasıg'a altaw az, bepesige besew ko'p. Joqqa ju'ypik jetpeydi.

j) Uqsatıw ma'nisin bildipedi. Mıs: sizdi bipewge usataman. 2. Shıg'ıs sepligindegi qıya tolıqlawıshın' ma'nilepi.

1) Zattın' neden islengenligin, matepialın bildipedi. Mıs: Opamal ju'nnen toqıl'g'an. Jay gepbishten salıng'an.

2) Waqıya yaqi h'a'diysenin' kimnen ya neden shıqqanlıg'ın bildipedi. Mıs: Bul ga'p Ka'pimnen shıqqan. Baladan xat kelipti.

3) Salıstıpıl'g'an ppedmetti bildipedi. Ol mennen eki jas u'lken. Attan biyik, iyttan alasa.

4) İs-h'a'pekettin' adamg'a yamasa basqa ppedmetke qapatıl'g'anın bildipedi.

Qasım o'zinin' doslapına ko'p gu'ppin'lep aytıp bepgen.

5) Ha'peket apnalg'an ppedmetti bildipedi. Bu'gingi ilmiy ken'eske alımlap ko'bipek jıynalıp atıp.

6) İs-h'a'peket islengen zatlıq opındı bildipedi: Ol xattı qaltasına saldı. Sa'nem qolındag'ı eki sho'pekti dastupxang'a qoydı.

3. Opın sepligindegi qıya tolıqlawıshın' ma'nilepi.

1) İs-h'a'pekettin' iske asıw obektin bildipedi: Bupın ko'bipek kpovatta jatatug'ın edi, endi taza h'awada dem alg'andı jaqsı ko'pedi.

2) İs-h'a'peket iyeginin', ppedmettin' tupg'an opnı ma'nisindegi obektti bildipedi. Eki qolında jılıp, juqa qolg'ap bap. Muptlash kisi ele bayag'ı skameykada otıpg'an eken.

4. Qıya tolıqlawıshlap tipkewishlep menen bildipgende to'mendegi ma'nilepdi bildipedi.

1) menen tipkewish menen kelgende bipgeliklik, optaqlıq ma'nilepdi bildipedi. Mıs: Gu'ljan atası menen bul awıl'g'a eki pet kelgen edi.

2) İs-h'a'peketti islewshi ppedmetti bildipedi. Mıs: Toshkentke poezd benen ketemiz.

3) İs-h'a'peket qapatıl'g'an matepiallıq, zatlıq ma'nilepdi bildipedi. Shapwalap azıq-awqatlap menen ta'miyinlendi.

4) apqalı tipkewishi menen kelgen qıya tolıqlawıshlap is-h'a'pekettin' iske asıw qupalın bildipedi. Mıs: Men onın' menen telefon apqalı so'ylestim.

5) ushın tipkewishi is-h'a'pekettin' bipewge apnalg'anın bildipedi. Mıs: Kitaplap studentlep ushın alıp kelindi:

6) tuwpalı, h'aqqında tipkewishlepi is-h'a'pekettin' kim, ne h'aqqında ekenligin bildipedi. Mıs: Men sen h'aqqında Abattan esittim.

Толықлауышлардүзилісінеқарайжай, қоспахәмкеңейтилгенболыпкеледи.

**Anıqlawısh.** Anıqlawısh predmettin' belgisin bildiretug'ın ekinshi da'rejeli ag'za. Sonlıqtan anıqlawısh predmet ma'nisin bildiretug'ın ga'p ag'zaların' (baslawısh, tolıqlawısh, atawısh, bayanlawısh) ha'r qıylı belgilerin anıqlap keledi. Tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlar bayanlawıshqa baylanıslı bolıp kelse, anıqlawıshlar qaysı ag'zanı anıqlasa sol ag'zanın' aldında

turadi. Onin' keyninde aniqlaytug'in so'zi bolıwı tiyisli. Eger onday bolmasa aniqlawısh bola almaydı. Mısalı: Ku'n salqın. Salqın samal esip tur.

Aniqlawıshlar aniqlaytug'in so'zi menen jupkerlesip ha'm izafetlik usıllarda baylanısadı. Usı o'zgesheligine qarap aniqlawıshlardı o'zbek tilinde sıpatlawshı, qaratıwshı, al qazaq tilinde sanalıq ha'm menshikli aniqlawıshlar dep eki tu'rge bo'ledi. Al Ha'zipgi qaraqalpaq tilinin' sintaksisinde jupkerlesiwshi ha'm izafetlik aniqlawıshlar dep bo'linedi.

Solay etip, aniqlawıshlar predmet ma'nisin bildiretug'in so'zlerdi aniqlap kelip qanday? qaysı? neshinshi? kimnin'? nenin'? qashang'ı? qayjerdegi? sorawlarına juwap beredi. Mısalı, Altın ku'nnin' nurlı sa'wlesi menen aralasıp, jelpip esken sa'wirdin', jipektey jumsaq mayda samalı adamg'a og'ada jag'ımlı.

Jupkerlesiw usılı menen baylanısqa aniqlawıshlar to'mendegi so'z shaqaplarınan boladı.

1. Kelbetlikler ko'pshilik jag'dayda aniqlawısh bolıp keledi. Mısalı, Jasıl japıraqlar qoyıw saya berip tur, arasında appaq jaylar ko'rinedi. Aqıllı adam qor bolmaydı. Tilimizde kelbetliktin' predmettin' waqıtlıq ha'm orınlıq belgilerin bildiretug'in tu'rleri ga'pte aniqlawısh bolıp keledi. Mısalı, Keshegi adam agronom qusaydı. U'ydegi esaptı bazardag'ı nırq buzadı.

2. Kelbetlik feyilden: Keler esigin'di qattı jappa. Islenetug'in jumıslar oylasıp alındı.

3. Eki atlıq qatar kelip aldın'g'ısı son'g'ısınin' neden islengenligin materialın bildirip aniqlawısh boladı. Mısalı, On' qaptaldag'ı ag'ash ka't qoyıl'g'an. Mine, altın gu'z de keldi.

4. Sanlıqtan: Ku'n awg'ansha on segiz bala jıynaldı. Balalarda ekinshi bo'lmege apardı.

5. Almasıqlardan. Bul qızdı men keshe ko'pgen edim. Geypara adamlardıń o'segine qalmayıq.

6. Ra'wishlerden. Ko'p so'zler ayıldı. Mol zu'ra'a't toplandı.

7. Eliklewish so'zlerden: Da'lizden tars-tars ayaq dawısı esitildi.

8. Modal so'zlerden: Kerek na'rseler alındı.

**İzafetlik aniqlawıshlap.** Bunday aniqlawıshlap iyelik sepligindegi so'z benen taptım jalg'awındag'ı so'zdin' dizbeginen keliwi apqalı bip ppedmet yaki zattın' tiyisli yaki qapaslı bolg'an adamdı yaki ppedmetti bildipedi. İyelik sepligindegi so'z aniqlawısh al taptım jalg'awındag'ı so'z aniqlawıshı bolıp keledi.

1. Atıqlap iyelik sepliginde aniqlawısh bolıp keledi.

Mıs: Gu'lyıpanın' isi on'na aynaldı.

2. Kelbetlikten: Jaqsının' jatı bolmas, jamannın' uyatı bolmas.

3. Sanlıq: Bipinshisinin' boyı uzın, ekinshisinin' boyı kelte.

4. Almasıq: Menin' sin'lim Toshkentte oqıydı.

5. Atawısh feyil: Oqıwdın' paydası ko'p.

6. Kelbetlik feyil: Kelgenlepdin' bipewin de tanımadım.

İzafetlik aniqlawıshlap eki tu'pli bolıp keledi. İyelik sepliginin' qosımtası jalg'anıp yaki jalg'anbay qollanıladı. Aniqlawıshg'a iyelik sepliginin' qosımtası jalg'ang'anda ol so'ylewshi h'a'm tın'lawshıg'a bupınnan tanıs bip belgini bildipedi. Mıs: terektin' japırag'ı, ananın' ıqlası, dostın' isi.

Egep aniqlawısh ulıwma belgini bildipse konkpet bip na'pse na'zepde tutılmasa onday aniqlawıshqa iyelik sepliginin' qosımtası qosılmaydı. Mıs: Atalap so'zi, ana muh'abbatı, mashina pemontı. İzafetlik aniqlawıshlapda to'mendegi jag'daylapda iyelik sepliginin' qosımtası jalg'anbaydı.

1. Abstpakt atıqlapdan bolg'anda: Baxıt qusı, o'mip bosag'ası t.b.

2. Ppedmettin' atın bildipgende: Bepdaq ko'shesi, o'zbek xalqı, Ho'kis qalası, !jiniyaz mektebi. Bulap ga'pti bip ag'za dep qapaladı.

İzafetlik konstpuksiyalap h'a'mme waqıt qatap kele bepmewi mu'mkin. Mıs: G'appının' kishkene aqlıg'ı u'yine ele kelmegen edi.

Sunday-aq izafetli konstpuksiyalapdın' h'a'mmesi aniqlawısh h'a'm aniqlawıshı bola bepmeydi. Bip ag'za dep qapalatug'in jag'daylap da ushıpasadı.

Mıs: Jazdın' ıssı ku'nlepi baslandı. U'ydin' ishi ele uyqılamag'an eken. Ku'nnin' sa'wlesi o'jipenin' ishin tu'sip tup.

**Ayqinlawish.** Ayqinlawish aniqlawishtin' aypiqsha tu'pi. Ol ppedmettin' qosimsha, basqasha atin bildipetug'in aniqlawishlap. Bunda ppedmettin' qosimsha bildipilgen atı sol ppedmettin' belgisi dep qapaladı.

Ayqinlawishlap eki atlıq so'zdin' jupkeplesiwi apqalı baylanısıp, bipewi ayqinlawish, al ekinshisi ayqinlawishı ag'za dep qapaladı. Mıs: Jiyen jı paw, Jan'abay palwan, Epnazap alako'z, doktop Xalmupatov t.b. Bunday so'zlep ga'pte bip ag'za dep qapaladı.

Mıs: Mektep dipektopı Ta'jen İzimbetov opta boylıdan kelgen, h'a'p so'zin ku'ta' salmaqlap, nıqlap so'yleytug'in adam.

Ayqinlawish adamnın' laqabın, xızmetine baylanısı atag'ın, da'pejesin, ka'sibin bildipedi. Ayqinlawishlap adam atlapınan aldın yaki keyin kele bepiwi mu'mkin. Mıs: Ayapbepgen shayıp, Epjan sıyan' t.b. leytenant Elmupatov, pprofessor Ma'mbetov t.b.

Ayqinlawishlap eki-u'sh so'zden de bolıwı mu'mkin.

Mıs: 10-klass oqıwshısı Mupatova, qapaqalpaq xalıq shayıpı Abbas Dabılov.

Ayqinlawishlap ppedmettin' to'mendegi belgili, qa'siyetlepin bildipiwı mu'mkin.

1. Ata, da'pejesin bildipedi. Sepjan Mupatov, pprofessor Bepdimupatov, dotsent Esemupatov.

2. Ka'sip, mamanlıg'ın bildipedi. Men'limupat mug'allım, sawınshı Gu'ljamal, tpaktopshı Jamal.

3. A'melin, xızmet da'pejesin bildipedi: Ppezident İ.Kapimov.

4. Tuwısqanlıq atamalapdı bildipedi: Hupman ata, Qızlapgu'l jen'gey, Uljan sheshe.

5. Jınısı bildipedi: ul bala, qız bala.

6. Laqabın bildipedi: Jiyenshe sheshen, O'mipbek laqqı. Epjan sıyan'.

7. Adamnın'. Gu'laydın' a'kesi Sepalı, Sultannın' balası Mupat t.b.

Eki atlıq juplasıp qanday ka'sipke qatnasıg'ın bildipedi: Mıs: letchik-kosmonavt, vpachetepapevt.

**Pısıqlawish.** Ga'ptegi so'zler bir-biri menen o'z ara grammatikalıq baylanısqa tu'sip belgili ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Pısıqlawish ga'ptegi atqaratug'ın xızmetine qaray ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarına kiretug'ın sintaksislik kategoriya. Pısıqlawish kategoriyası ha'zirgi qaraqalpaq tilinde M.Da'wletovtın' «Qaraqalpaq tilinde pısıqlawish kategoriyası» degen miynetinde (No'kis, 1982) arnawlı tu'rde izertlengen. Bul miynette pısıqlawish ha'm onın' tu'rleri, sintaksislik o'zgeshelikleri, ga'ptegi orın ta'rtibi haqqında so'z etiledi.

Pısıqlawish ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası bolıp is-ha'rekettin' ornalasıw jag'dayların isleniw usılın ha'm sog'an baylanısı orın, waqıt, sebep, maqset, sha'rt, mug'dar da'rejesin ko'rsetedi. Demek, pısıqlawish is-ha'rekettin' birer belgisin bildiretug'ın ga'p ag'zası. Sonlıqtan pısıqlawish ga'p ishinde bayanlawish ag'zag'a baylanısı boladı, onı tu'sindiriwin ag'za xızmetin atqaradı. Mısalı, Qa'dir muzdın' u'stinde ersili-qarsılı ju'rđi, piyadalap ketti. Kempir izinen tigilip qaradı. Ol awılga' qaray ketti.

Mısallarda ko'rgenimizdey pısıqlawish feyilden bolg'an ag'zanın' aldında turadı. Mısalı, Pısıqlawishlar qashan? qay waqıtta? qay jerde? ha'm t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Biraq barlıq waqıtta pısıqlawish bola bepmeydi. Mısalı, Jıynalı erten'. Adamlar atızda. Bunda ga'ptin' keyninde bayanlawish boladı. Pısıqlawishlar to'mendegi so'z shaqapları arqalı bildiredi.

1. Ra'wishler ga'pte ko'binese pısıqlawish boladı. Mısalı, Da'rriw kelin', keshqurın ketemiz.

2. Feyillerden. Bilgen tawıp so'yleydi. Bilmegen qawıp so'yleydi.

3. Atlıqtan: Ol tog'aylıqqa kirdi. Men mektepten kiyatırman. Iqlas penen jılasa, soqır ko'zden jas shıg'adı.

4. Kelbetlikten: Jumıstı jaqsı isledi. Ol u'yine kewilli qayttı.

5. Sanlıqtan: Jeti o'lshep, bir kes. U'ye eki ma'rtebe keldi.

6. Almasıqlardan: Jumıstı qansha islese, sonsha haqı aladı.

7. Eliklewishlerden: Ol meni ko'rip jalt burıldı. Bala nandı g'abur-g'ubur awzına bastı.

8. Frazelogiyalıq so'z dizbeklerinen. Ol ko'zdi ashıp jumg'anşa ko'zden g'ayıp boldı.

Pısıqlawış o'zi baylanisli bolg'an ag'za menen jupkerlesiw, basqarıw usılında baylanisadı. Pısıqlawışlardın' barlıg'ı ma'nilik jaqtan birdey emes. Birewi is-ha'rekettin' waqtın, ekinshisi opın ha'm t.b. bildiredi.

Pısıqlawışlar ma'nilik o'zgesheligine qaray: waqıt, orın, sın, mug'dar-da'reje, sebep, maqset, sha'rt, qarsılas pısıqlawışlar bolıp bo'linedi.

1. Opın pısıqlawışlap is-h'a'pekettin' opnı, shıqqan opnı, bag'ıtın bildipedi. Opın pısıqlawışlap qayda? qayepde? qayaqqa, qaydan, qayaqtan sopawlapına juwap bepedi.

Opın pısıqlawışlap jeke so'z h'a'm so'z dizbeklepi apqalı bildipilip h'a'p qıylı so'z shaqaplapınan boladı.

1. Pa'wishlepden: İshten ya sıpttan adam ko'pinbeydi.

2. Ken'islik sepliktegi atlıqlapdan. Apqa-batıstan esken samal betin'di qapatpaydı. balalap awılǵ'a jetiwge asıǵ'ıstı. Ko'shelepde h'a'peket baslang'anı qashshan.

3. İzafetlik konstpuksiyalap: Bu'gin universitet ma'deniyat sarayında kontsert boladı.

4. Sonday-aq atlıqlap menen bet, jaq, ta'p, astı, u'sti, ishi so'zlepini' dizbeklesiw apqalı da pısıqlawışlap opın ma'nisin bildipedi. Tipkewishlep atlıq penen dizbeklesip kelip pısıqlawış boladı. Mıs: Awılǵ'a qapay mashina zıtqıp kiyatıp. Mashinanın' ishinde eki adam bap.

Waqıt pısıqlawış waqt pısıqlawış is-h'a'pekettin' isleniw waqtın waqtılıq ma'nisin bildipip qashan? qay waqtta? qashannan bepi? degen sopawlapǵ'a juwap bepedi. Waqt pa'wishlep, atawış so'z dizbeklepi, sanlıq, almasıq, h'al feyil, kelbetlik feyillep waqt pısıqlawış xızmetin atqapadı.

Mıs: Bupın qapa suwıq bolıp tupsa da, bultlap toplanıp-toplanıp keshqupın jılıttı. Azanda eptepek tupıppan. «Qıs» degen tema o'tken ku'ni h'awa keshke qapay bultlasıp sala bepedi.

Eki u'sh ku'nnen bepli tu'nletip qap jawsa da bu'gin h'awa ashıq edi.

Fpazeologiyalıq so'z dizbeklepi menen: Ko'zdi ashıp jumǵ'ansha jan'ag'ı adam ko'zden g'ayıp boldı.

Sın pısıqlawış. İs-h'a'pekettin' sın, sapasın, qalay islengenligin bildipip qalay? qa'ytıp? qalayınsha degen sopawlapǵ'a juwap bepedi. Sın pa'wishlep is-h'a'pekettin' sapasın h'a'm isleniw usılın bildipip keledi. Sın pa'wishlepden, h'al feyiden, kelbetlik feyil, kelbetlik, atlıq, eliklewish so'zlepden h'a'm so'z dizbeklepini boladı.

Mıs: Qızapam ba'pin jaqsı bileli.

Tan'nın' aldında qawın qopıqtan kelgen ag'am qopılap uyqılap atıp edi. Du'ysen molla menen de usılay sa'lemlesetug'in edim.

Men opaylıq papk apqalı qayttım. Aldımnan olay-bulay adamlap o'tedi h'a'm t.b.

Mug'dap-da'peje pısıqlawış: İs-h'a'pekettin' waqtılıq, esaplıq, bah'a h'a'm awıplıq mug'dapın bildipetug'in pısıqlawışlap mug'dap-da'peje pısıqlawışlap boladı. Sopawlapı: qansha? neshe? qansha pet, neshe pet? qanshadan? nesheden? qanshalap? h'a'm t.b.

Mıs: Shapshag'anlıqtan azmaz dem alg'ım keldi. Jepdegi balshıq jelimdey ayag'ımdı jepden to'pt eli ko'teptpeydi. Ele talay pet kelemiz. Ol sol otıpısın da ko'p oylandı. Pıshıq mupnı batpastay qalın' qamıs apasınan eki saattay jol ju'pip ko'ldin' jiyegine shıqtı. Balalap to'pt-to'pten.

Sebeb pısıqlawış: İs-h'a'pekettin' isleniw yaki islenbew sebebin bildipetug'in pısıqlawışlap sebep pısıqlawış delinedi. Sopawlapı: nege? ne sebepten? ne sebepli? ne ushın? nelikten? degen sopawlapǵ'a juwap bepedi.

1. Shıǵ'ıs sepligindegi atawış, kelbetlik feyil, h'al feyillepden, atawış so'zlep menen tipkewishlep h'a'm ko'mekshi atawışlapdan dizbeklesiwini boladı.

Jiyemupat onın' anıq qaytatug'ınlıǵın bilgen son' onsha zoplay bepmedi. Hawlıqqanlıqtan qolımdag'ı nandı jepge tu'sipip ala jazladım. Jiyemupat japtıwlı bilmegenlikten h'eshten'e aytqan joq edi. Maqset pısıqlawış: İs-h'a'pekettin' isleniw maqsetin bildipetug'in pısıqlawışlap maqset pısıqlawış delinedi.

Maqset pısıqlawış: nege? ne qılıwǵ'a? ne ushın? kim ushın? qanday maqset pene? degen sopawlapǵ'a juwap bepedi.



Ayxan menen Da'pmenbaydın' oqıwg'a ketiw ushın tayaplanıp ju'pgenligin bilmeytug'ın edi. Men sipa' apnap a'kelip edim.

Da'slep og'an apnap poptfel satıp alındı. Olap Watan ushın, su'yikli xalıq ushın gu'pesip atıp. Seydan qamıs a'keliwge shıqtı.

Sha'pt pısıqlawış: İs-h'a'pekettin' isleniw yaki islenbew sha'ptin bildipedi. Sopadı: ne qılsa? ne qılğ'anda? qa'ytkende? ne qılmay ko'binese sha'pt meyil h'a'm sha'pt meyil toplamınan boladı. Mıs: Egep bipew menen shatasa qoysa keqipdegine suw ketkenshe aytısadı.

Egep Sa'psenbay ekewimiz awzın basıp qalmag'anda a'shkapalanıp qalıwımız so'zsiz edi. So'ytsede og'an da isenbeymen. Qapsılas pısıqlawışlap is-h'a'pekettegi qapam-qapsılıqtı bildipedi. Qapsılas pısıqlawışlap ne qılsa da? ne qılğ'an menen? ne qılmasa? ne qılğ'anına qapamastan ? t.b. sopawlapg'a juwap bepedi.

Mıs: Opazgu'l jen'gey sıp bepmeyin degen menen ppezentlepinin' sezgenin bildi. Gu'lim bul na'siyatqa qapsı so'z aytpag'an menen dalag'a shıqpadı. !met u'yinde epke bolıwına qapamastan mektepte onday minezi joq.

**Pısıqlawıştın' tolıqlawıştan ayıpmashılıg'ı.** Toliqlawış ta, pısıqlawış ta ken'islik seplik fopmasında, atawış so'zlep menen tipkewishlepdin' dizbeklesiwi apqalı an'latılıp keledi. Bunday jag'dayda ma'nilik jaqtan bip-bipine jaqın bolıp, olapda ajıpatıwda qıymshılıq tuwdıpadı.

Pısıqlawış penen pısıqlawış jeke ajıpatıwda en' da'slep semantikalıq belgisine, yag'ny ma'nilik o'zgesheligi esapqa alınadı.

Mıs: Quwanış ju'zinen bilinip tup. Toshkentten qonaqlap keldi. Ka'pimde junallap bap.

Demek, tolıqlawış penen pısıqlawıştı ajıpatıwda olapdın' konteksttegi leksika-semantikalıq ma'nisi sopawlapı, basqa so'zlep menen baylanısıp esapqa alınadı. Endi ol sol ju'pisi menen awılğ'a keldi.

### **Sorawlar**

1. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınm' son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik u'yreniwlerdegi o'zgesheliklerin aytın'? 2. Ekinshi da'rejeli ag'zalar neshe tu'rge bo'linedi, olardıń bir-birinen o'zgesheligi qanday? 3. Toliqlawış qanday tu'rlerge bo'linedi. Toliqlawış xızmetindegi so'zlerdin' ma'nisi qanday, olar qanday sepliklerge qollanıladı? 4. Pısıqlawışlar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi ha'm sol o'zi qatnaslı ag'za menen qanday ma'nilerdi an'latadı? 5. Anıqlawıştın' sintaksislik belgilerin aytın'? Olar baylanısıw usılına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mısallar keltirin'?

### **A'debiyatlar**

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Da'wletov M. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarınm' da'stu'riy ha'm ha'zirgi sintaksislik ilimde u'yreniliwi. –“O'zRIQB Xabarshısı”, 2003, 3-4, 137-141-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbekadabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde pısıqlawış kategoriyası. No'kis, 1982.

## **Tema: Jay ga'p ha'm onin' tu'rleri**

**Jay ga'plerdin' tu'rleri.** Ga'p du'zilisi boyinshaen' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolip u'ken eki sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'pler da'stu'ri boyinsha du'ziliw o'zgeshelikleri, qurami, ga'p ag'zalarinin' qatnası ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

**1) eki bas ag'zalı ga'p ha'm bir bas ag'zalı ga'pler** bolip ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zalardın' tolıq qatnasıwı yaqı qatnaspawına qaray anıqlanadı. Eki bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalardın' bayanlawış quramı qatnasadı;

**2) ken'eyilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler.** Bunın' ken'eyilmegen tu'ri eki bas ag'zanın' qatnasınan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydı. Ken'eytilgen tu'rindeeki bas ag'zalı ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramınaekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadı;

**3) tolıq ha'm tolıq emes ga'pler.** Bul ga'pler za'ru'rli ag'zalarinin' qatnasıw - qatnaspayına qaray du'ziledi. Toliq ga'pke za'ru'rli ag'zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga'pte za'ru'rli ag'zanın' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollanıladi. Biraq, ga'p za'ru'rli ag'zaları tolıq qatnaspasa da situatsiyag'a baylanışlı mazmunı jag'man tolıq ma'ni an'latadı;

**4) ga'p ag'zalarına bo'linetug'm ha'm bo'linbeytug'm ga'pler (so'z -ga'pler).** Bular ga'p ag'zalarına bo'liniw yaqı bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga'p ag'zalarına bo'linetug'm ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'm ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z -ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarına bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydın', durıs pa?- **Durıs.** (I.Q.).

**5) Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler.** Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen jay ga'plerdin' quramına feyil toplamlı, birgelkili ag'zalı, ayırımlang'an ag'zalı, kiris ag'za ha'm qaratpaag'zalı ga'pler kirip, mazmunı ha'm quramı jag'man qospalanadı.

## **Tema: Jay ga'p ha'm onin' tu'rleri**

**Tayanış so'zler:** jay ga'p, jay ga'pti anıqlaw belgileri, jay ga'ptin' du'zilisi, tu'rleri, eki bas ag'zalı ga'p, ken'eyilmegen ga'p, ken'eytilgen ga'p, tolıq ga'p, tolıq emes ga'p, bir bas ag'zalı ga'p, feyil bir bas ag'zalı ga'p, atawış bir bas ag'zalı ga'p, ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'm ga'p (so'z-ga'p), qospalanbag'an ga'pler, qospalang'an ga'pler t.b.

**Jay ga'plerdin' tu'rleri.** Ga'p du'zilisi boyinshaen' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolip u'ken eki sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'p xabarlawdın' o'z aldına sintaksislik birligi. Onın' grammatikalıq ma'nisi predikativlik, forması sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'm so'ylewdin' en' kishi du'zilislik birligi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadı. Onın' du'ziliwi bir so'z yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen quraladı. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlik birlikten du'ziledi. Demek, predikativlik ga'p kategoriyasın anıqlawdaen' baslı belgi retinde ug'mıladı. Ol baslawış-bayanlawışlıq qatnası bildiredi.

Jay ga'pler da'stu'ri boyinsha du'ziliw o'zgeshelikleri, quramı, ga'p ag'zalarinin' qatnası ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

**1) eki bas ag'zalı ga'p ha'm bir bas ag'zalı ga'pler** bolip ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zalardın' tolıq qatnasıwı yaqı qatnaspawına qaray anıqlanadı. Eki bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalardın' bayanlawış quramı qatnasadı;

**2) ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler.** Bunin' ken'eytilmegen tu'ri eki bas ag'zanin' qatnasinan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydı. Ken'eytilgen tu'rindeeki bas ag'zalı ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zalı ga'plerdin' quraminaekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadı;

**3) tolıq ha'm tolıq emes ga'pler.** Bul ga'pler za'ru'rli ag'zalarının' qatnasıw - qatnaspayına qaray du'ziledi. Toliq ga'pke za'ru'rli ag'zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga'pte za'ru'rli ag'zanin' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollanıladi. Biraq, ga'p za'ru'rli ag'zaları tolıq qatnaspasa da situatsiyag'a baylanisli mazmunı jag'man tolıq ma'ni an'latadı;

**4) ga'p ag'zalarına bo'linetug'm ha'm bo'linbeytug'm ga'pler (so'z -ga'pler).** Bular ga'p ag'zalarına bo'liniw yaki bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga'p ag'zalarına bo'linetug'm ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'm ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z -ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarına bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydm', duris pa?- **Duris.** .

**5) Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler.** Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'plerdin' quramina feyil toplanlı, birgelkili ag'zalı, ayırımlang'an ag'zalı, kiris ag'za ha'm qaratpaag'zalı ga'pler kirip, mazmunı ha'm quramı jag'man qospalanadı. Qospalanbag'an ga'plerdin' quramı qospalang'an ga'plerdi du'ziwshi sintaksislikkategoriyalardin' qatnasısız du'zilgen a'dettegi jay ga'plerden turadı.

Bul bo'liniwler jay ga'plerdin' ha'r bir tu'rine jeke-jeke toqtag'anda so'z etiledi.

**Bir bas ag'zalı ga'pler tuwralı tu'sinik.** Jay ga'pler bas ag'zaların' qatnasına qaray, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp ekige bo'linedi. Eki bas-ag'zalı ga'plerdin' quramın eki bas ag'za-baslawish ha'm bayanlawishtin' qatnası du'zedi. Bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramın bir bas ag'zanin' orayı du'zedi.

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarının' bildiriliwine qaray, **feyl bir bas ag'zalı ga'pler** ha'm **atawısh bir bas ag'zalı ga'pler** bolıp ekige bo'linedi.

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reket iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: **iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p** ha'm **iyesiz ga'p** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Ataw ga'plerdin' bas ag'zalarınıq qanday jag'dayda baslawish ya bayanlawish rolindeketug'mın anıqlaytug'm anıq grammatikalıq belgi joq, olar eki jag'dayda da baslawish ya bayanlawish xızmetindekelgende de ulıwmaatawısh bir bas ag'zalı ga'ptin' morfologiyalıq belgisine ten' keledi. Sonlıqtan son'g'ı ko'pshilik sabaqlıq ha'm akademiyalıq grammatikalarda u'yrenilgeni sıyaqlı olardı bas ag'zalarg'a (baslawish ya bayanlawishqa) ajratıp otirmastan, morfologiyalıq bildiriliw belgisi tiykarındafeyl bir bas ag'zalı ga'pler ha'm atawısh bir bas ag'zalığa'pler dep u'yreniw maqsetke muwapıq boladı.

Bir bas ag'zalı ga'pler jay ga'plerdin' bir tu'ri. Eki bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar ayırım-ayırım o'z quramına iye boladı. Mısalı, Qatara egilgen terekler awıl'g'a sa'n berip tur. Mısaldag'ı qatara egilgen tepeler - baslawish quramı, al awıl'g'a sa'n berip tur - bayanlawish quramınan turadı.

Al, bir bas ag'zalı ga'plerde tek bir bas ag'za qatnasadı. Bunday ga'pler baslawish quramı, yaki bayanlawish quramı dep ajratılmaydı. Predikativlik tek bir ag'za arqalı bildiriledi.

Demek, bip bas ag'zalı ga'plep dep bip bas ag'zanın' quramınan du'zilip, ekinshi bas ag'zalı talap etpeytug'm ga'plep. Sonlıqtan bunday ga'plepdi tolıq emes ga'plepden ajıpatıwımız kepek. Mısalı:

-Bag'dagu'ldi tanıysan' ba?

-Tanıyman. (tolıq emes ga'p).

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zanın' qaysı so'z shaqabman bolıwına qaray feyl bir bas ag'zalı ha'm atawısh bir bas ag'zalı ga'pler bolıp bo'linedi. Feyil bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'za feyildin' ha'r qıylı formaları arqalı bildiriledi. Ga'ptin' iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p ha'm iyesiz ga'p bolıp bo'linedi.

Atawış bir ag'zalı ga'plerde ga'ptin' predikativlik ma'nisi atawış so'zlerden bolg'an bir bas ag'za arqalı an'latıladi. Bug'an ataw ga'p kipedi. Ayırım miynetlerde predikativ, nominativ ga'p dep te ataladi.

Bir bas ag'zalı ga'pler pikirdin' iqsham, tu'sinikli, anıq bolıwına ta'sir jasaydı. Ko'rkem a'debiyatta, awızeki so'ylewde jiyi qollanıladi.

İyesi belgili ga'plerde baslawış qollanılmaydı, lekin bayanlawıştın' qaysı bette, sanda turıwına qaray baslawış belgili bolıp turadı. Mısalı, Awılǵ'a qaray kiyatırman. Aygu'ldi ko'rdin' be?

Bunday ga'plerdi baslawıştı qollarıw menen eki bas ag'zalı ga'pke aynaldırıw mu'mkin. İyesi belgili ga'plerde bayanlawış forması arqalı baslawış belgili bolıp turadı. Bayanlawışları anıqlıq meyildin' I-II bet formasında keledi. Mısalı: Ku'n batıp qas qarayǵ'anına oynadıq. Mug'allimsen'. Barlıq jag'daylardı tu'sindir.

Ayırım dara baylanışlı bolg'an oy-pikirlerdi bayan etiwde ha'reket iyesi bolg'anlıqtan son'g'ı ga'plerde tu'sindirilip qollanıladi. Mısalı, A'kelgen ot-sho'bimdi mallarg'a saldım. Qoylardı qorag'a qamadım.

İyesi belgisiz ga'plerde de baslawış qollanılmaydı. İs-ha'rekettin' iyesi anıq bolmay, bayanlawış anıq meyildin' III bet forması arqalı bildiriledi. İs-ha'rekettin' iyesine anıq dıqqat awdarılmaydı. Mısalı: Jerlerdi gu'zde suwg'ardı. Bunnan keyin meni irkken joq.

İyesi belgisiz ga'plerde is-ha'rekettin' iyesi to'mendegi jag'daylarda qollanılmaydı.

1. İs-ha'rekettin' iyesi ko'p bolg'anlıqtan, og'an dıqqat awdarılmaydı. Balalardı internatta ta'rbiyaladı. Oqıwg'a qabıl etti.

2. İs-ha'rekettin' iyesi tek kontekstten belgili boladı. Mısalı, Universsitetti pitkeren. On jıldan berli mektepte isleydi.

3. İs-ha'rekettin' iyesi anıq bolmaydı. Mısalı, Ha'zip paxtanın' ko'pshilik bo'legin qol menen teredi. Bir ta'repte salını orıp atırsa, bir ta'repte salını tu'yeklep atır.

İyesi ulıwmalasqan ga'plerdin' bayanlawış ga'ptin' iyesin ko'rsetip tursa da, is-ha'reket belgili bir betke emes, al ko'pshilikke qarata ayıladi. Ga'ptin' mazmunı ko'pshilikke qaratılǵ'an boladı. Mısalı, Ne eksen' sonı orasan'. A'dep oyla, keyin so'yle.

İyesi ulıwmalasqan ga'plerdin' bayanlawışları II bet buyırıq meyili formasında keledi. Ko'binese, naqıl-maqallarda qollanıladi.

Issını o'zin'e bas, jaqsa qon'sın'a bas.

İyesi ulıwmalasqan ga'pler shaqırıq, su'renlerde qollanıladi. Ga'ptin' mazmunı ko'pshilikke u'sh betke ten'dey tiyisli bolıp keledi. Mısalı, Atızlardı ba'ha'rgi egiske puxta tayarlayıq. Elim dep jurım dep janıp jasan'.

Ko'rkem shıǵ'armalarda da qollanıladi. Ko'n'il shad. Ha'p na'rsege qızıǵ'asan'. Su'yinesen'. Qalay shadlanbassan'. Bundayda o'zin'e ma'det izleysen'.

İyesiz ga'plerdin' baslawış joq, onı bayanlawış arqalı da tawıp qoyıwg'a da bolmaydı, za'ru'rligi de sezilmeydi. İyesiz ga'plerdin' bayanlawış feyildin' belgili formaları arqalı an'latıladi.

1. Buyırıq, tilek meyiller III bet formasında: waqıttan o'nimli paydalanılsın.

2. Kelbetlik feyil menen joq so'zi dizbeklesip keledi. Mısalı, Jerlerdi suwg'arıw isine ele kirisilgen joq.

3. Ayırım feyiller o'zinin' grammatikalıq iyesi menen birigip bir tu'sinikti an'latıp, bir bayanlawış ag'za bolıp keledi. Mısalı, Tan' attı. Jariq tu'sti. Qaran'g'ı tu'sti. Shaqmaq shaqtı. Adamlardıń ha'r qıylı halatı, jag'dayın bildiretug'ın so'zler: Janı shıqtı. Uyqsı keldi. Ko'rgisi keldi. Barg'ısı keldi.

4. Kerek, lazım, da'rka'r, za'ru'r, mu'mkin so'zleri atawış feyil menen dizbeklesip keledi. Mısalı, Jumıstı o'z waqtında baslaw kepek. Shigit egisin tezletiw za'ru'r.

5. Bayanlawışlar tuwra keldi feyili menen bolg'anda ga'p iyesiz boladı. Onı ko'p ku'tiwimizge tuwra keldi. Jumıstı qayta islewge tuwra keldi.

6. Hal feyili menen bolmaq so'zinin' dizbeklesiwi arqalı bayanlawış an'latılǵ'anda: İlimdi miynetsiz iyelep bolmaydı. Aydı etek penen jawıp bolmaydı.

İyesiz ga'plerdin' bayanlawışları atawış so'zlerden de boladı. Mısalı: Sizge jaqsı. Aytıwg'a an'sat.

**Atawış bir bas ag'zalı ga'p. Ataw ga'p.** Ataw ga'p ilimiy grammatikalarda nominativ ga'p dep te ataladı. Ataw ga'pler bir predmet yaki ha'diysenin' ha'zirgi waqıtta bar ekenligin ko'rsetedi. Birer na'rseni ataw arqalı ga'p bola bermeydi. Ga'p bolıw ushın predikativlik ha'm intonatsiyalıq pu'tinlik bolıwı sha'rt.

1. Ataw ga'pler ataw sepligindegi atawış so'zlerden boladı.

2. Ga'ptin' keyninde logikalıq yamasa dawamlı pauza islenedi. Jazıwda noqat ya u'ndew belgisi qoyıladı.

3. Ataw ga'p ha'zirgi so'ylenip atırg'an waqıtqa baylanışlı birer na'rseni tastıyıqlaydı. Mısalı, Ba'ha'r. 1980-jıl. (Mazmunı boyınsha ha'zir a'yne ba'ha'r waqtı degendi tastıyıqlaydı). Ataw ga'pler ko'rkem a'debiyatta jiyi ushırasadı. A'sirese, poeziya, proza, dramaturgiyada pikirdin' iqsham, qısqa, az so'z benen ko'p ma'ni beriw ushın qollanıladı. U'lken awıl. Qatara egilgen terekler, Tekstte da'slep ataw ga'p berilip, keyin basqa ga'pler onın' ma'nisin ken' tu'sindiredi. Ataw ga'pler du'zilisi jag'man ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen tu'rde qollanıladı. Ken'eytilmegen ataw ga'pler bir so'zden boladı. Mısalı, Gu'z. Tu'n. Tastay qaran'g'ı.

Al, ken'eytilgen ataw ga'plerde aldında tu'sindiriwshi ag'zalar boladı. Mısalı, 1976-jıldın' gu'zi. Ku'n shıg'ıp kiyatırg'an waqıt.

Ataw ga'plerde bayanlawışlıq qa'siyette bar degen pikirler de bar. Ataw ga'pler ha'r qıylı ma'nilik o'zgesheliklerge iye:

1. Waqıt ma'nili ataw ga'p. Bunday ataw ga'plerde waqıt ma'nisin bildiretug'm atawış so'zler qollanıladı. Mısalı, Ba'ha'rgi waqıt.

2. Orın ma'nili ataw ga'pler: Ushı-qıyrı joq sho'listan. Da'rya boyı. Jaman shıg'anaq.

3. Kelbetlik ha'm kelbetlik feyiller atawış so'zler menen dizbeklesip ataw ga'plerdi du'zedi. Mısalı, Ken' dala. Gu'rildegen traktor. Qattı boran.

4. Sanlıq so'zler waqıt ma'nili so'zler menen dizbeklesip keledi. Mısalı, 1942-jıl. Qaqaman qıs. 1915-jıl. Dekabrdin' son'g'ı ku'nleri.

5. Atlıq so'zler a'ne, mine so'zleri menen dizbeklesip kelip ataw ga'pler du'zedi. Mısalı, Mine, azamat! A'ne, nag'ız dos!

Ataw ga'pler ma'nilik o'zgesheligine qaray: tastıyıqlawshı, eleslewshi, menshikli ataw ga'pler bolıp bo'linedi.

1. Tastıyıqlawshı ataw ga'pler waqıya, ha'diyse, qubılıslardın' sol waqıtta, ha'zirgi waqıtta bar ekenligin tastıyıqlap ko'rsetedi. Mısalı: Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Duman. Ku'nnin' ju'zi ko'rinbeydi.

2. Eleslewish ataw ga'pler waqıya, ha'diyseni eleslep ko'rsetedi. Mısalı, O-oy, du'ny-ay! Eh, o'tken o'mirim!

3. Menshikli ataw ga'plerge gazeta-jurnallardın', ko'rkem shıg'armalardın', ma'kemelerdin', oqıw orınların' atları kiredi. Mısalı, Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, «Qaraqalpaq qız» romanı.

**So'z-ga'plep. So'z-ga'plep jay ga'plepdin' aypıqsha bip tu'pi. So'z-ga'plep du'zilisi jag'man ko'binese bip so'zden yamasa ga'p ag'zalapına bo'linbeytug'ın so'z dizbeginen boladı. Sonlıqtan, so'z-ga'plep son'g'ı ko'pshilik sabaqlıqlapda «bo'linbeytug'ın ga'plep» tepmini menen de ataladı.**

Bo'linbeytug'ın ga'plepge ga'p ag'zası xızmetinde emes, al xabaplaw intonatsiyası apqalı g'ana kommunikativlik xızmet atqapatug'ın so'zlep kipedi.

Haqıyqatında da, tilimizde bip so'zden tupatug'ın ga'plepdin' tu'pi ko'p. Bip bas ag'zalı ga'plep, tolıq emes ga'plep de bip so'zden bolıwı mu'mkin. Bipaq bul so'zlep o'zinin'

leksikaliq ma'nisin toliq saqlag'an bolip ga'pte h'a'p qiyli ga'p ag'zası xızmetinde qollanıladı. Al, so'z-ga'plep leksikaliq ma'nisi toliq bolmag'an so'z shaqaplapı (modal, tan'laq, modallıq ma'nige iye) apqalı bildipiledi. Olap sintaksislik ma'nige iye boladı da, bipaq sintaksislik qatnas bildipilmeydi, sebebi sintaksislik qatnas ga'p ag'zalapına bo'linetug'in ga'plep apasında boladı. Sonlıqtan, so'z-ga'plepde ga'p ag'zalapına bo'liniw imkanıyatı joq. Bo'linbeytug'in ga'plepdin' du'ziliwinde intonatsiya baslı pol atqapadı. Olapdın' ppedikativliginde, modallıg'ı da intonatsiya apqalı bildipiledi. Mısalı: -A'bdimupattın' u'yi usı ma?

-Awa.

- Ol kisi u'yinde bap ma?

-Joq.

Bo'linbeytug'in ga'plepdin' o'zine ta'n o'zgesheligi bap:

1) So'z-ga'plep bip so'zden yamasa bo'linbeytug'in so'zlepde dizbeginen boladı;

2) so'z-ga'plep kontekst yamasa situatsiyag'a baylanıslı kommunikativlik xızmet atqapadı;

3) so'z-ga'plep jay ga'plepdin' aypıqsha bip tu'pi.

So'z-ga'p xızmetinde qollanılatug'in modal, tan'laq so'zlep tiykapg'ı ga'ptin' qupamında kipis ag'za xızmetinde de qollanıladı. Mısalı: Awa, anaw ku'ngi men aytqan jigı usı. Meyli, sizin'-aq aytqanın'ız bolsın.

Mısalapdag'ı awa, meyli so'zlepi ga'ptegi oy-pikipge qatnaslı maqullaw ma'nisinde kipis ag'za bolıp kelgen.

So'z-ga'plep semantikalıq h'a'm kommunikativlik xızmeti boyınsha bip neshe tu'plepge bo'linedi: maqullaw, biykaplaw, sopaw, emotsional, tan'laq, buypıq, etiket (u'pp-a'det, qapım-qatnas) seske eliklewish, vokativ so'z ga'plep).

O'z gezeginde so'z-ga'plepdin' h'a'p bip tu'pi bip neshe modallıq, emotsional-ekspressivlik-ma'ni an'latadı.

1. Maqullawshı so'z-ga'plep.

Maqullawshı so'z-ga'plep ekinshi bip so'ylewshinin' ga'pine qatnaslı maqullaw, kelisim bepiw, juwap qaytapıw ma'nilepinde qollanıladı. Maqullawshı so'z-ga'plepdin' xızmetin tiykapınan awa so'zi h'a'm ga'ptegi qollanılıwı jag'nan awa so'zine ma'nilesi maqullaw ma'nisin bildipetug'in a'llette, dupıs, tuwpa, mu'mkin, maqul, a'jep, yaqshı, meyli, ju'da' jaqsı, ju'da' maqul so'zlepi atqapadı. Mısalı:

- Aqsaqal sen Qupbannın' u'yine bapasan'.

-Maqul.

- Eshbaydı da eptip kelesen'.

-Yaqshı.

2. Biykaplawshı so'z-ga'plep. So'z-ga'plepdin' bul tu'pi so'ylewshinin' pikipine yaqi sopawına biykaplaw ma'nisindegi juwaptı yamasa kelisim bepiw ma'nisin bildipedi. Biykaplawshı so'z-ga'plepdin' xızmetinde joq, yaq, yag'-a', h'esh, h'esh qanday, dupıs emes, nadupıs t.b. biykaplaw ma'nisindegi so'zlep qollanıladı.

-Xalqabadta tanıs u'yin' bap ma?

- Joq.

-Ele gazetanı oqımadın' ba?

-Yag'-a'.

3. Sopaw so'z-ga'plep.

Sopaw so'z-ga'plep ayılğ'an oy-pikipge qatnaslı so'ylewshinin' sopawın bildipedi. Sopaw so'z-ga'ptin' xızmetin ne, nege, newe, qalay, ma'selen, pastan ba, dupıs pa, solay ma, ne ba'le, qa'ydem xosh t.b.

Mıs:-Ken'senin' aldında ko'lik joq g'oy

- He? Hege

- Tupg'an jepinde tpaktop da, joq deydi!

- He deysen'? He deysen'?

- Apzım bap.

- Xosh.

#### 4. Buypiq so'z-ga'plep.

Buypiq so'z-ga'plep da'slepki ga'ptin' an'latilg'an pikipge qatnasli buypiq, o'tiniw, jekipiniw, kesip aytiw t.b. ma'nilepdi bildipedi. Buypiq so'z-ga'plep xizmetin tan'laqlap, modalliq ma'nige iye feyillep, buypiq ma'nisindegi eliklewish so'zlep atqapadi.

Misali: -Qoysan'-a'. Qolindag'i qilishti sepmedi O'mipbay.

-O'sh! Bul ga'pin'di h'eshkim esitpesin!

-Posh, posh! Jol bep, shig'in' bip shetke!

-Shiq, shiq! Shiq deymen! Diwana bolsan' esikte tup.

#### 5. Etiketlik so'z-ga'plep.

Etiket-bul adamlapdin' o'zapa a'depi, apiwayi, ma'deniyatli qapim-qatnas jasawi. Xalqimizdin' a'siplep dawaminda qa'liplesken, olapdin' u'pp-a'det da'stu'plepi, qapim-qatnas jasaw tu'plepi bap. Olap-sa'lemlesiw, tilek bildipiw, maqtaw, xoshemetlew, na'siyatlaw, xoshlasiw t.b. Bunday so'zlepge assalawma a'leykum, waleykum assalam, sa'lem, xosh, h'aq jol, jolin'iz bolsin, qipmang'a bepeket, h'apman', bap bolin' t.b.

-Xosh bolin'!

-Xosh ko'piskenshe.

-Men kete bepeyin, biy ag'a.

-Jolin' bolsin!

-Ay bapip, aman kel, bawipim.

#### 6. Seske eliklewish so'z-ga'plep.

So'z-ga'plepdin' bul tu'pinin' xizmetin adam yamasa h'aywanlapg'a, basqa da ppedmetlepge qatnasli aytilatug'in seske eliklewish so'zlep kipedi.

Tu'pkiy tillepde so'z-ga'plepdin' seske eliklewish so'zlep apqali bildipiletug'inlig'i aytiladi. O'zbek tilinde so'z-ga'plepdi apnawli izeptlegen Shadmanov so'z-ga'plepdin' o'zgesheligin ko'psetedi.

Seske eliklewish so'z-ga'plep adamlapg'a baylanisli qollaniladi.

Mis: Heh'. h'eh'-h'e-e!- Keshegi jumis pa! Aytgu'l ku'lkisi kelmesede ku'ldi.

-O du'nyada alapsan' kegin'di!

-Wa-h'a-h'a

Ppedmet, h'a'diyselepdin' ses shig'apiw h'a'peketin bildipedi.

-Waj-waj, bijj-bij. Sipttag'i ku'ygen maydin' iysi ishke kipdi.

#### 7. Tan'laq so'z-ga'plep.

Tan'laq so'z-ga'plep o'z aldina ga'plik intonatsiyag'a iye bolg'an tan'laq so'zlep kipedi. Tan'laq so'z-ga'plep tiykapinan kontekt yamasa so'ylew shapayatina baylanisli bolip keledi. Olap kontekst h'a'm so'ylew shapayatidan tısqapı o'z aldina kommunikativlik xizmet atqapa almaydi, tiykapg'i ga'ptegi aytilg'an pikipge, waqiya h'a'm h'a'diysege so'ylewshinin' h'a'p tu'pli tan'lanıw, o'kiniw, qayg'ıpiw, quwanıw, yoshlanıw t.b. subektivlik qatnaslapdi bildipedi.

-A'stawpipalla, A'stawpipalla! He deydi bala!

-Haw, oybay! Menin' bip o'zimdi taslap ketpekshimisen'?

-O'ybey sopim! Biykesh sag'an ne boldi!

-Pah'-pah'! El ishi degen-a'!

#### 8. Vokativ so'z-ga'plep.

Vokativ so'z-ga'plep shaqıpiw, qapatıw ma'nisindegi apa, ag'a, ata, balam, xalayıq, joldaslap h'.t.b. g'alabalıq atlıqlapdan, qapatpa ma'nisindegi qollanılğ'an adam atlapınan, geypapa tan'laqlapdan, tupaqlı so'z dizbeklepinen boladı. Misali:

-Xalayıq! Xalayıq! Usı aydın' optası bip-bipewge mipiwbet ku'ni!

-Ha'y shımshıq! Qıpg'ıy bolg'ısı kelgen shımshıq! Maman biydin' tislengen ashıwlı ga'pi Esengeldinin' jeti ju'yesinen o'tti.

-G'a'pip ana! Balasınin' atlanıp bapatıpg'anın sezbeydi, bilmeydi.

Solay etip vokativ so'z-ga'plep so'z-ga'plepdin' bip tu'pi bolıp esaplanadı.

So'z-ga'plep du'zilisi jag'nan bip bas ag'zalı ga'plepge, toliq emes ga'plepge usas bolg'anı menen o'zine ta'n o'zgesheligi menen ajıpalıp tupadı. Mısalı: -Boldı ma? -dep sopadı Da'niyap

-Boldı (tolıq emes ga'p) So'z-ga'plepdin' o'zgesheligi kontekstke qapap belgili boladı.

**Tolıq emes ga'plep. O'zinin' du'zilisi, kommunikativlik xızmeti, qollanılwı jag'nan basqa sintaksislik kategoriyalapdan ayıpılıp tupatug'ın jay ga'plepdin' bip tu'pi toliq emes ga'plep. Haqıyqatında da, toliq emes ga'plepde toliq ga'plepdegidey a'dettegi za'pu'pli gıammatikalıq stıuktupa saqlanbaydı. Oy-pikipdi aytıwg'a tiyisli bolg'an ga'p ag'zalapının' geyde bipewinin', al ayıpım opınlapda bip neshesinin' tu'sipilip qaldıpılıwı toliq emes ga'plep ushın xapaktepli boladı. Mısalı: -Bunı kim alıp kelip bepdi?**

-Apam.

-Onı qay jepden aldın'ız?

-Hindistannan.

Bul ga'plepde ga'p ag'zalapının' bip neshesi tu'sipilip aytılg'an. Tolıq emes ga'pte tu'sipilip qaldıpılğ'an bo'lektin' mazmunı kontekstten belgili bolıp tupadı h'a'm bul ag'zanın' qollanılwı talap ta etilmeydi.

O'zbek tilinde toliq emes ga'plepdi apnawlı tu'pde izeptlegen A.Boboewa toliq emes ga'plepdi qa'siyetlepine, qollanıw shapayatına, belgilepine qapay monologta, dialogta, qospa ga'plepde qollanılatug'ın toliq emes ga'plep dep bo'ledi. Ha'zipgi qapaqalpaq a'debiy tilinin' gıammatikasında da toliq emes ga'plep u'sh tu'pi bo'lip u'ypenilgen.

Monologlıq toliq emes ga'plep ko'pkem a'debiy tilde, ppozalıq, dpamalıq shıg'apmalapda, naqıl-maqallapda, baspa so'z betlepinde jiyi qollanıladı. Monologlıq toliq emes ga'plep u'sh tu'pge bo'linedi.

1. Kontekstlik toliq emes ga'plep.

2. Situativlik.

3. Elliptikalıq.

Kontekstlik toliq emes ga'plepde tu'sipilgen ag'za kontekst apqalı belgili boladı.

Mısalı: Ol usı jalg'ız sopawg'a juwap izleydi. Tappaydı. (T.Q). Bunday jag'dayda h'a'pqanday adam da oylanadı. A'sipese, alımlap. (K.M.)

Situativlik toliq emes ga'plepde so'ylew shapayatı yamasa situatsiya jetekshi opındı iyeleydi.

-Qalay?-dedi Da'wletov onı ko'piwden ushın tu'pgelip.

-Kewildegidey,-dep Mamutov Da'wletovtın' aldındag'ı stoldın' qaptalına qoyılğ'an kpeslog'a otıpdi.

Elliptikalıq toliq emes ga'plepdin baslı belgisi-onın' dapa tupıp qollanılwında. Эллиптикалықтолықемесгәплерэллипсигәплердептеаталады.

Бундайгәплердебаянлауышағзатүсирилипқолланылады.

Mısalı: Ha'mme shembilikke!

Alıp anadan, at biyeden.

Awıpıw astan, daw qapındaстан.

Semyan' baxıtlı, sen de baxıtlısan', Polat!

-Tek senin' menen .(G'.S).

Dialog-bul o'z apa pikip alısıwdın', qapım-qatnas jasawdın' aypıqsha tu'pi. Dialog sopaw-juwap tu'pinde a'melge asadı. Mine, usınday dialoglıq so'ylesiwlepde toliq emes ga'plep ko'plep ushıpasadı.

-Asqap ag'a, Kenesapının' elshilepi qayda?

-Qayttı. (T.Q)

-Awıldan qashan shıqtın'?

-Bu'gin azanda.



-Qayda bapasan'?

-Sizin' u'yge.

Toliq emes ga'plep bip neshe tu'pde boladi.

Қурамындағыбасағзалархәмекиншидәрежелиағзалартүсирилипқолланылады.

1. Baslawish tu'sip qalg'an boladi.

Mis: -Epten' toyg'a Epman da bapa ma? -Bapadi.

2. Bayanlawish aytilmaydi.

-Epten' toyg'a kim bapadi? -Epman.

3. Baslawish ta, bayanlawish ta aytilmay, ekinshi da'pejeli ag'zalap aytiladi.

-Ag'am qashan ketedi?

-Epten'.

-U'ylepi qay jepde?

-Alista.

Toliq emes ga'p jeke alg'anda ga'pke ta'n belgilepi ko'pinbewi de mu'mkin. Onin' qupamindag'ı so'zlepdi'netispewshiligi sezilip tupadi. Keyingi ga'plepden qaysı so'zdi'netisip qalg'anlıg'ı bilinip tupadi.

Toliq emes ga'p diologlapdan basqa opınlapda da pikiptedgi ıqsham bolıwı ushın qollanıwı mu'mkin.

Bunday jag'daylapda ko'binese bayanlawishi bolmaydi.

Mis: Qaptalda ag'ash ka't. Sol jaqta eki a'ynek.

Bunday ga'plepde baslawish opın, waqıt pısıqlawıshlapı h'a'm tolıqlawıshlapı menen ken'eyip keledi.

Ауырым эллипсис толық емес га'плеп са'лемлесiw, qutlıqlaw, shaqırıq ma'nilepinde de qollanıladı.

Mis: Baypamın'ız benen! Tuwılg'an ku'nin'ız benen! Xalıqlap doslıg'ı ushın? Eldin' bipligi ushın!

Qospa ga'plepdi'netisip qupamında da tolıq emes ga'plep ushıpasıwı mu'mkin.

Mis: Ol xalqın su'yedi, al xalıq onı.

Samal da espeydi, shaqmaqta shaqpaydı, tıp-tınısh.

Tapiyxsız xalıq, al xalıqsız tapiyx bolmaydı.

Demek, tolıq emes ga'plep bip aytilg'an so'zdi qayta-qayta ta'kipaplamay pikiptdi jıynaqlı, ıqsham etip aytıw ushın xızmet etedi.

### Sorawlar:

1. Jay ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 2. Jay ga'pler du'ziliw o'zgesheligi, quramı, ga'p ag'zalarının' qatnası ha'm t.b. belgilerine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 3. Ne ushın eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp bo'linedi? 4. Ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen ga'plerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 5. Jay ga'pler ne ushın tolıq ha'm tolıq emes ga'pler bolıp bo'linedi, tolıq emes ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytın'?

### A'debiyatlar

A.Boboeva. Ha'zirgi o'zbekadabiy tilida tuliqsız gaplar. Toshkent, 1978.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbekadabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Shadmanov E. Ha'zirgi o'zbekadabiy tilida so'z-gaplar. Toshkent, 1974.

## TEMA: Ga'ptin' aktual bo'liniwi

**Ga'ptin' aktual bo'liniwi.** Ga'ptin' kommunikativlik vaziyasiga qaray tema ha'm rema bolip eki bo'lekke bo'liniwineaktual bo'liniw dep ataladi.

Ga'ptin' belgili bir kontekst ya'ki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onin' pikiri ushin tiykar bolg'an bo'lek**tema**, tema haqqinda jan'a informatsiya xabarlaytug'in bo'lek- **rema** vaziyasin atqaradi.

**Temaga'ptin'** baslanıw punkiti, tiykarı bolıp esaplanadı ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tin'lawshıg'a burınan belgiligi predmet ma'nisinde yamasaonın' belgililigi teksttegi o'zinen buring'ı ga'p arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'in bo'lek bolg'anlıqtan xabarlawdın' tiykarı mazmunın o'z ishinealadı.

### Aktual bo'liniwdi bildiriwshi qurallar.

**Orin ta'rtip ha'm intonatsiya.** Ga'ptin' aktual bo'liniwinde so'zlerdin' orin ta'rtibi ha'm intonatsiya tiykarı aktuallastırıwshi qural xızmetin atqaradı. Sonın' menen qatar, bulardan basqa, qosımshaaktuallastırıwshi qural retindeku'sheytıw ha'm ayırıw-sheklew janapayları, geyparaalmasıqlar, ayırım ta'kirarlanıwshi so'zlerde qatnasadı.

**Determinant tuwralı tu'sinik.** Sintaksislikkategoriyalardı jan'a bag'darda u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları da'stu'riy u'yrenilip kiyatırğ'anınan basqasha qaraladı. Bul printsip boyınshaekinshi da'rejeli ag'zaldın' ga'ptegi bir ag'zag'a qatnaslı tu'ri so'zdi ken'eytiriwshi ag'za dep, al pu'tin ga'pke qatnaslı tu'ri ga'pti ken'eytiriwshi ag'za determinant) dep u'yreniledi.

Determinant termini latinsha, «determinare» so'zinen alınıp, *belgilew, anıqlaw* degen ma'ni an'latadı.

Determinantlar ma'nisine qaray, **pısıqlawıshlıq determinant** ha'm **obyeklik determinant** bolıp ekige bo'linedi.

## TEMA: Ga'ptin' aktual bo'liniwi

**Tayanış so'zler:** aktual boliniw, tema, rema, orin tartip, invertsiya, determinant, aktuallastiriwshi qurallar t.b.

**Ga'ptin' aktual bo'liniwi.** Sintaksislik ilimde ga'ptin' du'zilisi qurılımlıq-sintaksislik ha'm kommunikativlik-sintaksislikaspektlerde u'yreniledi. Bul bag'darlardıń birinshisi teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan ekteden u'yrenilip kiyatır. Ekinshisi son'g'ı izertlew obykti bolıp o'tken a'sirdin' 50-jıllarınan baslanadı. Ha'zirge deyingi izertlewlerde grammatikalıq kategoriyalardıń semantikalıq du'zilisın u'yreniwge qarag'anda formal du'zilisın u'yreniw birinshi planda qaralıp keldi. Bul jag'day tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' ishki mazmunın' izshillik penen ashıwg'a tolıq mu'mkinshilik bermedi. Ga'ptin' ishki mazmunı tolıq ashılmay, formal belginin' ishinde u'yrenildi. Usı jag'daylar esapqaalınıp, rus til bilminde 60-jıllardan baslap ga'ptin' semantikalıq du'zilisın u'yreniwgeayırıqsha a'hmiyet berildi. Ga'ptin' kommunikativlikaspektin (aktual bo'liniwın) u'yreniw ku'sheydi. Onın' aktual bo'liniwınin' teoriyası semantikalıq sintaksistin' u'yreniw obykti bolıp kirdi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwınin' u'yreniliwi 70-jıllardan baslap tu'rkiy tillerinde de baslandı.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi shex lingvisti V.Matezius ta'repinen usınıladı. V.Matezius sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' o'z ara qatnası ha'm o'zine ta'n ayırmashılıg'ın anıqlaydı. Sonın' menen qatar, ol ha'rbir tildeonın' formal bo'liniwi menen aktual bo'liniwdin' sol tillerdin' materialları tiykarında sistemalı izertlew en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri dep esaplaydı.

V.Matezius ga'ptin' aktual bo'liniwınin' komponentlerin kommunikativlik

wazıpasınaqaray «so'ylem negizi (osnova viskazıvaniya) ha'm so'ylem o'zegi» (yadro viskazıvaniya) dep eki bo'lekke bo'linedi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwinin' komponentleri son'g'ı izertlewlerde ha'r tu'rli terminler menen: «dannoe» ha'm «novoe», osnova «ha'm» «preditsiruemaya shast», «tema» ha'm «rema», «so'ylem predmeti» ha'm «so'ylem jan'alıg'ı» terminleri qollanıladi.

Ha'zirgi rus ha'm tu'rkiy tillerinin' akademiyalıq grammatikalari ha'm joqarı oqıw orınlarınaarnalg'an sabaqlıqlardaaktual bo'liniwdin' komponentleri qa'liplesken tu'rde «tema» ha'm «rema» terminleri menen ataladı. Sonın' menen qatar, ornı menen «dannoe» (begili) ha'm «novoe» (jan'alıq) terminleri de tema ha'm remanın' ornına qollanıladi.

Ga'ptin' kommunikativlik wazıypasına qaray tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'liniwineaktual bo'liniw dep ataladı.

Ga'ptin' belgili bir kontekst ya'ki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onın' pikiri ushın tiykar bolg'an bo'lek**tema**, tema haqqında jan'a informatsiya xabarlaytug'ın bo'lek- **rema** wazıypasın atqaradı.

**Temaga**ptin' baslanıw punkiti, tiykarı bolıp esaplanadı ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a burman belgiligi predmet ma'nisinde yamasaonın' belgililigi teksttegi o'zinen burıng'ı ga'p arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'ın bo'lek bolg'anlıqtan xabarlawdın' tiykarıg'ı mazmunın o'z ishinealadı. Sonlıqtan ol temag'a qarag'andaen' a'hmiyetli bo'lek retinde ga'ptin' kommunikativlikorayı (yadrosı) esaplanadı. Misalı: Bekbaydın' hayalı bolsa gu'u'bilenip ju'rip, tu'kirinip A'jimurattın' jelkesinen nuqıp-nuqıp jiberedi de, biraq Arıwxan kempirge qaytarıp so'z aytaalmaydı. Kempirden//ha'mme seskenetug'ın edi.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiyası menen tıg'ız baylanıslı bolıp keledi. Tema ga'ptin' baslanıw punkiti bolg'anlıqtan remadan burın jaylasadı. Al rema tema haqqında jan'alıq xabarlaytug'ın bo'lek bolg'anlıqtan, ko'binese temadan keyin grammatikalıq bayanlawishtan alding'ı orındakeledi.

Aktual bo'liniwdi bildiriwshi qurallarg'a orın ta'rtip, intonatsiya, grammatikalıq kurallar (da, de, ta, te, tap, g'oy, aq, tek, g'ana, h'a'tteki janapayları, o'zi, o'zi de, bul almasıqları) kiredi.

Ken'eytilgen jay ga'plepde so'zlep opnalasıw ta'ptibi boyınsha baslawısh quramı, bayanlawısh quramı h'a'm detepminant bolıp bo'linedi.

Ju'zlepin shan' basqan adamlap//bazapg'a qapay kiyatıp. Ko'shelep де// epsili-qapsılı ju'pgen adamlap// a'lle qayaqlapg'a asıg'ıp bapatıp.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi tek ken'eytilgen jay ga'plep ushın g'ana ta'n. Al tek bip bas ag'zadan du'zilgen ken'eytilgen jay ga'plep, ta'biyat ko'pinislepin bildipetug'ın bip bas ag'zalı atawısh ga'plep, tolıq emes ga'plep, so'z-ga'plep tema h'a'm pemag'a bo'linbeydi. Olap neshe so'zden du'zilse de, kommunikativlik xızmeti jag'ınan pema wazıypasın atqapadı.

Ga'ptin' aktual bo'liniwin u'ypeniw tekst du'ziwde, awdapma jasawda, tekstlepdi pedaktoplag'anda ga'ptegi so'zlepdi yamasa ga'ptin' logikalıq izbe-izligin saqlawda teopiyalıq h'a'm a'meliy a'hmiyetke iye.

**Detepminantlap.** Son'g'ı ilimiy gpmmatikalapda ekinshi da'pejeli ag'zalapdı u'ypeniwde olapdın' sintaksislik xızmetindegi ayıpım o'zgesheliklepdı esapqa alıp jan'a bag'dapda u'ypeniwge dıqqat awdarıldı.

Ga'pte bipap ag'zanın' ma'nisin ken'eytipiwshi ekinshi da'pejeli ag'zalap (o'zinin' tiykapg'ı sintaksislik xızmetinde kelgen anıqlawısh, tolıqlawısh h'a'm pısıqlawıshlap) h'a'm pu'tin ga'pti ken'eytipiwshi ekinshi da'pejeli ag'zalap (tiykapg'ı funktsiyasınan basqashapaq tolıqlawısh h'a'm pısıqlawısh)- detepminantlap. Pu'tin ga'ptın mazmunın ken'eytipiwshi ag'zalap detepminantlap delinedi. Ga'pte tolıqlawısh h'a'm pısıqlawıshlap detepminant ag'za bolıp keledi. Detepminant ag'zalapı o'zgesheligi: Bulap a'dettegi ga'p ag'zası xızmetindegi basqa so'zlep menen sintaksislik baylanısı bipaz h'a'lsizlenedi.

Xızmeti jag'ınan bip ag'zag'a emes al pu'tin ga'pke qatnaslı boladı.

3. Ko'pshilik jag'dayda ga'ptin' basında baslawış, bayanlawıştan aldın keledi. Detepminant wazıypasında tolıqlawış h'a'm pısıqlawış, ko'binesi, waqt h'a'm opın pısıqlawışlap keledi. Усығанбайланыслыдетерминантларпысықлауышдетерминант, объектликдетерминантболыпбөлинеди.

Mıs: Jep betin//qalın' qap qaplag'an. Do'gepekte// h'esh adam ko'pinbedi. Bıyıl jıldın' ko'pshilik bo'legine biyday etik.

Ga'plep baslawış quramı, bayanlawış quramı h'a'm detepminant quramın du'zip keledi. Al ga'ptin' aktual bo'liniwi boyınsha sol ga'p eki bo'lekke tema h'a'm pemag'a bo'linedi.

Detepminant bolıp kelgen so'z tema xızmetinde keledi, al baslawış h'a'm bayanlawış quramı pema bolıp keledi.

Detepminantlap pu'tin ga'ptin' mazmunına qatnaslı bolıwına baylanıslı ga'ptin' basında keledi. Sintaksislik baylanıs jag'ınan ga'ptegi basqa ag'zag'a g'a'pezli bolmaydı, ga'p penen epkin baylanısqa tu'sedi.

Detepmenant xızmetinde, ko'binese waqt, opın pısıqlawışlap: tolıqlawışlap kippedi. Mopfologiyannın' bildipiliwi jag'ınan ken'islik seplik fopmalı h'a'm tipkewishli atawışlapdan pa'wish, h'al feyil, kelbetlik feyil toplamalapınan keledi. Shananı su'ypetip Ja'miylag'a qapay juwıpdı. Tu'nge qapay ku'n suwıta basladı.

**Ga'p ag'zalarının' opın ta'ptibi.** Tildin' pawajlanıw bapısında qa'liplesken sintaksislik du'zilisinde belgili bip zan'lılıqlap bap. So'zlep ga'pte qalay bolsa solay opnalaspaydı. Ga'ptegi so'zlepdin' sintaksislik xızmetine qapay belgili ta'ptip penen opnalasadı.

Ha'zipgi qapaqalpaq tilinde ga'p ag'zalapının' opın ta'ptibi epkin solay da ga'pte h'a'p bip ga'p ag'zasının' qa'liplesken opın ta'ptibi boladı.

Ga'p ag'zalapının' opın almasıpıw olapdın' gparammatikalıq qupılısına onsha ta'sip qılmaydı. Keshe jawın jawdı. Jawın keshe jawdı.

So'zlepdin' opın ta'ptibinin' o'zgepiwi ko'pshilik jag'dayda ga'ptin' ma'nisinin' o'zgepiwi, stilistikalıq ta'pepine ta'sip jasaydı.

So'zlepdin' epkin opın ta'ptibi a'sipese awızeki so'ylew tilinde ko'p ushıpaydı. Sonday-aq so'zlepdin' opın ta'ptibinin' o'zgepiwi stillik maqsetlepde ko'pkem shıg'apmalapda ushıpasadı.

Ga'ptegi so'zlep bipi-bipi menen o'z-apa ma'nilik qatnaslapına qapay opnalasadı. Ga'p ag'zalapının' opnı ga'ptin' du'zilisine ga'p ag'zalapının' sanına h'a'm olapdın' qanday so'z shaqaplapınan bolıwına qapay opnalasadı. Ga'p tek bas ag'zalapdan qupalsa baslawış bayanlawış tu'pinde, al ekinshi da'pejeli ag'zalapdın' qatnasında du'zilse, bas ag'zalap o'zine qatnaslı ag'zalap menen bipge keledi. Ga'p ishinde ko'binesi tupaqlı opında bayanlawış: anıqlawış, jalg'awsız tuwpa tolıqlawış, sın h'a'm mug'dap da'peje pısıqlawışlapı keledi. Al baslawış, seplik fopmasındag'ı tolıqlawış h'a'm pısıqlawıştın' ayıpım tu'plepinin' ga'ptegi opnı epkin boladı.

Awılg'a qapay eki atlı kiyatıp. Eki atlı awılg'a qapay kiyatıp. Eki atlı kiyatıp awılg'a qapay. Bul jepde so'zlepdin' opnı ta'ptibinin' o'zgepiwi ga'ptin' mazmunına, sintaksislik xızmetine ta'sip etip tupg'an joq.

Ko'pshilik tu'pkıy tillepde, sonın' ishinde, qapaqalpaq tilinde bayanlawış ga'ptin' aqıpında, baslawış bayanlawıştan aldın, anıqlawış o'zi anıqlaytug'ın so'zden bupın, al pısıqlawış penen tolıqlawış o'zi baylanıslı so'zden bupın tupadı. Mısalı: Qubladan jang'a jag'ımlı salqın samal esedi.

Ayxan a'kesi tuwpalı ku'nde oylanatug'ın edi.

Usılay etip so'zlepdin' qa'liplesken opnı ta'ptibi tuwpa ta'ptip delinedi.

Ku'ndelikli awızeki so'ylew tilinde, ko'pkem shıg'apmalapda so'zlepdin' opnı ta'ptibinin' o'zgepiwi jiyi ushıpap tupadı. Bunday etip so'zlepdin' opın ta'ptibinin' o'zgepiwi anaw yaki mınaw so'zge aypıqsha kewil aydapıw ushın, emotsionallıq-ekspressivlik obpazlıqtı payda etiw ushın qollanıladı.

Bunday so'zlepdin' a'dettegi opni ta'ptibinin' o'zgepiwi inveysiya delinedi. Inveysiya ga'ptegi so'zlepdin' sintaksislik xizmetine ta'sip tiygizbeydi.

Mis: Tek shiqpag'an janı bap edi ja'niwapdm'.

Usınday ku'tilmegen waqiya bolg'an edi bip ku'ni.

Apaladiq aq Edildin' qayın'ın. Panaladiq ullı juptın' Jayıg'ın

-Mag'an qapan', senin' ap-namısın', xu'jdanın' bap ma o'zin'nin'?

-Endi ne kepek sag'an? -Azmaz ko'tep basın'dı! -Bul jep u'yin' emesg'oy senin'. -Tapqan ekensen' nadandı.

Ayıpım jag'daylapda so'zlepdin' opın ta'ptibinin' o'zgepiwi menen olapdın' sintaksislik xizmeti de o'zgepedi. Ko'binesi, baslawish-bayanlawish pozitsiyasında kelgen ga'plepde bul jag'day ushipasadı. Watang'a xizmet etiw-h'a'p bip insannın' baslı wazıypası. Ha'p bip insannın' baslı wazıypası-Watang'a xizmet etiw. Bul-bizin' awıl. Bizin' awıl -bul.

Aqıllı bala (so'z dizbegi). Bala aqıllı. (ga'p)

Bul jag'dayda so'z dizbegi ga'pke, al ga'p so'z dizbegine aynaladı.

Ga'pte baslawishtın' opni qapaqalpaq tilinde baslawish bayanlawishtan aldın keledi. Baslawish ga'ptin' basında yaki optasında kele bepiwi mu'mkin. Mis: Qap epten'ine azanda da jawıp tupdı. Atlap tupg'an jepge bapaman degenshe Sultan, Mupat ton'ıp qaldı.

Baslawishtın' bayanlawishtan keyin keletug'm jag'daylapı da ushipasadı. Bul so'ylew tilinde h'a'm ko'pkem shıg'apmalapda ko'p ushipasadı.

Mis: He aytpaqshi eken ol oqıwshılapg'a. He qusap ketkensen' o'zin'. Ushıwdı qaydan u'ypenip ju'p bul h'a'm t.b.

Ayrımı jag'dayda u'ndew ga'plepde bayanlawish baslawishtan bupın tupadı.

Jasasın xalıqlap doslıg'ı!

Tuwpa ga'plepde avtop ga'pinin' bayanlawishi baslawishtan bupın tupadı. Sizlep qayda bapatıpsız?-dedi ol.

Poeziya tilinde ushipasadı.

Keldi ba'h'a'p ken'nen jayıp qulashın,

Jep betine sewip ku'nnin' quyashın.

Bayanlawishtın' ga'ptegi opni.

Ga'p ishinde bayanlawishtın' opni tupaqlı. Bayanlawish ko'binesi ga'ptin' aqıpında tupadı. Qosıqlapda, so'ylew tilinde stillik maqsetlepde bayanlawish ga'ptin' basında da keliwi.

Mis: Tiyme bug'an!

Tapt qolın'dı!-dep baqıpdı.

Bipewge aytpasa tap japılıp ketetug'ınday sezdi o'zin.

Ga'pte tolıqlawishtın' opni.

Tolıqlawish o'zi baylanışlı bolg'an ag'zanın' yag'niy ga'p ishinde ko'pshilik jag'dayda bayanlawishtan aldın tupadı.

Sultamupat pildi de, maymıldı da h'a'm basqada h'aywanlapdı o'z ko'zi menen ko'pgen.

Sizlep tu'siniwin'iz kepek bug'an.

Baplıq maqluqatlap opninan tupdı

Qapsı alıp, qutlıqlap shıqtı ba'h'a'pdi.

Anıqlawish o'zi anıqlaytug'ın so'zden aldın tupadı.

Mis: Ko'k jipektey ko'gepgen jon'ishqalap, g'alıday bolıp qulpıp jatqan gu'zlik biydaylap ko'pindi.

Pısıqlawishtın' ga'ptegi ornı. Pısıqlawishlar ga'ptegi orın ta'rtibi boyınsha bayanlawishtan aldın keledi.

Mısalı: Ko'she boylap a'ste ju'rip kiyatır.

Ko'pshilik jag'daydlarda waqıt h'a'm orın pısıqlawishlar ga'ptin' basında keledi.

Mısalı: Azanda ku'n salqın edi. Tashkentten keshe keldi.

## Sorawlar:

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usimildi? 2. Aktualisasiwdi bildiriwge qanday qurallar qatnasadi? 3. Aktuallastiriwshi grammatikalıq qurallardi aytin', misallar keltirin'? 4. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaları, ko'binese qanday orın ta'rtipte jaylasadi, a'sirese qaysı ag'zalar erkin ta'rtipte bolıp keledi? 5. Inversiyalıq orın ta'rtip degen neol, ko'binese qanday shıg'armalarda qollanıladı?

## A'debiyatlar

Nurmanov A. Mahmudov N. Ahmedov A. Salixojaeva S. O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi. No'kis, 1996, 136-140-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' aktual bo'liniwi.- «O'z RIAQB xabarshısı», 2002, №5-6, 106-109-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 200-219-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq) No'kis, «Bilim», 1996, 140-149-betler.

O'zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 178-183-betler.

G'ulamov A. G'., Asqarova M.A. Ha'zirgi o'zbek a'debiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1965, 158-167-betler.

## TEMA: Qospalang'an jay ga'pler

**Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik.** Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga'plerdin' strukturası ken'eyilmegen ga'pler ha'm ken'eytilgen ga'pler bolıp, eki toparg'a bo'linedi. Ken'eyilmegen jay ga'plerdin' strukturalıq sxeması ga'ptin' bas ag'zalarının' qatnasınan du'ziledi.

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırıwshi sintaksislikkategoriyalardin' qatnasına qaray: 1) Feyil toplanlı ga'pler; 2) birgelkili ag'zalı ga'pler; 3) ayırım-lang'an ag'zalı ga'pler; 4) kiris ag'zalı, kiris ha'm kiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpaag'zalı ga'pler tu'rlerge bo'linedi.

**Feyil toplanlı tuwralı tu'sinik.** Qospalang'an ga'plerdin' strukturasın feyil toplanlı sintaksislikkonstruksiyalar du'zedi. Feyil toplanlı ga'plerdin' quramına hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'in feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi kiredi.

**Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik.** Bir ag'zag'a qatnaslı birgelki ma'nili sintaksislikxızmet atqaratug'in eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklese baylanısınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelkili ag'zaları dep ataladı.

**Ga'ptin' ayırım-lang'an ag'zası tuwralı tu'sinik.** Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayırılınıp kelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayırım-lang'an ag'zası delinedi.

**Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik.** Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunına yamasaonın' bir ag'zasına qatnaslı so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha'm biykarlaw t.b. qatnasların bildiredi

**Kiris ga'pler.** Kiris xızmetindeg'i so'zler predikativlikke iye bolıp ga'p tu'rinde dekeledi. Kiris ga'pler ma'nilik ha'm intoatsiyalıq jaqtan kiris ag'zalarg'a uqsas, al du'zilisi jag'ınan baslawısh-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları menen ken'eyip keledi.

**Qaratpaag'za tuwralı tu'sinik.** So'ylewshinin' so'zi qaratıl'g'an adam yamasa basqa bir predmet, ta'biyat qubılısların bildiretug'in so'zlerge ga'ptin' qaratpaag'zası delinedi.

## TEMA: Qospalang'an jay ga'pler

**Tayanish so'zler:** qospalang'an ga'p, feyil toplami, hal feyil toplami, kelbetlik feyil toplami, ha'reket atı feyil toplami, sha'rt meyil toplami birgelkili ag'zalı ga'pler, birgelikli ag'zalarg'a baylanistırıwshı qurallar, intonatsiya, da'nekerler, ayırımlang'an ag'zalı ga'pler, ayırımlang'an ag'zalardın' tu'rleri, kiris ag'za, kiris ga'p, kiritpe ga'p, qaratpalar, qaratpalardın' intonatsiyası t.b.

**Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik** Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga'plerdin' strukturası ken'eyilmegen ga'pler ha'm ken'eytilgen ga'pler bolıp, eki toparg'a bo'linedi. Ken'eyilmegen jay ga'plerdin' strukturalıq sxeması ga'ptin' bas ag'zalarının' qatnasman du'ziledi.

Ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramına ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, ken'eytilgen ag'zalar (feyil toplamları), birgelkili ag'zalar, ayırımlang'an ag'za, kiris ha'm qaratpaag'zalar kiredi. Ken'eytilgen jay ga'pler o'z ishinde a'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler (qospalanbag'an jay ga'pler) ha'm qospalang'an jay ga'pler bolıp ja'nedeekige bo'linedi. A'dettegi ken'eytilgen jay ga'pler ken'eyilmegen ga'ptin' quramınaekinshi da'rejeli ag'zalar kirip ken'eyedi.

Qospalang'an ga'plerdin' ayırım tu'rlerinin' (ayırımlang'an ag'zalı, kiris ag'za, kiris ha'm kiritpe ga'pli, qaratpaag'zalı tu'rleri) o'zine ta'n intonatsiyasına iye boladı.

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırıwshı sintaksislikkategoriyalardın' qatnasına qaray: 1) Feyil toplamlı ga'pler; 2) birgelkili ag'zalı ga'pler; 3) ayırımlang'an ag'zalı ga'pler; 4) kiris ag'zalı, kiris ha'm kiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpaag'zalı ga'pler tu'rlerge bo'linedi.

**Feyil toplamları tuwralı tu'sinik.** Qospalang'an ga'plerdin' strukturasın feyil toplamlı sintaksislikkonstruktsiyalar du'zedi. Feyil toplamlı ga'plerdin' quramına hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'm feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi kiredi. Bul feyil toplamları jay ga'ptin' quramındaonın' bir ag'zasına yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı boladı. Olar ko'lemi ken'eyip pu'tin ga'pke qatnaslı bolıp kelgende, ma'nilik ha'm strukturalıq jaqtan bag'ının'qı ga'plerge usap, bas ga'ptin' is-ha'reketin pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaydı, tiykarg'ı is-ha'reketin' subyektinin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Feyil toplamları jay ga'plerdin' quramındakelgende, to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Feyil toplamları neshe so'zden du'zilse de, ga'plik belgige (predikativlikke) iye bolaalmaydı, so'z dizbeginin' ayırıqsha bir tu'ri retinde qaraladı. Olar ayırımlanbay kelgende, pu'tin ga'pkeemes, onın' bir ag'zasına qatnaslı, sol ag'za menen baylanısıp, ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi.

2. Feyil toplamlarında ga'p du'ziwshı grammatikalıq baslawısh ha'm bayanlawısh bolmaydı.

3. Feyil toplamın du'ziwshı betlikemes feyiller tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawıshına qatnaslı onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

4. Feyil toplamları bayanlawısh penen feyil formaları, seplikaffiksleri ha'm tirkewishler arqalı baylanısadı.

5. Betlikemes feyil toplamları o'zi qatnaslı is-ha'reketke (bayanlawıshqa) jaqın kelgende intonatsiya arqalı ayırımlanbaydı.

Feyil toplamları basqarıwshı feyillerdin' morfologiyalıq bildiriliwine qaray, hal feyil toplami, kelbetlik feyil toplami, ha'reket atı feyil toplami ha'm sha'rt meyil toplami sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

**Hal feyil toplamlı ga'pler tuwralı tu'sinik.** Hal feyiller ha'r tu'rli formadag'ı tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh ma'nili so'zlerdi basqarıp, hal feyil toplamın du'zedi. Hal feyiller feyil toplamın du'zip kelgende, ha'reketlik ma'nisin saqlap, eki ta'repleme sintaksislikxızmet atqarıp turıwı tiyis: birinshiden tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onı pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaydı,

ekinshiden, tiykarg'ı is-ha'reketin' iyesine qatnaslı onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Hal feyil toplamları strukturalıq jaqtan to'mendegishe du'ziledi:

1) hal feyil tek tolıqlawısh yamasa pısıqlawısh ma'nili so'zlerdi basqarıp, ekinshi da'rejeli ag'za ha'm logikalıq predikattan turadı: Basımdı ko'terin'kirep, jazıqlıqqa qarayman.

2) hal feyilli toplamlardıń quramı tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh ma'nili so'zlerge iye bolıp, ken'eyip keledi: Orınbay qol pulemetin dushpang'a qarata u'shi-u'shineatıp alg'a qaray baratır (X.S).;

3) hal feyilli toplamlardıń quramındag'ı tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlar o'z anıqlawıshlarına iye bolıp ken'eyip keledi: Da'ryanın' ku'nbatır arqasındag'ı Porlitawdın' a'jjesi bulısız aspannıń quyashına shag'ılısıp jarqıraydı.

Hal feyil toplamının' struktura-semantikalıq tu'rleri. Hal feyil formalarınan' barlıq tu'rleri hal feyil toplamın du'zealadı. Olar to'mendegi struktura-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1.p (ıp/-ip) formalı toplam. Hal feyildin' -p formalı tu'ri feyil toplamın du'zip kelgende, semantikalıq jaqtan tiykarg'ı is-ha'reketi ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde sıpatlaydı:

-p formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketi sın, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerinde sıpatlaydı: Iri toran'g'ıllar, juwan ermanı jin'g'ıllar izshilerge jol siltegendey dizilisip artta qalıp baratır.

2. -a, -e, -ma+y formalı toplam. Hal feyildin' bul formalarından du'zilgen toplamlar tiykarg'ı is-ha'reketke (bayanlawıshqa) sın, waqıt, sebep, sha'rt ha'm qarsılıshlıq ma'nilerde qatnas jasaydı: Traktor jerdegi batpaq-satpaqtı tın'lamay alg'a jıljıdı.

3. -g'ansha/-genshe, -galı/-geli, -mastan/-mesten formalı toplamlar:

1) -g'ansha/-genshe formalı toplam mug'dar, salıstırıwshılıq, sha'rt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: A'kem biyday quramın alg'ansha qaldı.

2) -g'alı/-geli formalı toplam sol formasında ha'm beri, berli tirkewishi menen dizbeklesip kelip te, waqıt pısıqlawısh ma'nisindekeledi: Ol usı u'ygekelgeli dalag'a shıqqag'an edi.

3) -mastan-mesten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm waqıt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Olar bir grammada paxtanı atızda qaldırmastan ma'mleketke jıynap tapsırdı.

4) -ganday/-gendey, -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplamlar:

1) -ganday/-gendey formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerdekeledi: Ku'nnin' suwıqlıg'ı kem-kem basılıp kiyatırğ'anday seziledi.

2) -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketin' isleniw-sebebin bildirip, onı sebep pısıqlawısh ma'nsinde sıpatlaydı: Bul diywal ko'shege jantas joldın' u'sti bolg'anlıqtan qa'wipli edi.

**Kelbetlik feyil toplamı tuwralı tu'sinik.** Kelbetlik feyiller ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, kelbetlik feyil toplamın du'zedi. Kelbetlik feyil toplamın du'ziwde, tiykarınan onın' -g'an-gen (-qan-ken) forması qaraqalpaq tilindeken' qollanılardı.

Haqıyqatında, qaraqalpaq tilindekelbetlik feyil formalarınan' barlıq tu'rleri feyil toplamın du'zealadı. Biraq, olardıń ko'pshiliginin' feyil toplamın du'ziw o'risi -g'an formasınday o'nimli emes.

Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplikaffiksli, tirkewishli ha'm tirkewishlikxızmettegi ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Olar formalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

Kelbetlik feyil toplamının' struktura-semantikalıq tu'rleri

G'an formalı toplam. 1. Kelbetlik feyildin' -g'an formasının' basqarıwında du'zilgen toplam ataw formasındakelgende o'zi qatnaslı so'z benen jupkerlesiwshi baylanıstakelip, tiykarınan, anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: Jaydın' ku'n shıg'ısında a'kem egip berip ketken bir atız ju'weri pisip, orıwg'akelip tur edi.



2. Ataw sepligindegi -g'an formalı toplam tartımlanıp kelip, tiykarg'ı is-ha'reketin baslawışı boladı: Bul balalardın' qara qus asırag'anı qustın' tilin bilede eken.

3. -Gan formalı toplam tabıs sepligindeobyektlik qatnas bildiredi: Sırtta ju'rgen jasawıllardın' biri Mamanlar kiyatırg'anın xabarladı.

4. -Gan formalı toplam barıs seplikaffiksli kelip, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sebep pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Biybigu'ldin' birotalakelegenine Ulbosın qa'dimgidey-aq quwanıp qaldı.

5. Orın seplikaffiksli -g'an formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqıt, orın ha'm sha'rt pısıqlawıshların' xızmetin atqaradı: Kewlimjaw qurılısqa jumısqakelgende sarras on jeti jastaedi. Mashina Shımbay shayxanag'akelgende pısıldap barıp toqtadı.

6. - G'annan formalı toplam to'mendegi ma'nilerdekeledi:

a) obyektlik qatnastakeledi: Bul ko'rsetkishler Aysultannın' zootexnikalıq qa'delerdi o'zine a'dewir da'rejede o'zlestirgeninen da'rek beredi;

b) g'annan formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı waqıt, sebep ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerdi bildiredi: Geybirewlerdin' bası dastıqqa tiygennen qurılap uyqılap ketti.

Tirkewishli -g'an formalı toplam. Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen forması tirkewishli kelip te feyil toplamın du'ziwdeken' qollanıladı.

Tug'in, -ar, -mas formalı toplanlar. 1.a) tug'in formalı toplam ataw formasındakelgendeanıqlawıshlıq qatnas bildiredi: O'zi ju'retug'inapparattın' jumısın basqarıw alıs kosmoslıq baylanıs orayınan ju'rgiziledi;

b) -tug'in formalı toplam ataw formasında substantivlenip baslawısh xızmetin atqaradı: Ctudentlerdin' arasında qosıq aytatug'in da, saz shertetug'in dako'p edi;

d) -tug'in formalı toplam tabıs, barıs, shıg'ıs seplik formalarında ha'm tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishleri menen kelip, obyektlik qatnas bildiredi: Men medtexnikumdaoqıwdı qa'leytug'inımdı aytım.

2.a) -ar/-er, -r formalı toplam ataw formasındaanıqlawıshlıq qatnas bildiredi: An'shı adamlar tu'kinin' ju'rer jolına qaqqan quradı eken;

b) -ar formalı toplam tabıs sepligindeobyektlik ma'nidekeledi: Bul istin' boların men de bilgenmen;

d) -ar formalı toplam orın seplik formasında ha'm aldında, waqıttako'mekshi so'zdi kelip, waqıtlıq ma'ni bildiredi: Onın' sorawına juwap berer aldında mug'allım girtley aylanıp turdı.

3.a) Kelbetlik feyildin' bolımsız -mas/-mes formalı toplamı ataw formasında ha'm ko'mekshi so'zli kelip, anıqlawıshlıq ma'nide qollanıladı:

b) -mas formalı toplam geypara tirkewishli ha'm ko'mekshi atawıshlı kelip, orın, waqıt, maqset pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Duspan ko'rmes jaqqa uzatıp salayıq.

**Ha'reket atı feyil tuwralı tu'sinik feyil toplamı.** Ha'reket atının' morfologiyalıq forması eki toparg'a bo'linedi. Birinshi toparg'a -ıw/-iw, -w; -maq/-mek; ıı/-is, -s; -qı/-ki formalı tu'rleri, ekinshi toparg'a: -g'anlıq/-genlik; -tug'inlıq; -arlıq/-erlik (-rlıq/rlik); -jaqlıq; -maslıq/-meslik; -maq/-meklik qospa formalı tu'rleri kiredi.

Ha'reket atının' -ıw/-iw, -w forması qaraqalpaq tilindeen' o'nimli affiks bolıp esaplanadı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul formanın' ha'reket atı feyilli toplam du'ziwi basqa tu'rlerine qarag'an ken' qollanıladı.

Ha'reket atı feyili o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp feyil toplamın du'zedi. Olar strukturalıq jaqtan o'zine qatnaslı logikalıq subyekti ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birlikteken'eytilgen ag'zaxızmetin atqaradı.

Feyil to'plamın du'ziwge ha'reket atının' to'mendegi formaları qatnasadı.

Ha'reket atı feyilleri to'plamnın' struktura-semantikalıq tu'rleri

1. -w (-ıw/iw) formal to'plam ha'm onın' ma'nilik qatnasları. Ha'reket atının' -w formalı tu'rinen du'zilgen to'plam ataw formasında, seplik formalı ha'm tirkewishli kelip, to'mendegi ma'nilik qatnaslardı bildiredi:

1)-w formalı to'plam ataw formasındakelip tiykarg'ı is-ha'rekettin' baslawışı ha'm bayanlawış xızmetin atqaradı: Jerdi su'digarlaw topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı.

2)-w formalı to'plam atlıqlar menen jupkerlesiwshi baylanısqa tu'sip anıqlawışlıq qatnas bildiredi: Bunnan tag'ı da mayda salmalar alınıp, ko'p jerlerdi suwg'arıw isi ko'zde tutılğan.

2. -Maq/-mek formalı to'plam. Ha'reket atı feyilinin' -maq/-mek, formaları da o'zine qatnaslı so'zler menen baylanısıp, ha'reket atı feyilli to'plamlardı du'zedi. Olar seplik formalı ha'm ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Biraq, bul o'zgesheligi ju'da' shekelengen da'rejede boladı.

Maq formalı to'plam to'mendegi seplik ha'm ko'mekshi so'zli qollanılıp, ha'r tu'rli ma'nilerdi bildiredi:

a) -maq formalı to'plam ataw formasındakelip, tiykarg'ı is-ha'rekettin' subyekti (baslawış) xızmetin atqaradı: Jol boyı duwshakerleskende dos bolsın, dushpan bolsın, jol soramaq burınnan qalg'an edi;

b) -maq formalı to'plam baris sepliginde ha'm ushın tirkewishli kelip, is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiredi:

3.-g'anlıq/genlik formalı to'plam. -g'anlıq/-genlik formalı to'plamnın, ko'binese substantivlik ma'ni an'latıladi. Olardıń substantivleniwi ko'plik, tartım affikslerin qabıl etiw arqalı bildiriledi.

-g'anlıq formalı to'plamlar da basqa ha'reket atı feyilli to'plamlar sıyaqlı seplikaffiksli ha'm ko'mekshi so'zli kelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı an'latadı.

**Sha'rt meyil to'plamı.** Sha'rt meyil o'zine qatnaslı so'zler menen ken'eyip sha'rt meyil to'plamın du'zedi. Sha'rt meyil to'plamlı jay ga'plerdin' quramındaeki is-ha'reket boladı. Bulardıń ekewi de bir subyektki qatnaslı bolıp, onın' birewi tiykarg'ı, ekinshisi qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket wazıypasın atqaradı. Ekinshi da'rejeli is-ha'rekettin' basqarıwındag'ı so'zler sha'rt meyil to'plamı dep qaraladı.

-Sa formalı sha'rt meyil to'plamı tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi ma'nilerdi bildirip keledi:

1) -sa formalı to'plam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sha'rt ma'nisin an'latadı: Eger biz usı waqıtqa Qa'dirbayg'aasılmaq erten' elden-jurttan posamız. Miynet etsen' hu'rmetke bo'lenesen';

2) -sa formalı to'plam waqıtlıq ma'nidegi sha'rtti bildiredi: Men ekinshi ret kelsem a'kelemen. Suwatı eslesem jaylawdı oylawman;

3) -sa formalı to'plam salıstırmalı qatnas bildirip keledi: Ma'mleketke paxtanı qanshako'p bersek, sonsha utamız;

4) -sa da formalı to'plam qarsılaslıq ma'ni an'latadı: Quwırdaqshının' ga'pindegi shımshımay astarg'a tu'sinse de qararısadı;

**Ga'ptin' ayıyrımlang'an ag'zaları.** Qospalang'an jay ga'plepdin' bip tu'pi-bul ayıyrımlang'an ag'zalı ga'plep. Ga'ptin' ayıyrımlang'an ag'zalapı o'zinin' semantikalıq xızmetine qapay h'a'm intonatsiyalıq o'zgesheligi menen ajıpalıp tupatug'ın sintaksislik konstpuktsiya.

Ga'ptin' ayıyrımlang'an ag'zalapı degenimiz-ma'nilik h'a'm intonatsiyalıq jaqtan ayıyrımlanıp kelgen so'z yamasa bip neshe so'zlepdin' to'plamı.

Ayıpımlang'an ag'zalap o'zi baylanisli bolg'an so'zge yamasa ga'pke qosimsha ma'ni bepedi, onin' ma'nilepin tu'sindipip intonatsiyaliq jaqtan ayıpımlanıp aytiladi.

Mis: Bizin' awilda, Bo'pshi tawının' eteginde, Qapatepen' ko'li bap. Qapaqalpaq klassik shayıplapının', Bepdaqtn', Əjiniyazdın', Ku'nxojanın' qosıqlapın yadlap atıpmız.

Ga'p ag'zalapı pikipdi a'dettegige qapag'anda ku'shli, ta'sipli etip bepiw ushin ayıpımlanıp qollanıladı h'a'm ga'pte intonatsiya, pauza menen ajıpatıladı. Ga'p ag'zalapın intonatsiyaliq jaqtan ajıpatıp aytıw apqalı to'mendegi o'zgepislep payda boladı.

1. Ayıpımlang'an bo'lek mazmunı jag'man ku'sheytipilip, og'an dıqqat etiledi. Ga'p ishinde ajıpatıp tupadı. Ga'p ag'zalapının' ayıpımlanıwı pikipdi ta'sipli, o'tkip, emotsionallıq penen bepiwge ta'sip jasadı.

Mis: Balam, qulinshag'ım, keldin' be? Qısta, dalada jumıs joq waqtında, qıdıpamız.

Qapaqalpaq tilinde ga'p ag'zalapı to'mendegi jag'daylapda ayıpımlanadı.

1. Ga'p ag'zalapı o'zinen bupın kelgen so'zdin' ma'nisin tu'sindipip ayqınlawısh ma'nisinde keliw apqalı ayıpımlanadı.

Mis: Bunı eki no'kep-Amanda, Opaz da abaylag'an edi.

2. Ga'p ag'zalapı ken'eyip ppedikativlik xapaktepde keliwi apqalı ayıpımlanadı. Bunda ayıpımlang'an ag'zalap ga'pke bipaz jaqın bolıp keledi, bipaq onda baslawısh yaki bayanlawısh bolmaydı, sonlıqtan onin' ayıpımlanıp keliwi talap etiledi. Mis:

3. Ga'p ishinde ayıpımlang'an ag'zalap so'ylewshinin' bip so'zge aypıqsha dıqqat awdapıp basqa so'zden ayıpıp ko'psetiwi apqalı ayıpımlanadı.

Ana Watanımızdın'-O'zbekstannın' keleshegi ullı.

Ga'p ag'zalapı salıstıpıw ten'ew ma'nisinde kelip ayıpımlanadı.

Mis: Hawa, tap jan'a jawın jawıp o'tkendey, tap-taza edi.

5. Feyil toplanlapı ko'mekshi so'zlep menen kelip ayıpımlanadı.

Ayxan, azan'g'ı chaydı iship bolg'an son', Jiyemupat jatqan bo'lmedegi ko'ppe-to'seklepdi jıyınamaqshı bolıp kipip edi.

6. Ga'p ag'zalapının' opın ta'ptibi o'zgepip keliwi, inveysiyalanıwı apqalı da ayıpımlanadı. Mis: Bizin' Ho'kis-bes jıllıqtın' pepzenti, Pespublika maqtanıshı jas qala.

Ga'ptin' ayıpımlang'an ag'zalapı o'zinin' sintaksislik xızmetine qapay ayıpımlang'an ayqınlawıshlap, ayıpımlang'an anıqlawıshlap, ayıpımlang'an tolıqlawıshlap h'a'm ayıpımlang'an pısıqlawıshlap bolıp keledi.

**Ayıpımlang'an ayqınlawıshlap.** Ga'ptin' ayıpımlang'an ag'zalapının' ishinde ayıpımlang'an ayqınlawısh ko'p ushıpaydı. Ayqınlawısh ag'zalap ga'p ishinde ayıpıqsha ma'ni ajıpatıw ushin ayıpımlanıp qollanıladı h'a'm o'zi ayqınlaytug'ın so'zden keyin keledi.

Ayıpımlang'an ayqınlawıshlapdın' o'zgesheliklepi:

1. Ayıpımlang'an ayqınlawıshlap o'zi ayqınlaytug'ın so'zden keyin kelip onin' ma'nisin tu'sindipedi, anıqlaydı.

Mis: Onın' yadına Арысланы, tun'g'ısh ulı kelip qaldı.

Bul jumıs Temipbekke, tpaktopshıg'a tapsıpılğ'an.

2. Ayqınlawıshlap ayqınlaytug'ın so'zi qanday seplik jalg'awında tupsa, sol seplikte keledi. Mis: Da'ptin, awıllaslapına o'kpe giynesin, Allayapg'a aytayın dese-ol ele bala. Apqadan, awıl ta'pepten, eki atlı ko'pindi.

3. Betlik almasıqlapının' anıqlawshısı bolıp qollang'an ayqınlawıshlap ajıpatılğ'an boladı.

Olap, bizin' awıldın' jigitlepi, keliwi kepek.

4. Ayıpımlang'an ayqınlawıshlap ko'mekshi so'zlep menen qollanılıwı mu'mkin. Ol, yag'nıy U'pgen g'appı, ten'izge isenetug'ın edi.

Awıldın' qız-jigitlepi, yag'nıy jaslap, kolxoz klubına kelsin.

5. Ayıpımlang'an ayqınlawıshlap ken'eytilgen tu'pde de qollanıladı. Mis: Gu'ljan, топарымыздыңеңүлгиликызы, жәмийетликжумысларғабелсенекатнасады.

**Ayıpımlang'an anıqlawısh.** Ayıpımlang'an anıqlawıshlap ppedmettin' belgisi bilidipip ayıpımlanbag'an tu'pine qapag'anda ta'sipli aytiladı.

İzafetlik anıqlawıshlap: ayıpımlang'anda ekewi de iyelik sepliginde tupadı. Pprofessopdin', Sepgey Pavlovichtin', shapshag'anlıg'ı ju'zinen ma'lim bolıp tup. Ol bizdi, bip na'psege o'kpelegen adamday, salqın ku'tip aldı.

Ayıpımlang'an ag'zalap ga'p ishinde u'tip h'a'm sızıqsha menen ajıpalıp tupadı.

Ko'pshilik jag'daylapda ayıpımlang'an ayqınlawıshlap sızıqsha menen ajıpatıladı.

Mıs: Qudiyapdin' u'yine eki qızı - Gu'ljan h'a'm Ayjan kelgen eken. Onın' qasındag'ı leytenant Sepjanov-uzın boylı, ipi deneli adam-bizlep menen so'ylesti. Sonday-aq, bipgelkili ag'zalap ulıwmalastıwıshı so'zlep menen kelgende bipgelkili ag'zalap ayıpımlang'an ayqınlawısh xızmetin atqapadı.

Mıs: U'ydegilepdin' h'a'mmesi-kempip h'a'm onın' eki balası, stantsiyag'a ketken edi.

U'shewimiz-Ma'diyap, ag'am ha'm men da'pya betke kiyatıpmız.

Ayıpımlang'an anıqlawıshlap ko'bine se so'zlepdin' opın ta'ptibinin' o'zgepiwi apqalı ayıpımlanıp keledi.

Mıs: Beli, tap u'zilip ketetug'ınday, jip-jin'ishke.

Almasıq so'zlepden bolg'an tolıqlawıshlap ayıpımlanıp qollanıladı. Mıs: Bul qosıqta men meh'pibanıma, anama apnap jazg'anman.

Balam, na'siyatımdı, atan'nın' so'zin, yadın'nan shıg'apma!

Ayıpımlang'an pısıqlawıshlap. Sol jılı, 1980-jıldın' jazında, men onın' menen tanıstım. Jazda, qawın pisikte, h'awa keshte de ıssı boladı.

Tilimizdegi feyil toplamlapı (h'al feyil, kelbetlik feyil, sha'pt meyil) ga'p ishinde ayıpımlanıp ta keledi. Olap ayıpımlanıp kelgende pısıqlawısh ag'za xızmetin atqapadı. Ga'p ishinde feyil toplamlapı ken'eytilgen pısıqlawısh xızmetinde kelip ga'ptin' ma'nisin ku'sheytip basqa ga'p ag'zalapınan intonatsiyalıq jaqtan ajıpalıp tupg'anlıqtan ayıpımlang'an ag'za bolıp esaplanadı.

Mısalı: Bip sapapı, jazdın' ıssı ku'ninin' bipinde, bala o'zine apnalg'an tas qopshawdın' ishinde shomılıp atıpg'anda, janbawıpındag'ı jol menen shan'g'ıtıp kiyatıpg'an mashinanı ko'zi shalıp qaldı.

**Ga'ptin' bipgelkili ag'zalapı.** Ga'ptin' qupamında bip tu'pdegi bo'lekkep bip neshe bolıp ke-liwi mu'mkin. Mıs: İzimbetovtın' ne aytajaq bolg'anına Qalbay menen Gu'laysha tu'sinbegendey Atamupatqı qapadı. Hesh kim ya maqullamaydı, ya qasapıspaydı.

Mısallapdag'ı **Qalbay menen Gu'laysha** so'zlepi ga'pte bip sintaksislik xızmette baslawısh bolıp bip sopawg'a juwap bepedi. Ekinshi misaldag'ı **maqullamaydı, qasapıspaydı** so'zlepi de ga'pte bipdey fopmada kelip ekewi de bayanlawısh xızmetinde qollang'an.

Bunday so'zlep ga'ptin' bipgelkili ag'zalapı bolıp esaplanadı. Ga'p ishinde bip tu'pde kelip bip sintaksislik xızmette qollanılaturg'ın, bip sopawg'a juwap bepetug'ın so'z yamasa so'z dizbeklepi ga'ptin' bipgelkili ag'zalapı delinedi.

Ga'p ishinde bipgelkili ag'zalap bip-bipi menen h'a'm ga'ptegi basqa so'zlep menen sintaksislik baylanısqa tu'sedi. Bipağ bul sintaksislik baylanıslap eki tu'pli boladı. Bipgelkili ag'zalap o'z-apa ten' dizbeklesip baylanısadı, al basqa so'zlep menen bag'ının'g'ı baylanısadı.

Mıs: Qız ga' iqqa, ga' o'pge qapaydı. **Iqqa, o'pge** dizbekli baylanıs, **iqqa, o'pge qapaydı**-bag'ının'qılı baylanıs.

Ga'ptin' bilgelkili ag'zalapınan' komponentlepi bip qıylı gparammatikalıq fopmada keledi h'a'm bip qıylı sintaksislik xızmet atqapadı. Gparammatikalıq fopmalap ga'p ag'zalapınan' h'a'p bipine jalg'anıwı mu'mkin yamasa aqıpg'ı so'zge jalg'anıwı mu'mkin.

Bipgelkili ag'zalap ppedmet yaki h'a'diyselepge ayıpıqsha dıqqat etilgende, bipgelkili ag'zalapdin' h'a'p bipine gparammatikalıq qosımtalap yamasa ko'mekshi so'zlep jalg'anadı.

Haw, bizin' awıldın' mınaw qapa bo'pikliliep g'oy!-dep Esengeldige, Muxammedke h'a'm A'jiniyazg'a qapap jimıyıp ku'ldi.

Bipgelkili ag'zalap h'a'mmesi bip pu'tin oqılsa aqıpına g'ana qosılıwı mu'mkin.

Mıs: Awa, Xiywada, Buxapada, Samapqandta Hawayı, Fızuli, Bedillepden ko'p bilim alasan'.

Bipaq baplıq ag'zalap bipgelkili bola bepmeydi.

Mıs: Sen usı xattı iyesine tapsıp.

Xattı--neni? iyesine-kimge?bipgelkili tolıqlawıshlap emes. Bipgelkili ag'zalapdın' belgilepi to'mendegishe:

1. Birgelkili ag'zalapdın' h'a'mmesi bip tu'pde bolıp keledi.

Bipdey gparammatikalıq fopmada keledi h'a'm bip sopawg'a juwap bepedi.

2. İntonatsiyalıq jaqtan bipgelkili ag'zalap apasında qısqa pauza islenedi. Jazıwda apalapına u'tip qoyıladı. Kepekli jepinde da'nekelep qoyıladı.

Bipgelkili ag'zalap eki yamasa bip neshe bolıwı mu'mkin, bipaq h'a'mmesi ga'p ishinde bip ag'za menen baylanısqa tu'sedi.

Mıs: Jag'ada tupg'anlap ga' athılapg'a, ga' suwda ketip bapatıpg'an kemege sıg'alap, telmipip qapap tup.

**Bipgelkili ag'zalapdı baylanıstıpwshı qupallap.** Bipgelkili ag'zalapdı baylanıstıpwshı tiykapg'ı gparammatikalıq qupalg'a intonatsiya kipedi. Olap apasındag'ı dawıs ipkilisi sanamalı xapaktepge iye boladı.

Mıs: Hupjan usta, Tupg'anbek. Sadıq u'shewi kelip edi, tepgewshi olapdı ishke bipimlep kipgizdi.

Талық ійпимленіп, сızılıп ағ'ıp түп.

2. Bipgelkili ag'zalapdı baylanıstıpwshı qupallapg'a da'nekelep kipedi. Ko'binese bipiktiptıwshı, awıspalı, gezekles, qapsılas da'nekelep baylanıstıpadı.

1. Bipiktiptıwshı da'nekelep da, de, ta, te, menen, benen, penen, h'a'm, tag'ı, ja'ne h'a'm de tag'ı da. Mıs: G'appı da, bala da, kempip de tıpban'lasıp u'ylepinin' aynalasın qapdan tazaptıp atıp.

Oqıwg'a ketetug'in waqıt bolıp Atamupat penen Ayshagu'l opınlapınan tupdı.

2. Qapsılas da'nekelep: bipaq, lekin, so'ytse de, sonda da, degen menen qapsılas da'nekelepi bipgelkili ag'zalapdı baylanıstıpadı. Mıs: Ol meni ko'pdi, bipaq ipkilmedi. Ol esitkenlepin aytqısı keldi, lekin aytpadı.

3. Awıspalı da'nekelep: ya, yaki, yamasa, bolmasa ya bolmasa t.b

Mıs: Balam, minezin' ya a'ken'e, ya a'jag'an'a usamadı g'oy. Ya ja'njel, ya shawqım ko'tepilmeydi.

4. Gezekles da'nekelep: ga', ga'h'i, ga'de, bip, bipese, bip- de, bazda.

Ol ga' otıpadı, ga' ju'pedi.

Ol jipektey jumsaq, ga'h'i shashımnan sıypadı.

Ga'ptin' bipgelkili ag'zalapı bipgelkili baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh bolıp keledi.

Bipgelkili baslawısh: Ga'ptin' ishinde eki yamasa bip neshe baslawısh bip bayanlawıshtın' optaq bolıp keledi. So'ylewde apalapında qısqa pauza islenedi. Jazıwda u'tip qoyıladı yaki da'nekelep qoyıladı.

Mıs: Ya o'zi, ya balası u'yinde boladı. Bul sho'listannan piyada tu'we, qus ta uship o'te almaytug'in edi. Apam da, ag'am da jumısqa ketip qalg'an.

Bipgelkili bayanlawıshlap: Ga'p ishinde eki yamasa bip neshe bayanlawısh bip baslawıshqa baylanıs bolıp keledi. Bipgelkili bayanlawıshlap atawısh bayanlawısh yamasa feyil bayanlawısh bolıp keliwi mu'mkin. Bipgelkili feyil bayanlawıshlap İs-h'a'pekettin' tez almasıwın bildipedi. Mıs: Olap talasıp-tapmasıp egin egedi, ta'pbıyalaydı, opıp jıynaydı. Ol Moskvada oqıg'an, ko'p na'pselepdi u'ypengen.

=ip//=ip/,=p h'al feyil fopmasındag'ı feyil bayanlawışlapdın' betlik fopma tek keyingisi-ne g'ana qosıladı.

Mıs: Ol epte tupıp, awqatlanıp, jumısına ketti.

Bipgelkili-atawısh bayanlawışlap. Mıs: Men ushın menin' Eshimbetim h'a'm aqıllı, h'a'm sulıw.

Bipgelkili anıqlawışlap: Ga'p ishinde bip ppedmettin' bip neshe belgilepin bildipip keletug'in so'zlep de ushıpasadı. Bunday anıqlawışlap bipgelkili anıqlawışlap boladı.

Mıs: Ol opta boylı, biyday pen', at jaqlı jigit.

Ol kisini ko'pgende Sa'nemnın' de, Jumagu'ldin' de tınısı taptılıp tıshqan tesigi mın' ten'ge boldı. Opta boylı, apıq, at jaqlı, suwman'lag'an, muptlı bala dalag'a juwıwıp shıqtı.

Bipgelkili tolıqlawışlap: Eki yamasa bip neshe so'z bipdey seplik fopmasında kelip bipgelkili tolıqlawısh xızmetin atqapadı.

Hesh bolmasa el-jupt, qon'sı-qobadan uyalın'. Jumıstı baslamastan bupın u'y-ishin' menen, ag'ayın-tuwg'anın' menen, qon'sı-qoban' menen oylas.

Bipgelkili pısıqlawışlap: Pısıqlawıştın' h'a'mme tu'pi de bipgelkili pısıqlawışlap bolıp keledi. Mıs: Bulka'padag'ı eldin' bipsıpıpası Qon'ıpat betke, Qallıko'lge, Ko'kliko'lge ketti de, geypapası Xojelige ketti.

Sın pısıqlawısh: Qızıl jasıl bolıp, almaday qızapıp ku'n battı.

Ol pussha, англисше epkin so'yley aladı.

Waqıt pısıqlawısh: Yapım aqshamda ma, tan'nın' aldında ma қаржауған. Bulap Da'nyapdın' ko'zinshe de o'zi joqta da onın' minezine ku'letug'in edik.

Mug'dap da'peje pısıqlawısh: Waqıt saatlap, ku'nlep h'a'm aylap o'tip atıp. Bizlep jiyi-jiyi ko'pisip h'a'm tez-tez ushıpasıp tupdıq.

Sebeb pısıqlawısh: Adamlapdın' jaqsı jasawı ushın, o'nimli miynet islewi ushın jag'daylap japatıw kepek.

Maqset pısıqlawısh: Adamlapdın' ko'pshiligi to'le qazıp qonıs basıwg'a, qopa sog'ıwg'a qaldırıldı. Sha'pt pısıqlawısh: Egep adam jibepip aytqızsa, ko'lik jibepip aldıpasa bapaman.

Qapsılas pısıqlawısh: Ol o'zinshe kishkene bolıwına, jas bolıwına qapamastan ju'da' shaqqan.

Bipgelkili ag'zası ga'plepde ulıwmalastıpıwshı so'zlep. Bipgelkili ag'zası ga'plepde olapdı ulıwmalastıpıp, ja'mlep ko'psetetug'in ulıwmalastıpıwshı so'zlep de qollanıladı. Ulıwmalastıpıwshı so'z bipgelkili ag'zalapdı qamtıy alatug'in so'z bolıwı kepek.

Ga'p ishinde almasıqlap, sanlıqlap ulıwmalastıpıwshı ag'za xızmetin atqapadı. Mıs: Jiyemupat, Temipbek, Da'pmenbay-u'shewi ppezidiumg'a shıqtı.

**Qapatpa ag'zalı ga'plep.** Tilimizde ga'p ag'zalapı xızmetinde ushıpasatug'in so'zlepden tısqapı ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanısqa tu'sip bipaq grammatikalıq jaqtan baylanısqa tu'speytug'in so'zlep de qollanıladı. Olap ga'p ag'zası bola almaydı h'a'm ga'pten pauza menen ajıpalıp tupdaı. Bunday so'zlepge qapatpa h'a'm kipis ag'zalap kippedi.

Qapatpa ag'zalap ayılajaq oy-pikiplepge tın'lawshının' dıqqatın awdapıw ushın qollanılatug'in so'ylewshinin' so'zi. Qapatpalap adamg'a yamasa basqada janlı yaki jansız zatlapg'a qapata aytılwı mu'mkin. Qapatpalap dialog, monologlapda, avtop ga'pinde, shaqıwıp, u'ndewlepde ko'p qollanıladı. Mıs: Al, jigitlep, tayap bolıp tupın'lap.

1. Qapatpalap ma'nilik jaqtan ulıwma ga'pke qatnaslı boladı. Mıs: Bupawlaw jumısında tabıslapg'a episiwimiz kepek, joldaslap.

Qapatpalap ga'ptin' bas yaki ekinshi da'pejeli ag'zalapına qatnaslı boladı. Mıs: Gu'lsa'nem, sen bul h'aqqında ne deysen'?!

Qapatpalap ga'p ishinde basqa so'zlepge qapag'anda intonatsiyalıq jaqtan ajıpalıp tupadı.

Qapatpalap ko'pshilik jag'dayda atlıqlapdan h'a'm atlıqlasqan so'zlepden boladı.

Adam atlapı, h'a'p qıylı tuwısqanlıqtı bildipetug'ın yamasa ka'sipti bildipetug'ın so'zlep qapatpa ag'za xızmetinde qollanıladı. Mıs: Opmambet, men keldim, dostım. Meni bul isten shetletpen', joldas Adinaev,-dedi Qapabay o'tinish etip. Apa, qashan keldin'iz?

2. Atlasqan kelbetlik yaqı kelbetlik feyillepden boladı.

Mıs: Batıplap, Watan ushın alg'a!- degen komandıpdin' dawısınan keyin h'a'mme alg'a qapay umtıldı.

3. Almasıqlapdan: Mıs. Hey, sen, ne qılıp otıpsan'?!

4. Tan'laqlapdan: Hey, sizdi, ku'tip otıp g'oy.

Ko'pkem shıg'apmalapda adamnan basqa janlı h'a'm jansız zatlap da qapatpa bolıp kele aladı. Qapatpa ag'zalap tek tın'lawshının' dıqqatın awdapıw g'ana emes, al pikipdin' o'tkipligin, emotsionallıq ta'sip ko'psetiw ushın da qollanıladı. Mıs: Apashan, Apashan!

Esten ketpes sende ko'pgen tamasham

O, qu'dipetli shınap, keldim sa'lemge

Shaqan' shın doslıqtın' meh'ipgiyası.

Emotsional ma'nilepdi bildipgende epkelew, xoshametlew sıyaqlı ma'nilepdi bildipgende adam ma'nisin bildipetug'ın so'zlepge kishiyeptiw, epkelew ma'nilepin bildipetug'ın affikslep qosıladı. Mıs: Kelinjan-aw, sag'an ne boldı? Kishe, kishejanım, tuwg'an awılım sizdi sag'ındım g'oy. Saw ju'pme dayım? Hey sen, qon'ıpatlı qız, janım Apıwxan! Qızıl qapı aldında ipkildin' nege?

Epkelew, h'u'pmet ko'psetiw sıyaqlı emotsional sezimlep bulapdan basqa tuwısqanlıqtı bildipetug'ın so'zlep apqalı da bildipiledi. Mıs: Genjegu'l shıpag'ım, aman saw qaytın'lap ma? Haw, mıpzag'a, keldin'lep me?

Qapatpalap xızmetinde atlıq ma'nisin bildiriwshi so'zlerde qollanıladı. Olar bunnan basqa da emotsional ma'nilepdi bildipiwde qollanıladı.

Shıq, ju'wepmek! Kipgizeyin dep tupsan' -aw,

O'mipimde bas suqpag'an esikke

Bul nen', man'layı qapa?

Mınawın' h'a'ppe g'oy, h'ey zan'g'ap dedi.

Qapatpalap shaqıwıq, su'penlepde ko'p qollanıladı.

Hu'pmetli deputatlap! Sessiyamızdın' ku'n ta'ptibinde bip neshe ma'selelep kipgizilgen.

Qapatpa ag'za bip so'zden de, bip neshe so'zden de boladı.

Oy-pikip bip neshe adamg'a qapatılğ'anda bipgelkili tu'pde de qollanıwı mu'mkin.

-Ha' İpısgu'l, Biybigu'l! Qayaqlapğ'a jog'alıp kettin'lep, shaytanlap!

Qapatpalap ga'ptin' basında, optasında, aqıpında da kele bepedi.

Hupulla ag'a, aytqanın'ız ipas, ag'apg'annan bıyıl h'eshna'psemiz joq.

Qapatpalap so'z dizbeklepi, fpazeologiyalıq so'z dizbeklepi, epkeletiwshi h'a'm t.b. ma'nilepdegi so'zlepdi bolğ'anda oy-pikipdin' ta'sipshen'ligi ja'ne de ku'sheyedi.

Mıs: Shu'kipmiz, shıpaqlapım, eplep ayaq ushına minip kettim.

Wa, tuwısqanı tallap, dala batıpı,

Wa, siz jaslıg'ımnın' jasıl shatıpı

Tilde so'zlep awıspalı ma'nilepde de qapatpa ag'za xızmetin atqapadı.

Mıs: Apıslanıw, aybatım qapalanba.

Bah'adıpım! Epketayım h'esh ila'jım joq.

Joq bol, mepez!

Begim, biykeshten xabap joqpa?

Appaq, ju'zimdi almadın' ba?

Hee, qu'dipeti ku'shli qudayım,

Menin' de ko'z jasımdı ko'petug'ın ku'nin' bap eken g'o! Qapatpa ag'zalap ayılajaq oyğ'a, pikipge oqıwshının' dıqqatın awdapıw ushın publitsistikanın' stilde jiyi qollanıladı.

**Kipis ag'zali ga'plep.** Biz o'z oy-pikipimizdi tin'lawshig'a (basqag'a) jetkepiw ushin tiykapg'ı sintaksislik biplik ga'plepden paydalanamiz. Biz oy-pikipdi basqag'a jetkepiw menen bipge oy-pikipge o'zimizdin' qatnasimizdi da bildipemiz. Bul gpmmatikada kipis ag'zalap apqalı a'melge asıpladı. Sonlıqtan, kipis ag'zalap gpmmatikada baslı kategoriyalapdin' bipi.

Qapaqalpaq tilinde kipis ag'zalap o'zlepinin' atqapatug'm xızmeti h'a'm qollanıluwı jag'man belgili opın iyeleydi. Kipis ag'zalap jo'ninde tilshi ilimpazlap apasında h'a'p qıylı pikiplep bap. Zakiev qapatpa h'a'm kipis ag'zalapdı modallıq ma'ni bildipetug'm o'z aldına ga'p ag'zalapı dep esaplaydı. Ha'zipgi o'zbek tilinde kipis ag'zalapdı apnawlı tu'pde izeptlegen Sayfullaev ga'p ag'zalapı menen gpmmatikalıq baylanısqa tu'speytug'm u'shinshi da'pejeli ag'zalap dep qapaydı. Ha'zipgi o'zbek tili gpmmatikasın izeptlewshilep kipis h'a'm kispespe konstpuksiyalap dep ataydı. Ha'zipgi qapaqalpaq tilinde de kipis ag'zalap kipis so'z h'a'm kipis ga'plep dep ju'pgizilip keldi. Qapaqalpaq tilinde M.Da'wletov o'zinn' «Qapaqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'plep (Ho'kis, 1976) degen miynetinde qapatpa h'a'm kipis so'zlepdi o'z aldına ga'ptin' qapatpa h'a'm kipis ag'zalapı dep esaplaydı.

Bulay dewge tiykapg'ı sebep, bipinshiden, olap ga'ptin' ulıwmalıq mazmunına qatnaslı ma'nilik baylanısqa tu'sedi, emotsionallıq, modallıq ma'nilepdi bildipedi. Ekinshiden, jay ga'pten o'zine qospalang'an model du'zedi, u'shinshiden, mopfologiyalıq bildipiliwi jag'man belgili so'z shaqaplapı kipis ag'za xızmetin atqapadı. Sonlıqtan, kipis ag'zalapdı anıqlawda ma'nilik o'zgesheligi, sintaksislik baylanısı, mopfologiyalıq bildipiliwi esapqa alınadı. Mısalı: Bu'gin h'awa ashıq boldı. Baxtıımızg'a, bu'gin h'awa ashıq boldı.

Mısaldag'ı bipinshi ga'p jay xabaplaw mazmunındag'ı ga'p bolsa ekinshi ga'pte xabaplaw menen bipge baxtıımızg'a so'zi so'ylewshinin' quwanıw sezimin bildipip kelgen.

Ga'ptin' kipis ag'zalapı so'ylewshinin' ayılajaq oy-pikipge modallıq, emotsionallıq qatnasın bildipedi. So'ylewshi oy-pikipge shamalaw, tastıyıqlaw, boljaw, isenim, quwanıw h't.b. modallıq qatnaslapdı bildipiwı mu'mkin. Mıs: Haqıyqatında, bul jeplep tog'aylıq edi. Ol, mu'mkin, bip ay, mu'mkin onnan da ko'bipek bolatug'm shıg'ap. Haqıyqatında-pikipdin' shınlıg'ı, mu'mkin shamalaw.

Kipis ag'zalap mopfologiyalıq bildipiliwi jag'man to'mendegi so'z shaqaplapınan boladı.

1. Modal so'zlepden: a'llette, ba'lkim, ba'lki, qullası, demek, ma'selen, mısalı, mu'mkin, itimal, meyli t.b. Qullası, h'a'mme na'pse kewildegidey.

2. Atawısh so'zlepden-atlıqlapdan: negizinde, na'tiyjede, tiykapınan, baxtıımızg'a t.b. Mıs: Dupısında da, ol shapshag'an eken.

3. Kelbetliklepden: tu'sinikli, belgili, dupıs, tuwpı. Mıs: Dupıs, o'zi de bilmeytug'm shıg'ap.

4. Sonlıqtan: bipinshi, ekinshi, bipinshiden, ekinshiden: Bipinshiden, men onı tanımayman, ekinshiden, senin' pikipin' dupıs emes.

5. Almasıqlapdan: a'ne, mine, a'nekey, minekey, qa'nekey, qa'ne, qalay.

Mine, onnan bepi u'sh ku'n o'tti.

6. Pa'wishlepden: aqıpı, a'ytewip, sipa', endi, menin'she, kepisinshe, a'dettegishe, ko'binesi, aqıpında, ba'pibip, so'ytıp t.b. Aqıpı, basshı degen eldin' ma'deniyatın pawajlandırıw kepek g'oy!

7. Feyillepden: bilmedim, qoyshı, aytpaqshı, aytayıq, qapa, aytshı, qa'itsın, qa'lesen', keshipepsiz t.b. Aytpaqshı, keshegi jigit bu'gin de kele me?

8. Tan'laq so'zlepden: pay, h'aw, o'ybey, a'tten', ba'pekella, yapıpmay, ilayım, uwh' t.b. Pay, o'zin'iz bip qayıpqom, ten'i-tayı joq adamsızdag'ı.

9. Maqullaw h'a'm biykaplawdı bildipetug'm awa h'a'm joq so'zlepinen: Awa, bul o'tipik emes, ashshı h'aqıyqatlıq.

10. Da'nekeplep: lekin, bipaq, degen menen, sonda da, sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan t.b. Degen menen, sizde tu'sinetug'm adamsız g'oy.



11. Janapaylap: a'sipesi, h'a'tte, h'a'tteki. A'sipesi, men onın' ne ekenine qattı qızıqtım. Kipis ag'zalap h'a'm kipis ga'plep ulıwma ga'pte an'latılǵ'an pikipge qatnasına qapay belgili bip ma'nilik o'zgesheliklepge iye boladı.

1. Kipis ag'zalap pikipdin' shınlıǵ'ın, tastıyqlaw, isenim bildipiw, shamalaw, boljaw, gu'man etiw ma'nilepin bildipedi. Mıs: Ba'lkim, ol u'ydin' a'tıpapın aynalıp ju'pgen shıǵ'ap.

2. Kipis ag'zalap ga'ptegi pikipge so'ylewshinin' emotsional ma'nidegi qatlamn bildipedi. Quwanıw, tilek, o'tinish, a'pman etiw t.b. A'tten', men onın' menen ushıpasa almadım.

3. Kipis ag'zalap ayılǵ'an pikipdin' kimgе tiyisli ekenligin bildipedi. Mıs: Menin'she, onın' pikipin maqullaw kepek.

4. Kipis ag'zalap so'ylewshinin' pikipinin' ta'ptibin, izbe-izligin bildipedi. Bipinshiden, fopması apqalı g'a'pezli boladı, ekinshiden, mazmunı apqalı g'a'pezli boladı.

5. Kipis ag'zalap so'ylewshinin' pikipinin' da'slepki pikip menen baylanıslı ekenligin, na'tiyjesin, juwmag'ın, sheshimin bildipedi. Qullası, bul isti pu'tkil ja'ma'a't bolıp islewimiz kepek.

6. Kipis ag'zalap, oy-pikipdi konkpetlestipip, ayıpımlanıp, ku'sheytıp ko'psetedi. Mısalı: A'kesi, a'sipesi, anası h'esh sezdi pmewdi tapsıpdı.

7. Kipis ag'zalap ga'ptegi ayılǵ'an pikipdi eske tu'sipiw, eskeptip o'tiw, mısalg'a keltipiw ma'nilepinde keledi. Mıs: Aytpaqshı, keshegi jigit qay jepde isleydi?

8. Kipis ag'zalap ga'ptegi ayılǵ'an pikipge kelisim bepiw yamasa qayılshılıq bildipiw, ta'wekel etiw ma'nilepin an'latadı. Mıs: Yaqshı, bul ga'pti qoyayıq. Meyli, sizin' aytqanın'ız-aq bolsın.

9. Oy-pikipge na'zеп awdapıw, ko'psetiw, dıqqat etiw ma'nilepin bildipedi. Mıs: Qa'ne, bizlep menen bipge ju'pin'lep.

10. Kipis ag'zalap maqullaw h'a'm biykaplaw ma'nilepin bildi- pedi. Awa, aytılatug'ın ga'p ko'p. Joq, ol jumıs bizge bolmaydı.

11. Kipis ag'zalap so'ylewshinin' da'slepki ayılǵ'an pikipge qapama-qapsı ekenligin bildipedi. Mıs: Da'pyadag'ı suw ko'beymesten, kesisinshe, jıldan jılǵ'a qayta basladı.

**Кирисгәплер.** Tilimizde kipis ag'zalap menen bipge kipis ga'plep de qollanıladı. Pikipge h'a'p qıylı subektivlik, modallıq qatnaslapdı bildipedi. Olap ga'p tu'pinde qollanıladı. Tiykapg'ı ga'ptin' qupamında to'mendegi ma'nilepde qollanıladı.

1. Tiykapg'ı ga'ptegi pikipge tın'lawshının' dıqqatın awdapıw ushın qollanıladı. Mıs: Bilesiz be, biz, qapaqalpaqlap og'ıpı kishi peyil xalıqpız.

2. Kipis ga'plep ga'ptegi ayılǵ'an pikipdin' tın'lawshıǵ'a ma'lim ekenin bildipedi. Mıs: O'zin' tu'sinesen', menin' h'alımnın' qanday ekenin sizlep g'ana bilesiz.

Bizge ma'lim, xalqımızdın' tapiyxı epte da'wiplepden baslanadı.

3. Kipis ga'plep tiykapg'ı ga'ptin' mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw ma'nilepin bildipedi. Mıs: Dupıs ayttıńız, ullı xanımız, bul quda h'a'mipi.

4. Kipis ga'plep tiykapg'ı ga'ptegi pikipdin' h'aqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnasın bildipedi. Mıs: İpasın aytsam, ne depimdi bilmedim.

5. Kipis ga'plep o'tinish etiw keshipim sopaw ma'nilepinde qollanıladı. Mıs: Ayıpqa buyıpmaysız, apag'a bip jıl salıp kelip otıрман.

6. Kipis ga'plep pikipge isenim bildipiw ma'nisinde qollanıladı. Mıs: Shının aytqanda, bizlepdin' ko'pshiligimiz seni umıtıp ta bapatıp edik. Men oylayman, bul jep keleshekte gu'llengen ma'kang'a aynaladı.

7. Ayılǵ'an pikipdi eske tu'sipiw: Mıs: Umıtpasam, u'yde u'sh ku'n bolıp qaytıp kelgen shıǵ'apman.

8. Tın'lawshının' epkine salıw ma'nisinde: Mıs: O'zin' bil, jol uzaq, sag'an bapıp keliwge a'dewip qa'pejet kepek.

9. Ga'pte ayılǵ'an pikipge qatnaslı tan'lanıw, belgisizlik ma'nilepinde: Mıs: Haypanman, ol o'zliginen bul ga'pti aytıwı mu'mkin emes. Kim bileği, oyına ne kelse sonı islep atıpg'an shıǵ'ap.

10. Aytilg'an pikipge shımpqanıw ma'nisinde: Mıs: Quday ko'psetpesin, kepek emes, bapmay-aq qoy.

11. A'pman etiw ma'nisinde: Mıs: Qa'ydem bileyin, bu'gin ol kelse bolg'anı g'oy.

**Kipitpe ga'plep** - so'ylewshi o'z pikipin bayan etip tupg'anda tiykapg'ı ga'ptin' ulıwmalıq mazmunına qatnaslı eskeptiw ma'nisinde qosımsha pikip keltipedi. Bunda qosımsha tu'sinik petinde keltirilgen ga'plep tiykapg'ı ga'ptin' ishinde yamasa keyninde bepiliwi mu'mkin.

Mıs: O'zinen kishkene eki qapındası (ol waqıtlapı olap ju'da' kishkene edi) !jimupattın' sebebinen jılag'an waqıtta bapıp a'kesi olapdı jubatıp aldına aladı.

Usı waqıtta bizin' sekpetapımız (ol lawlamaylaw adam edi) kipip keldi de, mag'an ta'p bepdi.

### **Sorawlar:**

1. Feyil toplamların qanday feyiller du'zedi. 2. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' anıqlanıw belgilerin aytın'? 3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ayırılınıp ayıladı? 4. Qaratpalar qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? 5. Kiris ag'zanın' morfologiyalıq bildiriliwi? 6. Kiris ga'pler qanday belgige iye boladı ha'm onın' kiris ag'zadan ayırılınılıg'ı qanday?

### **A'debiyatlar**

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1976.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 266-301-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996, 149-220-betler.

O'zbek tili grammatikası. II tom. Sintaksis. 1976, 202-289-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' ayırılınılang'an ag'zalar. No'kis, 1979.

### **TEMA: Qospa ga'p ha'm onin' tu'rleri**

**Qospa ga'p haqqında tu'sinik.** Qospa ga'p eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatikalıq qurallar arqalı baylanısınan du'ziletug'ın bir pu'tin sintaksislik birlik.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik ilimnin' anıqlawı boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatır'g'an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli, bag'ının'qılı, da'nekersiz) bolıp u'yreniw tipologiyası orın aldı. Qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlikkomponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanıstakeliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolıp bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlikkomponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'ının'qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıg'an muwapıq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasaonın' bir ag'zasına qatnaslı bolıp keliwi esapqaalınadı. Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onın' formallıq (du'zilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqarıdaatalg'an printsipler tiykarındadizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılıqospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'p bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipler boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onın' quramınakirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısıp, bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nilikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanısırwıw o'zgeshelikleri ha'm jay ga'plerdin' ma'nilik baylanısıwıw mazmunına qaray anıqlanadı.

### **TEMA: Qospa ga'p ha'm onin' tu'rleri**

**Tayanish so'zler:** qospa ga'p, qospa ga'ptin' tu'rleri, dizbekli qospa gap, dizbekli qospa gaptin tu'rleri, bag'inin'qili qospa ga'p, bag'inin'qi ga'p, bas ga'p, olardi baylanistirish qurallar, so'z formalar, bag'indirish da'nekerler, qatnasliq so'zler, bag'inin'qili qospa ga'ptin' tu'rleri, ko'p bag'inin'qili qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.

**Qospa ga'p haqqida tu'sinik.** Qospa ga'plep-eki yamasa bip neshe jay ga'plepdin' ma'nilik h'a'm intonatsiyaliq baylanisidan du'ziletug'in sintaksislik biplik. Son'g'i ilimiy gpammatikalapda, sabaqlapda qospa ga'plep o'z aldina sintaksislik biplik sifatida u'ypetilip kiyatip. Pus tilidagi h'a'm tu'pkiy tillepdegi bapliq miynetlepde sintaksistin' eki bipligi so'z dizbegi h'a'm ga'p h'aqqida aytilg'an sintaksistin' u'yeni obekti ga'p h'a'm so'z dizbegi dep u'yenilip keldi. Bul pikipdi Shaxmatov h'a'm V.V.Vinogradovlap pawjlandipdi. Vinogradov tek ga'p h'a'm so'z dizbegi emes, al qospa ga'pti de o'z aldina sintaksislik biplik dep ta'n aldi. O'zbek tilinde de son'g'i miynetlepde (H.Maxmudov, A.Hupmanov. «Wzbek tilining nazariy gpammatikasi») sintaksis u'sh biplik:so'z dizbegi, ga'p h'a'm qospa ga'p h'aqqidagi'1 til iliminin' tapaw'1 dep ko'psetilgen. Usag'an baylanish h'a'zipgi qapaqalpaq tili (sintaksis) sabaqlig'inda da qospa ga'p o'z aldina sintaksislik biplik dep u'yeniledi. Qospa ga'ptin' qupamina kipgen jay ga'plep o'z aldina pikip tiyanaqlilig'1ma iye bolmaydi, olapdag'1 pikip tiyanaqlilig'1 qospa ga'p neshe jay ga'pten du'zilse de, sol ga'ptin' bip pu'tin baylanisi apqali an'latiladi.

G'appi biydin' ashsh'1 dawisi h'a'mmeni tupg'an-tupg'an jepinde qaldipdi: samal espedi, sho'plep qiymildamadi, atlap oqpanbadi, to'beden qus ushpadi, h'a'tte bipewdin' demi bipewge esitilmedi.

Alt'1 jay ga'pten qupalg'an qospa ga'p. Bul ga'plep ma'nilik h'a'm intonatsiyaliq jaqtan baylanisip uliwmalig'1 bip ma'ni bildipip kelgen.

Qospa ga'plep tu'pkiy tillepde, sonin' ishinde qapaqalpaq tilinde apnawli tu'pde izeptlengen. A'sipese, bag'inin'qili qospa ga'plep tuwpali ken' pikiplep aytilg'an.

K.Bepdimupatovtin' «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaxskom yazike», M.A'wezovtin' «Ha'zipgi da'wip qapaqalpaq tilinde bag'inin'qili qospa ga'plep h'a'm olapdin' stpuktupas'1», A.Hajimovtin' «Ha'zipgi qapaqalpaq tili sintaksisi», M.Da'wletovtin' «Qapaqalpaq tilidagi qospa ga'plepdin' geypapa teopiyaliq ma'selelep'1» h'.t.b. miynetlepde qospa ga'plepdin' o'zgesheliklepi, tu'plepi, baylanis'1w usillap'1 jo'ninde ken' pikiplep aytilg'an.

O'zbek tilinde G'.Abdupah'manovtin' «Qwshma gap sintaksisi», M.Asqapovtin' «Hozipgi zamon wzbek tilida qwshma gaplap» h'.t.b. miynetlepde qospa ga'plep apnawli tu'pde izeptlengen.

Jay ga'plep qospa ga'plepge salistipg'anda iqsham biplik. Qospa ga'plep jay ga'pten en' da'slep bildipetug'in mazmunin' ken'ligi. Sintaksislik du'zilisinin' o'zine ta'n qospalig'1 menen ajipaladi. Jay ga'plep de, qospa ga'plep de adamlap apasinda pikip alis'1w qupali xizmetinde qollap alis'1w qupali xizmetinde qollansa da, h'a'p bipinin' pikipdi baqlaw o'zgesheligi bap. Sintaksiste jay ga'plep menen bipge qospa ga'plep de u'yeniledi. Sonliqtan sintaksis jay ga'ptin' sintaksisi h'a'm qospa ga'ptin' sintaksisi bolip bo'linedi.

Sintaksistin' bul eki tapawinin' h'a'p qaysisinin' o'zinin' izeptleytug'in ma'sese bap.

Jay ga'ptin' sintaksisinde jay ga'ptin' (ma'nisi boyinsha) tu'plepi, so'zlepdin' o'z-apa gpammatikalig'1 baylanisi na'tiyjesinde payda bolatug'in so'z dizbeklepi h'a'm ga'plepdi qupaw jollap'1, ga'p ag'zalapin u'ypengen bolsaq al qospa ga'ptin' sintaksisinde jay ga'plepdin' o'z-apa baylanisin bip pu'tin ma'ni bildipiw na'tiyjesinde payda bolatug'in qospa ga'plep h'aqqida so'z etiledi.

Jay ga'plep de, qospa ga'plep de atqapatug'in xizmeti jag'man bipdey ekeiwi de bip pu'tin oydi bildipiw ushin, oy pikipdi basqag'a jetkepiw ushin xizmet etedi. Mis: Gu'pisinin' jag'asin jaqsilap qimtadi da, qapdi siqiplatip ju'pip ketti.

Maman otinshilapdin' ga'pin tin'lay bepejaq edi, olap alislap ketti.

Bipinshisi jay ga'p, al ekinshisi qospa ga'p.

Qospa ga'plep ma'nisi, grammatikalıq qupılısı, intonatsiyası boyınsha (bip pu'tin) bip-bipine baylanısqa eki yamasa bip neshe ga'plepden tupadı. Yag'nıy eki yamasa bip neshe jay ga'plepdin' ma'nilik grammatikalıq h'a'm intonatsiyalıq baylanısınan du'zilgen ga'plepdi qospa ga'p deymiz.

Qospa ga'plep jay ga'plepdi oy pikipdi qalay bildipiwi du'zilgenine qapay ajıpatıladı. Olap apasındag'ı o'zgeshelikto'mendegiden ibapat.

1. Qospa ga'p h'a'm jay ga'p bip-bipinen du'zilisine qapay ay- pıladı.

Jay ga'p bip ppedikativlik biplikten ibapat bolsa, al qospa ga'p bip-bipi menen tıg'ız baylanıslı bolg'an bip neshe ppedikativlik biplikten tupadı

2. Qospa ga'ptin' qupamına kipgen h'a'p bip jay ga'ptin' bip na'wiy tamamlang'an oydı bildipiwi sonın' menen bipge bip jay ga'p penen ekinshi jay ga'p o'zapa waqtı, ken'islik, is-h'a'peket opınlanıw xapaktepi t.b. belgilepi menen baylanısqa bolıwı kepek.

Mıs: Bip jepde ko'pgenge shıpamıttım, bipaq ele esley almay tupman.

Bizlep awılg'a kelgende, ku'n batqan edi.

3. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı jay ga'plepdin' h'a'p bipinin' baslawıshı menen bayanlawıshı apasında ppedikativlik qatnas bolıwı kepek.

Mıs: O'tken jıldın' maysa sho'bin pıshıplatıp basıp ken' jazıqta jeke topı atlı kiyatıp.

Qaqsağ'an qıs o'tip, ba'h'a'p ayı keldi.

Qospa ga'ptin' qupamında iyesiz ga'p bolsa bul talap qoyılmaıdı. Mıs: Maydannan kipgenligim g'oy, da'slep ko'pdim h'esh na'pseni ko'pinedi.

4. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı h'a'p bip jay ga'ptin' intonatsiyalıq jigi bolıwı kepek.

Mıs: Su'mpen' etip Sepkebay kipip keldi, bipaq Da'wletbay a'n'gimesin toqtatqan joq.

Egep bipinshi jay ga'ptegi adam atının' opına. Ol almasıp qoyılsa ol qospa ga'p bolmaıdı.

Shapwalap jazda jaylawg'a ko'ship ketedi, qısta awılg'a ko'ship keledi. Men balag'a qapap edim, ol otqa bip na'pseni ko'mip atıp eken. Qospa ga'ptin' qupamındag'ı jay ga'plep ma'nilik qatnasta bolıwı kepek. Qospa ga'p kipis ga'p h'a'm kipitpe ga'plepden ajıpatıladı. Bul bala, menin' bug'an isenimim zop, o'tipik so'ylemeydi. (kipis ga'p).

Men aytsam, bul jigit o'tken jılı awılımızg'a kelgen ppaktikant g'oy (bul qospa ga'p emes).

Men aytsam, siz jazıpalap edin'iz (qospa ga'p).

Solay etip, qospa ga'p grammatikalıq jaqtan baylanısıp ma'nilik jaqtan bip qospalı oy-pikipdi an'latatug'in qupamalı bip pu'tin biplik bolıp esaplanadı.

Qospa ga'ptin' qupamında tek eki jay ga'p bolıp qoymastan bip neshe jay ga'plepden de tupıwı mu'mkin. Qupamındag'ı jay ga'plepdin' sanına qapay eki komponentli qospa ga'plep h'a'm ko'p komponentli qospa ga'plep bolıp bo'linedi.

Ko'p komponentli qospa ga'plep:

Ko'p komponentli dizbekli qospa ga'p h'a'm ko'pponentli bag'mın'qı qospa ga'p bolıp bo'linedi.

Mıs: Bipewdin' bipew menen isi joq: biz mal bag'ıp kete bepemiz, dayım ku'ni menen qopa tazalaydı. Shiy esik bes pet jelpinip, jigitlep kipip bolap-bolmastan-aq, Hazlının' a'jag'ası Qıyat kelip, apaq-shapaq boldıq ta qaldıq.

To'pt ga'pten qupalg'an ko'p komponentli bag'mın'qı qospa ga'p «Apaq-shapaq boldıq ta qaldıq» bas ga'p, al qalg'anlapı bag'mın'qı ga'plep.

Sonday -aq tilimizde dizbekli qospa ga'plep menen bag'mın'qı qospa ga'plep apalasıp ta qollanıladı. Bunda bip neshe jay ga'plep bip-bipi menen h'a'm dizbeklesip, h'a'm bag'ınıp baylanısadı. Bunday qospa ga'plep apalas qospa ga'plep delinedi.

Mıs: Du'nyanın' bip mu'yeshinde Shin'g'ıs xan degen tuwılıp, zaman ja'ne astan kesten boladı, babalapımız ja'ne qonısın o'zgeptedi, aqıpı aylanıp usı Tu'pkstang'a keledi.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik ilimnin' anıqlawı boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip kiyatırg'an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli, bag'mın'qılı, da'nekersiz) bolıp u'yreniw tipologiyası orın aldı. Qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıwı to'mendegi u'sh

printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlikkomponentlerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanistakeliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolıp bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramındag'ı predikativlikkomponentlerdin' dizbeklilik ha'm bag'mın'qılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıg'an muwapıq qospa ga'p dizbekli qospa ga'p ha'm bag'mın'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'mın'qı komponentinin' pu'tin bas ga'pke yamasaonın' bir ag'zasına qatnaslı bolıp keliwi esapqaalınadı. Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiykarında bo'liniwi onın' formallıq (du'zilislilik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqarıdaatalg'an printsipler tiykarındadizbekli qospa ga'p, bag'mın'qılıq qospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'p bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipler boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onın' quramınakirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısıp, *bir-birine g'a'rezsiz* ten' ma'niliikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanısıwıw o'zgeshelikleri ha'm jay ga'plerdin' ma'nilik baylanısıwıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler so'z formaları, bag'ındırıwshi da'nekerler arqalı baylanısıp, biri ekinshisin tu'sindiriwshi bag'mın'qı baylanistakeledi. Onın' quramınakirgen jay ga'plerdin' biri bag'mın'qı, ekinshisi bag'ındırıwshi, bas ga'p boladı. Sonlıqtan bul du'zilistegi ga'pler bag'mın'qılı qospa ga'p dep ataladı.

Da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'mın'qılı qospa ga'plerden da'neker ha'm da'nekerlikxızmettegi so'zlerdin' qatnasısız intonatsiya arqalı baylanısıwı menen ayrılıp turadı. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' quramındag'ı jay ga'pler intonatsiya, bayanlawısh formalar ha'm geypara leksikalıq qurallar arqalı baylanısıp, o'z ara ma'nilik qatnasqa tu'sedi.

Da'nekersiz bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'neker ha'm da'nekerlikxızmettegi so'zlerdin' qatnasısız bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawısh formalar ha'm intonatsiya arqalı baylanısıp, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi. Bulardın' quramındag'ı bag'mın'qı ga'p penen bas ga'pti, tiykarınan, bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları ha'm bayanlawıstın' quramınakirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan bag'mın'qı ga'p bag'mın'qılı qospa ga'pti formalıq ha'm semantikalıq jaqtan du'ziwshi tiykarıg'ı xızmetti atqaradı.

Da'nekersiz bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanısıwıwda betlikemes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı) ken' qollanıladı. Olar baylanısıwıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

**Hal feyil forması arqalı baylanısıwı.** Hal feyildin' **-ıp/-ip, -p**, jekke siyrek **-a, -e**, bolımsız **-may** formaları sol do'rendi formasın o'zgerstesten bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshı boladı. Hal feyildin' bul formaları arqalı du'zilgen bag'mın'qı ga'p bas ga'p penen sın, waqıt, sebep, sha'rt ma'nilerinde baylanısadı. Mısalı: Awıl aynası ko'k lipasqado'nip, jazdın' sa'ni a'lle qashan kirip qalıptı.

Bag'mın'qı ga'ptin' **-g'ansha, -g'alı, -g'anday, -mastan, -g'anlıqtan** formaları bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'r qıylı pısıqlawıshlıq ma'nilerde baylanıstıradı. Bunın' **-g'alı, -g'anday, -mastan** formalı tu'rleri geypara tirkewish ha'm basqa dako'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip te bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zedi. Ma'nilik jaqtan waqıt, sın, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerin an'latadı: Poezd **kelgenshe**, qızı mektepten qaytatug'ın edi.

**Kelbetlik feyil forması arqalı baylanısıwı.** Da'nekersiz bag'mın'qılı ga'pti du'ziwdekelbetlik feyildin' **-g'an/-gen** forması o'nimli qollanıladı. Bul forma bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zip kelgende, ken'islik seplikaffiksli yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanısadı. Ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq qatnastag'ı bag'mın'qılı qospa ga'pti du'zedi. Ol jan'a birde qoy qorasın **ko'rip kelgende**, burshaq tu'we la'mde joq edi.

**Ha'reket atı feyil formaları arqalı baylanısıwı.** Ha'reket atı feyilleri de bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolıp kelgende, kelbetlik feyiller sıyaqlı, ken'islik seplik formalı yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanısadı. Bayanlawısh xızmetinde ha'reket atının' **-ıw/-ıw, -**

w formalari ken' qollaniladi ha'm ma'nilik jaqтан waqit, sebep, maqset, qarsilas bag'min'qili qospa ga'plardi du'zedi: Gurskiy **ketiwden**, soldatlar tez kiyinip maydang'a shiqti.

**Betlik feyil formalari arqali baylanisadi.** Bag'min'qi ga'ptin' bayanlawishi feyildin' betlik formalari arqali bildirilgende, baslawishi menen bette, sandakelisip baylanisadi.

1. Bag'min'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' **—sa/-se** formasinan bolg'anda, baslawish u'sh bette, birlikko'plik sanlarda baylanisadi. Ma'nilik jaqтан bas ga'pti, tiykarinan, sha'rt, geyde waqit, sebep ma'nilerinde sipatlaydi: Suw jerdin' u'stines**shiqsa**, Qizilqum ırg'alg'an egislik boladi.

2. Bag'min'qi ga'ptin' bayanlawishi buyriq meyildin' III bettegi **—sin/-sin** bolimsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsilaslıq ma'nide qatnas jasadı: Tu'rli qıymshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz.

Da'nekerli bag'min'qili qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi da'nekerlikxızmettegi basqako'mekshi so'zler arqalı daan'latiladi. Sonlıqtan olardin' baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqaalınıp, bag'min'qi ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray u'shke bo'linedi: 1) arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler; 2) sintaksislik janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshı so'zler.

1. **Bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı baylanısıwı.** Arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plardi ma'nilik jaqтан biri ekinshisin tu'sindirip keletug'in bag'min'qılıq jol menen baylanıstıradi. Bul da'nekerlerdin' qatnası arqalı baylanısқан qospa ga'pler ma'nilik jaqтан *sebepl, na'tiyje* ha'm *sha'rt* ma'nili bag'min'qili qospa ga'plardi du'zedi:

**Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısıwı.** Bag'min'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plardi formalıq ha'm ma'nilik jaqтан baylanıstırıwda sintaksislik janapaylıq xızmettegi ko'mekshi so'zlerdeken' qollaniladi. Bul ko'mekshi so'zlerdin' xızmetin **ma/me, da/de, dep, boldı** t.b. sıyaqlı ko'mekshi so'zler atqaradi.

3. **Baylanıstırıwshı so'zler.** Baylanıstırıwshı so'zlerdin' xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek** t.b. so'zler atqaradi. **Dep**ko'mekshi so'zi shıg'ısı jag'man **de** feyilinin' transformatsiyalang'an forması. Ol ko'pshilik tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'min'qi ga'p penen bas ga'pti o'z ara ma'nilik jaqтан baylanıstıradi.

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlikxızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısқан tu'ri qatnaslıq bag'min'qili qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli** ha'm t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollaniladi.

### Sorawlar:

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? 2. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin baylanıstırıwshı quralların aytn'. 3. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin atap ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanısadı? 4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisi tu'rlerin aytn' ha'm olar qanday jag'daydaashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp keledi?

### A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim», 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

## TEMA: Dizbekli ha'm da'nekersiz qospa ga'pler

**Dizbekli qospa ga'p tuwralı tu'sinik.** Qospa ga'ptin' jay ga'pler inin' bir-birine g'a'ressiz, o'z ara ten' ma'nili dizbeklese baylanısqan tu'rine dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlikxızmettegi sintaksislik janapaylar baylanıstıradı.

**Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik.** Son'g'ı jılları sintaksislik izertlewlerden qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatır' an eki bo'limli (dizbekli ha'm bag'ının' qılı qospa ga'p) klassifikatsiyası u'shke (dizbekli, bag'ının' qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatır.

**Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri.** Da'nekersiz qospa ga'p sintaksistin' pu'tkilley jan'a u'yreniw ob'ekti emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde bo'liniwın deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli ha'm bag'ının' qılı qospa ga'plerdin' da'nekersiz tu'ri rtind birlstirilip u'yrenilip keldi. Ha'tte, geypara tu'rkiy tillerind, sonın' bir qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenilip kiyatır.

**Birgelikli quramlı da'nekersiz qospa ga'pler.** Birgelikli quramlı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelikli bolıp keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı-qarısas intonatsiyalar arqalı baylanısıp, o'z ara ten' ma'nili mezgilles, qarsılas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretug'ın qospa ga'plerdi du'zedi.

Birgelikli quramlı da'nekersiz qospa ga'pler. Mezgilles, qarsılas ha'm salıstırmalı qatnastag'ı qospa ga'pler bolıp u'shke bo'linedi.

## TEMA: Dizbekli ha'm da'nekersiz qospa ga'pler

**Tayanış so'zler:** dizbekli qospa gap, dizbekli qospa gaptin tu'rleri, olardı baylanıstırıwshi qurallar, da'nekersizqospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri, olardı baylanıstırıwshi qurallar, so'z formalar, bag'ındırıwshi da'nekerler, qatnaslıq so'zler, t.b.

**Dizbekli qospa ga'p tuwralı tu'sinik.** Qospa ga'ptin' jay ga'pler inin' bir-birine g'a'ressiz, o'z ara ten' ma'nili dizbeklese baylanısqan tu'rine dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlikxızmettegi sintaksislik janapaylar baylanıstıradı. Bul grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqan qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z ara bir-birine jaqın bolg'an is-ha'reket, waqıyalardı bildiredi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramınakirgen jay ga'plerdin' arasında bir-birine baylanısı ma'nilik qatnas an'latılmasa, onday ga'pler bir pu'tin dizbekli qospa ga'pti du'zealmaydı: Jumıs pittı de, xızmetkerler u'ylerine qayttı.

Qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'plerdin' biri ekinshisine g'a'rezli bolmay, o'z-ara qatnasta baylanısıp kelgen sintaksislik konstruktsiyalar dizbekli qospa ga'p delinedi.

Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler da'neker so'zler arqalı baylanısıp keledi. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler biri ekinshisine g'a'rezli bolmay ten' baylanıadı h'a'm pu'tin bir oy-pikirdi bildiredi. Misalı: Qapı ashıldı da, awızda Qudaybergen ko'rindi.

Dizbekli qospa ga'pler quramındag'ı jay ga'plerdin' baylanısıw usılına h'a'm ma'nilik qatnasına qaray bir neshe tu'rlerge bo'linedi.

Dizbekli qospa ga'pler da'nekerlerdin' baylanıstırıw o'zgesheligi ha'm olardıń quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslarına qaray du'zilislik-semantikalıq jaqtan; 1) mezgilleslik dizbekli qospa ga'p; 2) qarsılas dizbekli qospa ga'p; 3) salıstırmalı 4) awıspalı qospa ga'p; 5) gezekles dizbekli qospa ga'p tu'rlerge bo'linedi.

**Da'nekerli mezigilles dizbekli qospa ga'p.** Mezgilles dizbekli qospa ga'plerdin' quramindag'i jay ga'pler biri-biri menen da/de, ta/te, h'a'm, ja'ne usag'an biriktiriwshi da'nekerler ja'rdeminde baylanisadi.

Da/de, ta/te da'nekeri jay ga'plerdi baylanistiradi h'a'm h'a'r qiyli ma'ni ottenkalarin beredi.

1) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolgan waqıya, is-h'a'reketti an'latadi. Misali: Qudaybergen atın otlaqqa jiberdi de, o'zi a'tirapqa qumarlıq penen na'zer tasladı.

2) Bir waqıtta yamasa izbe-iz bolgan is-h'a'reketti bildiredi h'a'm qarsilaslıq ma'ni an'latadi.

Misali: Anası pa'tiyasin berip qaldı da, Qudaybergen esikten shıg'ıp kete berdi. Ha'm da'nekeri mezigilles dizbekli qospa ga'plerdin' quramindag'i jay ga'plerdi baylanistiradi h'a'm bir waqıtta yaki izbe-iz waqıya, is-h'a'reketti an'latadi.

Misali: Murat ekewi salmanı bir maydan su'zedi h'a'm qazanda balık qaynap atırg'anın ko'resen. Petr uyalg'anınan qıp-qızıl bolıp ketti, ja'ne man'layman shıp-shıp ter shıqtı.

**Da'nekerli qarsilas dizbekli qospa ga'p.** Qarsilas dizbekli qospa ga'pler bir-birine, qarama-qarsı ma'nidegi ga'plerdin' dizbeklesiwinen du'zilip, sonın' menen birge da'nekerler arqalıda baylanisıp keledi. Olardı baylanistiriwshi da'nekerlerge biraq, lekin, al, sonda da, degen menen, so'ytse de, h'a'm t.b. Misali: Jigittin' qolın ıssı suw meen juwdı, lekin tanıwğ'ashuberek joq edi. Qayıq jag'ag'a keldi, biraq ishinen h'esh kim tu'spedi.

**Da'nekerli awıspalı dizbekli qospa ga'p.** Awıspalı dizbekli qospa ga'ptin quramindag'i jay ga'plerdin' mazmunı is h'a'rekettin' birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug'in, yaki iske aspaytug'in bildiredi. Quramindag'i jay ga'pler tek da'neker so'zler arkalı g'ana baylanisadi. Olardı baylanistiriwshi da'nekerlerge ya, yamasa, yaki bolmasa, ya bolmasa da'nekerleri kiredi. Misali: Ya barlıq xalıq qırıladi, ya sen basın'dı tigesen'. Erten' men Qonıratqa jo'neymen, yamasa sen keteber Qudaybergenler betke.

**Da'nekerli gezekles dizbekli qospa ga'p.** Qospa ga'ptin quramindag'i jay ga'ptin bayanlaytug'in is h'a'reketi birinen son biri almasıp, gezeklesip iske asıwın bildiretug'in qospa ga'pler gezekles dizbekli qospa ga'pler delinedi. Gezekles qospa ga'ptin quramindag'i jay ga'pler ga', geyde, birese, bazda, birde da'nekerleri menen baylanisadi. Misali: Geyde ekewimiz de so'ylemeymiz, geyde Murat in'ıldap qosık aytadı. Gezekles dizbekli qospa ga'plerde ayırım jag'dayda bir komponentli tu'sindiriwshi ag'za h'ızmetinde keledi. Misali: Qudaybergen Jarlıqbay batır menen tanıstıptı, qolı bos bolsa ol keledi, ya bul ketedi. Demek, dizbekli qospa ga'plerdin' quramindag'i jay ga'pler da'nekersiz intonatsiya arqalı, da'nekerler arqalı baylanisıp keledi.

**Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p.** Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin al da'nekeri arqalı baylanisqan jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi. Al da'nekeri arqalı baylanisqan dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler salıstırmalıq ma'ni bildirip kelgende, olardıń is-ha'reket, waqıyaları o'z ara salıstırıladi. Bul jag'dayda dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdegi tiykarg'ı dıqqatqaalınğ'an so'zler o'z ara salıstırıw arqalı salıstırmalı qatnas bildiredi: Adamlar jerde da'n o'sirip jetistirse, al jer adamlardıń o'zin o'sirip jetistiredi (gazetadan).

**Al** da'nekerli salıstırmalı dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqıyaları o'z ara bir-biri menen jay salıstırılıp takeledi: Biz paxtaberemiz, **al** hu'kimet bolsa bizgeaqsha, tawar, mashina sıyaqlı kerek jarag'ımızdı berip turadı.

**Al** da'nekerli salıstırmalı dizbekli qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, onın' quramindag'i jay ga'plerdin' bayanlawışları, ko'binese bir tu'bir so'zlerden boladı. Bunday o'zgeshelikal da'nekeri qatnasqan basqa dizbekli qospa ga'plerde ushıraspaydı.



**Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik.** Son'g'ı jılları sintaksislik izertlewlerden qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatır' an eki bo'limli (dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p) klassifikatsiyası u'shke (dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatır.

Qospa ga'plerdi joqarıdag'ı siyaqlı u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi haqıtta rus tilinin' izertlewlerinde, joqarı oqıw orınları ha'm mektep sabaqlarında qa'liplesken tu'rde qollanılıp kiyatır.

**Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallar.** Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara bir-birine jaqın bolg'an is-ha'reket waqıyalardı bilidiredi. Eger deolardın' komponntlernen bir-birine baylanıslı bir pu'tin ma'nilik qatnas an'lasilmasaonday ga'pler qospa ga'p bolaalmaydı. Demek, eki yamasa birnshe jay ga'plerdin' baylanısı qospa ga'p bolıw ushın bir pu'tin komminikativlik birikti bildirip turıwı tiyis.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi leksikalıq, morfologiyalıq ha'm intonatsiyalıq qurallar qatnasadı.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri leksikalıq korrelyat so'zdın' qatnası arqalı baylanısadı. Bul korrelyat so'zler da'slepki jay ga'pte qollanıladı da, son'g'ı jay ga'pte sog'an qatnaslı so'z yamasa sol so'zdın' o'zi ta'kirarlanadı. Korrelyatlar formalıq jaqtan bir formada yamasa ha'r tu'rli formaldakeliwi mu'mkin:

a) da'slepki jay ga'ptegi korrelyat so'z atlıq yamasa substantivlikalmasıqtan boladıda, son'g'ı jay ga'pte sol so'zge qatnasslı almasıq yamasaatlıq so'z qollanıladı. Esin'izdeme, elime bilimlı adamlar kerek dedimiz, sonı esapqaalıp sawatlı aqundı elin'izge baspu'kil jiberdik.

Geydekorrelyatqa qatnaslı so'z ekinshi jay ga'pte qollanılmay keliwi de mu'mkin. Bunday jag'daydaekinshi jay ga'pteol almasıqı ko'rsetilmegen menen, onın' ornı belgili bolıp turadı: Ko'ksuwın' a'tırapı jazda jasıl japıraqlı sho'plerdi janılsa, (ol) qısta qa'ha'rli qıstın' ma'xa'm boladı.

b) leksikalıq korrelyat ga'p ag'zası xızmetind da'slepki jay ga'ptin' quramındakelip, pu'tin qospa ga'pkeortaq boladı: **Olardın'** betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı.

Bazda pu'tin qospa ga'ptin' mazmunınaortaq bolıp kelgen so'z tu'sirilip aytılwı da mu'mkin. Bunday jag'daydakorrelyat so'zdın' ornı jay ga'plerdegı tartımlanıp kelgn ga'p ag'zaları arqalı ma'lim bolıp turadı: Sahısı quwramay o'sti, zu'ra'a'ti jaqsı boldı.

d) leksikalıq korrelyatlar ha'rbir jay ga'pte ta'kirarlanıp keledi. Ku'ni menen o'z malın **o'zi** bag'adı, qoraların, to'lelerin **o'zi** tazalaydı.

2. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'pleri morfologiyalıq korrelyatlar arqalı baylanısadı. a) Morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti qospa ga'p komponentlerinin' feyil bayanlawışlarının' bir bet, bir ma'ha'l formalarında, yag'nıy formallıq jaqtan birgelki bolıp keliwi atqaradı: Shaqalar **qıymıldamaydı**, japıraqlar **sıldırılamaydı**.

b) morfologiyalıq korrelyatlar formallıq jaqtan birgelki bolmay, ha'r tu'rli formaldakelipte jay ga'plerdi baylanıstıradı. Biraq olardın' bayanlawışlarının' ma'ha'llik ma'nileri birgelki bolıp keledi: Ha'r jer ha'r jerden qızıl quyırqlı qoraz qırq'awıllar du'rildep ushsa, qulaqların ga'jımytıp, ga' tikireytıp qoyanlar qashadı.

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qospa ga'pke birigiwi ha'm ma'nilik o'zgesheliklerge iye bolıwında intonatsiya da tiykarg'ı xızmetti atqaradı. a) jay ga'pler dizbeklewshi intonatsiyaarqalı baylanısıp kelgende, ma'nilik jaqtan o'z ara bir-biri menen ten', birgelikli bolıp baylanısadı. Ha'r u'ydm' qasınan u'rgen iytin' sesti shıg'adı, onı da samaldın' izine sittirmeydi.

b) da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri sebep, tu'sindirmeli t.b. intonatsiyaarqalı baylanısıp kelgende, ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, anıqlawıshı sıpatqa iye bolg'an birgelikiz da'nekersiz qospa qaplerdi du'zedi:

1. Ku'n jıldı, ton'lar jibisip basladı.

Quramındag'ı jay ga'pleri da'nekersiz yamasa da'nekrlixızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar arqalı du'zilgen qospa ga'ptin' tu'rine da'nekersiz qospa ga'p delinedi. Da'nekersiz qospa ga'pler qu'ramındag'ı jay ga'plerdin'

intonatsiyaarqali baylanisw o'zgesheligi ha'm jay ga'pler arasindag'i ma'nilik qatnaslarina qaray, birgelikili quramali ha'm birgeliksiz quramali da'nekersiz qospa ga'pler bolip ekige bo'linedi.

**Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'pler.** Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelikli bolip keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salistirmali-qarisslas intonattsiyalar arqali baylanisip, o'z ara ten' ma'nili mezgilles, qarsilas, salistirmali qatnaslardi bildiretug'in qospa ga'plerdi du'zedi. Misali: Kimler arnanin' jag'asinakelip toqtadi, bular dakaterden tu'sti.

Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'pler. Mezgilles, qarsilas ha'm salistirmali qatnastag'i qospa ga'pler bolip u'shke bo'linedi.

**Mezgilleslik qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'p.** Qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiylarının' isleniwi ma'nilik jaqtan waqitliq mezgilleslikti bildiretug'in tu'rleri mezgilleslik qatnastag'i qospa ga'pti du'zedi. Olardin' is-ha'reket, waqiylarının' isleniwi bir waqitli ha'm izbe-izli bolip keledi.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'reketlerinin' isleniwi bir waqitli mezgilles bolip kelgende, olardin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari to'mendegi ma'ha'l formaları arqali bildiriledi:

a) anqliq meyildin' o'tken, ha'zirgi ma'ha'l formalarındakeledi. Eroterklgn gu'zdi waqtınan burin qis baslandi, jer betine dizden qar jawdi.

b) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawish –p formalı hal feyil, son'g'i jay ga'ptin' bayanlawishi ha'zirgi ma'ha'l formasınan boladi. Bunday jag'dayda son'g'i jay ga'ptin' ha'zirgi ma'ha'l forması da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishına da qatnasli bolip, onin' ma'ha'llik ma'nisin anqlaydi Otirg'anlardin' kimi otin jag'ip, kimi otin kirgizip ju'r.

d) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishi waqitliq ma'nidegi –sa//se formalı sha'rt meyil, ekinshi ga'pti anqliq meyildin' ha'zirgi ma'ha'l forması arqali bildiriledi: Birewler kitap oqip atirsa, qalg'anlari o'z-ara so'ylesip tur.

2. Birgelikli quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reketi waqitliq jaqtan izbe-izli bolip kelgende, olardin' bayanlawishlari, ko'bineseanqliq meyildin' ha'r tu'rli formaları arqali bildiriledi ha'm ma'ha'llik jaqtan da ha'r tu'rli qollaniladi. Samaldin' o'rindegı qara bult siyrekledi, onin' ornınaaq bul ko'rindi.

**Qarsilashq qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'p.** Birgelikli quramli qarsilashq qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'pler, ko'bineseKi komponentli bolip, qarsilas ma'nili biriktiriwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Olardin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'rekt, waqiylari ma'nilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsi ma'nide qollaniladi. Bulardin' arasindag'i qarsilashq ma'ni to'mendegishe bildiriledi.

1) da'slepki jay ga'ptin' subьktinin' isleniwine son'g'i jay ga'ptin' subьktinin' is-ha'rkti qarsiliq jasadı. Bulardag'i intonattsiya birinshi jay ga'pt bir jo'n ko'terinki boladi da, ekinshisinde pa'sn' aytiladi. Buni ko'rgen Da'rmenbay juwirip kele sala tasti qozg'altpaqshi bolip edi, A'wezov onin' aldın aldı.

2) jay ga'plerdin' bayanlawishlari bolımlı-bolımsız formalardakeliwi arqali qarsilashq ma'ni an'latadi. Amanliq a'ri-beri tin'lap bag'ip edi, olardin' tiykarg'i maqsetke oralatug'in tu'ri bolmadı.

3) Ha'rbir jay ga'pte leksikalıq antonimler qollanılıp ta qarsilashq ma'ni an'latiladi. Bizler alg'a qaray ju'rip kettik, olar keyin qaytti.

**Salistirmali qatnastag'i da'nekersiz qospa ga'p.** Birgelikli quramli salistirmali da'nekersiz tqospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'rekt, waqiyyalar o'z-ara salistirmalılıq mazmunda du'ziledi. Olardin' salistirmalılıq ma'nileri to'mendegishean'latiladi.

1) jay ga'plerinin' quramindag'i predmetler, qubılıslar salistiriladi: Pu'tkil adamzat jılına shama menen 3 mın' kubkilomtr suw ishedi—bul jerdegı dushshi suwdın' ulıwmako'lemine qarag'andaonsheli ko'p emes.

2) jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalari waqitliq jaqtan salistiriladi. Bunday salistiriwda ha'r birj ay ga'pte waqit ma'nili so'zler qollaniladi. 1962- jili ha'r bir siyirdan 482 kilogramm su't sawip aling'an bolsa, 1963-jili ha'rbir siyirdan 654 kilogramm su't sawip alindi.

3) ha'rbir jay ga'ptin' quraminda leksikalik antonimlar qollanilwi arqali salistiriladi. Bul tu'rdegi salistirmali qospa ga'pte salistiriwshiliq ma'ni predmetlerdi, is-ha'reket, qubilislar di bir-birin qarsı qoyiw arqali salistiriladi. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam tek bolmas.

4) da'slepki jay ga'ptin' mazmunı son'g'ı jay ga'pk salistiriw arqali salistirmali qatnas an'latiladi. Bunday salistirmali qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari bir tu'rdegi feyiller arqali bildiriledi. Tawdı tastı jel buzır, adamzattı so'z buzır.

**Birgliksiz quramli da'nekersiz qospa ga'pler.** Birgliksiz quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi g'a'rezlilik sıpatqa iye boladi. Olardin' quramı, ko'bineseeki komponentli bolip, bag'ındiriwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Ma'nilik jaqtan intonatsiya ha'm jay ga'plr arasındag'ı ma'nisine qaray sebep-na'tiyje, na'tiyje, tu'sindirmeli, sha'rtlik t.b. qatnaslar di bildiridi.

**Sebep-na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'p.** Birgliksiz quramli qospa ga'ptin' bul tu'rinin' is-ha'reket, waqiyalari o'z ara bir-biri menen sebep-na'tiyje ma'nilerinde baylanisadi. Sebep-na'tiyje qatnasli qospa ga'plerdi anıqlawda olardin' quramındag'ı jay ga'plerdin' orın ta'rtip arqali bildiriletug'in ma'nilik qatnaslari ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qaraladi. Misali. Keypi birden o'zgerdi, yadına bunnan ko'p jillar buring'ı waqiya tu'sti.

**Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'pler.** Birgliksiz quramli na'tiyje qatnasli qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinen an'lasilg'an is-ha'reket, waqiyalardin' na'tiyjesi son'g'ı jay ga'p arqali bildiriledi. Ha'r waqiya na'tiyje ma'nili jay ga'p son'g'ı pozitsiyadakeledi. Onin' ornın da'slepki jay ga'p penen almasitirw'ga bolmaydi.

Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'plerd belgili bir so'zlerge a'hmiyet beriledi de, qospa ga'ptin' ulıwmalıq mazmunı sol so'z arqali anıqlanadi. Bunday da'nekersiz qospa ga'ptin' ekinshi jay ga'pinin' basında bul almasıg'ı leksikalik korrelyatlikxızmet atqaradi.

Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'pler ha'zirgi jazba a'debiy tild rus tilinin' ta'siri arqali rawajlang'an publitsistikalıq shıg'armalarda ushırasadi: 1971- jildin' aqırı 1972-jildin' basında Qızıljar to'beliginde topıraqian bo'get salındı, bul gazoprovodlardin' kompressor stantsiyalarına ha'm temirjolg'a suwdı u'zliksiz berip turıwdı ta'miyn etti.

**Tu'sindirmeli qatnasli da'nekersiz qospa ga'pler.** Tu'sindirmeli qatnasli qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinin' mazmunı son'g'ı jay ga'p arqali tu'sindiriledi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' jay ga'pleri, tiykarıman, intonatsiya arqali baylanisadi. Olardin' intonatsiyası ha'r tu'rli bolip keledi.

1) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'p ulıwmalıq ma'nide boladi da, son'g'ı jay ga'pler arqali tu'sindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan da'slepki jay ga'p xabar intonatsiyası menen, son'g'ı jay ga'pler tu'sindirmeli sanaw intonatsiyası menen aytiladi, da'slepki jay ga'pten qos noqat arqali bo'linedi.

2) tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' baslawishi son'g'ı jay ga'p arqali tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi baslawishqa qatnasli ekinshi jay ga'ptebul, sol, ol da bolsaalmasıqlari korrelyativlikxızmet atqaradi: Birewdin' mun'lı dawısı sitildi—bul u'y aldında sıyır sawip otırg'an Gu'lzardın' dawısı edi.

**Sha'rtlik qatnasli da'nekersiz qospa ga'p.** Sha'rtlik qatnas bildiriletug'in da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' is-ha'reket, wazıyası ekinshi jay ga'ptegi is-ha'reketin' isleniw ya islenbewi sha'rtin an'latadi. Bunday qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' birinshisi ekinshi jay ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' kelip shıg'ıw sha'rtin bildiridi. Bul jag'man da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawishi sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'pinin' bayanlawishının' bildiriliwi menen ma'nilik jaqtan sinonimles bolip turadi. Olardi birinin' ornına birin almasitirip qollanilg'anda anıq ko'rinedi.

Sha'rtlik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'ptin' sha'rt ma'nidegi birinshi jay ga'pinin' bayanlawishi, ko'binese buyırıq meyil formalarinan boladi da, onin' intonatsiyası ko'terin'ki, al

sha'rtlengenlikti bildiretug'in ekinshi jay ga'ptin' intonatsiyasi pa'sen' boladi. Mis: Jaqsini jatqa berme, dushpanin' ku'ler. Jamandi dosqa berme, elin' bu'liner.

### **Sorawlar:**

1. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalik qurallar arqali du'ziledi? 2. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalik tu'rlerin atan ha'm olar qanday da'nekerler arqali baylanisadi? 4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashik ha'm jabiq du'zilisli tu'rlerin aytin'. 5. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri? 6. Da'nekersiz qospa ga'pler semantikalik jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi?

### **A'debiyatlar**

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'pler. «O'zRIAQB Xabarshisi», 2007, №2, 114-117-betler.

Da'wletov M. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' tu'rleri. O'zRIAQB Xabarshisi» 2007, № 3, 125-128-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ashik h'a'm jabiq du'zilisli qospa ga'plerdin' u'yreniliwi. —«O'zRIAQB Xabarshisi», 2008, №2, 147-bet.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqliq) No'kis, «Bilim» 1996.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalik ma'seleleri. No'kis, «Bilim» 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshisi» 2005, N4, 93-96-betler.

### **TEMA: Bag'min'qili qospa ga'pler**

**Bag'min'qili qospa ga'p haqqında tu'sinik.** Bag'min'qili qospa ga'plerdi du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sipatlawshi, tu'sindiriwshi bag'min'qiliq qatnasqa iye boladi. Olardin' «bag'min'qili qospa ga'p» dep ataliwının o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadi. Bag'min'qili qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' biri bag'min'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) ga'p dep ataladı. Bag'min'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalik ha'm intonatsiyalıq jaqtan baylanisqan bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

**Bag'min'qili qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri.** Bag'min'qili qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawg'a, tiykarinan, u'sh printsiptin'-funksionallıq, formallıq ha'm struktura-semantikalik printsiplerdin' qollanılıp kiyatırǵanı ma'lim.

Funksionallıq printsiip boyınsha bag'min'qili qospa ga'pler: baslawish, bayanlawish, tolıqlawish, anıqlawish ha'm pısıqlawish bag'min'qili qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawish bag'min'qili qospa ga'p ja'nede o'z ishinde birneshe semantikalik tu'rlergeajratıladi.

**Pısıqlawish bag'min'qili qospa ga'pler tuwralı tu'sinik.** Pısıqlawish bag'min'qili qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'man ko'p qollanilatug'in bag'min'qili qospa ga'ptin' bir tu'ri.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawish bag'min'qili qospa ga'ptin' funksiional-semantikalik belgilerine qaray: waqıt, orm, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsilas bag'min'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'inlig'ı anıqlandı.

### **TEMA: Bag'min'qili qospa ga'pler**

**Tayanish so'zler:** *bag'min'qılı qospa ga'p, bag'min'qı ga'p, bas ga'p, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so'z formalar, bag'ındırıwshı da'nekerler, qatnaslıq so'zler, bag'min'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri, t.b.*

**Bag'min'qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik.** Bag'min'qılı qospa ga'plerdi du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sıpatlawshı, tu'sindiriwshi bag'min'qılıq qatnasqa iye boladı. Olardın' «bag'min'qılı qospa ga'p» dep atalıwının' o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadı. Bag'min'qılı qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' biri bag'min'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) ga'p dep ataladı. Bag'min'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan baylanısqa bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

Qapaqalpaq tilinde bag'min'qılı qospa ga'plep h'aqqında ko'plegen ilimiy miynetlep jazıldı. H.A. Baskakovtın' «Slojnoe ppedlojeniya v kapakalpaksom yazıke», (Kapakalpakskiy yazık III t. Hukus, 1993), K.Bepdimupatovtın' «Stpuktupa ppidatochnogo ppedlojeniya v kapakalpaksom yazıke» (Hukus, 1992) M.A'wezovtın' «Ha'zipgi da'wip qapaqalpaq tilinde bag'min'qı qospa ga'plep h'a'm olapdın' stpuktupası» (Ho'kis, 1972), M.Da'wletovtın' «Qapaqalpaq tilinde qospa ga'plepdin' geypapa teopiyalıq ma'selelepi» (Ho'kis, 1993) miynetlepinde apnawlı tu'pde so'z etiledi.

Bul miynetlepde bag'min'qılı qospa ga'plep, olapdın' qospalang'an jay ga'plepden o'zgesheligi, tu'plepi h'aqqında pikiplep aytilg'an. O'ytkeni, bag'min'qılı qospa ga'plepdin' komponentlepin ajıpatıw bipaz qıyınshılıq tuwdıpadı.

Qupamındag'ı jay ga'plep bas ga'p, bag'min'qı ga'p dep ju'pitiledi h'a'm bas ga'pke bag'mıp keledi. Bip-bipinin' ma'nisin tu'sindipedi, tolıqtıpadı, anıqlaydı. Bag'min'qılı qospa ga'ptin' qupamındag'ı bas ga'p h'a'm bag'min'qı ga'pi bip-bipi menen h'a'p qıylı feyil fopmalapı, ko'mekshi so'zlep, qatnasılıq so'zlep, intonatsiya, opın ta'ptip apqalı baylanısadı, ko'binese, kelbetlik feyil, sha'pt meyil, h'al feyil, h'a'pek et atı feyil fopmalapı apqalı baylanısadı.

**Bag'min'qılıqtı bildiriwshi qurallar ha'm bag'min'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri.** Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'min'qılıqtı bildiriwshi grammatikalıq qurallar arqalı formalıq ha'm ma'nilik jaqtan birigip, bag'min'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bag'min'qılıqtı bildiriwshi qurallardın' xızmetin bag'min'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları: hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili ha'm sha'rt meyil, bag'ındırıwshı da'neker ha'm qatnaslıq almasıqları, sintaksislik janapaylar, intonatsiya, so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm t.b. qurallar atqaradı. Bulardın' ko'pshiligi bag'min'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramınakiredi.

Da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'min'qılıqtı bildiretug'm qurallardın' baylanıstırıw xızmetine qaray bag'min'qılı qospa ga'pler du'zilislik jaqtan da'nekersiz bag'min'qılı qospa ga'p ha'm da'nekerli bag'min'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Qapaqalpaq tilinde bag'min'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rinin' u'yreniliwi N.A.Baskakovtın' izertlewlerinen baslanadı. Onın' «Qapaqalpaq tilinde qospa ga'pler» degen maqalasında bag'min'qılı qospa ga'pler «da'nekerli bag'min'qılı qospa ga'p», «da'nekersiz bag'min'qılı qospa ga'p» ha'm «tuwra ga'pli bag'min'qılı qospa ga'p» bolıp u'sh tu'rge bo'linedi. 80-90-jıllarg'akelip, bag'min'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'ri mektep ha'm joqarı oqıw orınlarınaarnalg'an sabaqlıqlar ha'm ilimiy jumıslarda turaqlı u'yrenile basladı.

Bag'min'qılı qospa ga'pti du'ziwshi qatnaslıq so'zlerdin' da'nekerlerden o'zine ta'n ayırmashılıg'ı, olar, bir jag'man, baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarsa, ekinshi jag'man, bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.

Da'nekersiz bag'min'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlikemes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı) ken' qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

**Betlik feyil formaları arqalı baylanısadı.** Bag'min'qı ga'ptin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawıshı menen bette, sandakelisip baylanısadı.

1. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' **-sa/-se** formasınan bolg'anda, baslawış u'sh bette, birlikko'plik sanlarda baylanısadı. Ma'nilik jaqtan bas ga'pti, tiykarınan, sha'rt, geyde waqıt, sebep ma'nilerinde sıpatlaydı: Suw jerdin' u'stineshiqsa, Qızılqum ırg'alg'an egislik boladı.

2. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawışı buyırıq meyildin' III bettegi **-sın/-sin** bolımsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasadı: Tu'rli qıymshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz.

3. **Baylanıstırıwshı so'zler.** Baylanıstırıwshı so'zlerdin' xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek** t.b. so'zler atqaradı.

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlikxızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısқан tu'ri qatnaslıq bag'mın'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm** t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladi.

**Bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri.** Bag'mın'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawg'a, tiykarınan, u'sh printsiptin'-funksionallıq, formallıq ha'm struktura-semantikalıq printsiplerdin' qollanılıp kiyatırg'anı ma'lim.

Funksionallıq printsiip boyınsha bag'mın'qılı qospa ga'pler: baslawış, bayanlawış, tolıqlawış, anıqlawış ha'm pısıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'p ja'nede o'z ishinde birneshe semantikalıq tu'rlergeajratıladi.

Baslawış, bayanlawış, tolıqlawış, anıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'pler, tiykarınan, qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler pısıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' orın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje tu'rlerinin' du'zilisinde de qollanıladi.

Bag'mın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp kelgende, bag'mın'qı ga'ptin' quramındakim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas ga'pteol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm t.b. siltew almasıg'ı tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler qollanıladi. Olar, ko'binese bag'mın'qılı qospa ga'ptin' baslawış, bayanlawış, tolıqlawış, anıqlawış, siyregirek pısıqlawış tu'rlerine ta'n bolıp keledi.

Qatnaslıq so'zli bag'mın'qılı qospa ga'pler funksional-semantika printsiip tiykarında baslawış bag'mın'qılı, bayanlawış bag'mın'qılı tolıqlawış bag'mın'qılı, anıqlawış bag'mın'qılı ha'm pısıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi.

**Baslawış bag'mın'qılı qospa ga'p.** Baslawış bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'mın'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawıştin' mazmunın tu'sindiredi yamasa bas ga'pte qollanılmag'an baslawıştin' wazıypasın atqaradı. Bul ga'ptin' baslawış bag'mın'qılı qospa ga'p dep atalıwı bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawıştin' mazmunın tu'sindirip, sıpatlaw arqalı ekewinin' birligi baslawış bag'mın'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Baslawış bag'mın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladi. Bunday jag'dayda bag'mın'qı ga'pte qatnaslıq so'z wazıypasındag'ı soraw almasıqları yamasa sol ma'nige jaqın atawış so'zler qatnasadı: **Kim** sizlerdin' usı turmısın'ızg'a qol suqsa, **ol** bizin' qılıshımızdan nabıt boladı.

**Bayanlawış bag'mın'qılı qospa ga'p.** Bayanlawış bag'mın'qılı qospa ga'pte bag'mın'qılı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an bayanlawıştin' mazmunın tu'sindirip, anıqlap keledi. Bayanlawış bag'mın'qılı qospa ga'p du'ziliw o'zgesheligine qaray, bir qatnaslıq so'zli ha'm eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladi.

Bir qatnaslıq so'zli bayanlawış bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bas ga'pte bayanlawış wazıypasındag'ı qatnaslıq so'z bag'mın'qı ga'p arqal tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawışı to'mendegi formalardag'ı qatnaslıq so'zlerden boladı:

1) bas ga'ptin' bayanlawışı **sol** qatnaslıq almasıg'ı arqalı bildirilip, bag'mın'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bul ma'selede menin' pikirim **sol**, Tashkent texnika universiteti qasındakolledjler ushın oqıtıwshılar tayarlaytug'in qosımsha fakultet sho'lkemlestiriw kerek.

2) orin seplik formasidag'ı **sonda** qatnasliq so'zinen boladı. Bunday du'zilistegi bayanlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' mazmunı son'g'ı bag'mın'qı ga'p arqalı tu'sindirilip, ulıwma bas ga'ptin' mazmunı ayqınlasadı: En' ayanishlı ta'repi **sonda**, biz bul haqqında birinshi reet aytıp otırg'anımız joq.

3) bas ga'ptin' bayanlawishı **sonday** qatnasliq so'zinen bolıp, bag'mın'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bizin' bu'gingi ha'reketimiz **sonday**, biz bar imkaniyatlardan paydalanıwımız kerek.

4) bayanlawishı **sonsha, sonshelli** so'zlerinen bolıp kelgende de, bas ga'ptin' mazmunı bag'mın'qılı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Tu'nnin' qaran'g'ılıg'ı **sonsha**, ko'zin'e tu'rtse bilmeysen'.

**Toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'p.** Toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'mın'qı ga'p bas ga'ptegi qatnasliq so'z arqalı bildirilgen toliqlawishtı tu'sindirip, onın' ma'nisin toliqtırıp keledi. Toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'plerde mazmun ha'm du'zilisi jag'ınan bir qatnasliq so'zli ha'm eki qatnasliq so'zli bolıp du'ziledi: **Sonı da** aytıp o'tiw kerek, qoshjaqqaslar heshqashan fermer bolaalmaydı.

Bir qatnasliq so'zli toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' bayanlawishı xızmetindegi so'zler, ko'binese modallıq ma'ni bildiretug'm ha'reket atı formasidag'ı **aytıw, atap o'tiw** sıyaqlı feyillergekerek, **lazım, mu'mkin** t.b. so'zler dizbeklesip keliwinen boladı: **Sonı da aytıp o'tiw kerek**, bul qatardag'ı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq.

Eki qatnasliq so'zli toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qılı komponentindekim, kimde-kim, kimdi, ne, neni qatnasliq so'zleri, bas ga'pte ha'r tu'rli seplik formalı bunı, **o'zine, sonı, sog'an** t.b. siltew ha'm o'zlikalmasıqları qollanıladı. Bul sıyaqlı eki qatnasliq so'zli toliqlawish bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pi bag'mın'qı ga'pten son' kelip, bag'mın'qı ga'p arqalı tu'sindiiriledi: Qaysı ministrlıqlergekimdi almastırıw kerek bolsa, bunı da soran'.

**Anıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'p.** Anıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'pi bas ga'ptegi atlıq yamasa qatnasliq almasıg'ınan bolg'an bas ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tilinin' materiallarındaanıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'p eki qatnasliq so'zli bolıp, orın ta'rtibi jag'ınan bas ga'p bag'mın'qı ga'pten keyin keledi.

Bir qatanashlıq so'zli bag'mın'qılı qospa ga'plerde da'slepki ga'ptin' ma'nisi son'g'ı bag'mın'qı ga'p arqalı tu'sindirilip kelgen.

Eki qatnasliq so'zli anıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'pinin' quramındakim, kimnin', kimde-kim, qanday, qaysı t.b. qatnasliq almasıqları, bas ga'ptin' quramında sog'an sa'ykes **ol, onın', sol, sonın', sonday** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları qollanıladı: **Kimnin'** qolı qıymıldasa, **onın'** awzı qıymıldaydı (naqıl).

**Pısıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'pler tuwralı tu'sinik.** Pısıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'ınan ko'p qollanılatug'ın bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawish bag'mın'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'mın'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'inlıg'ı anıqlandı.

**Waqıt bag'mın'qılı qospa ga'p.** Bag'mın'qı ga'pi bas ga'ptegi is h'a'pekettin' waqtın bildip ketetug'ın qospa ga'plepdi waqıt bag'mın'qılı qospa ga'plep deymiz. Waqıt bag'mın'qılı qospa ga'plepdin', bag'mın'qı ga'pinin' bayanlawishınan h'a'p qıylı fopmalapda keledi.

1. Kelbetlik feyildin' -g'an, -gen fopması, shıg'ıs, opın sepliklepinde keliwi, h'a'm «son'», «keyin» tipkewishlepi menen dizbeklesiwge apqalı an'latıladı. Mısalı: Qudaybepgen awıldan shıg'a bepgende, ko'len'kesindey bolıp izine bip tın'shı epdi.

2. Hal feyildin' -g'alı, -geli fopmalapı apqalı waqıtlıq ma'ni an'latıladı.

Misali: Biybijamal usı u'ye kelgeli, kempip de, g'appı da quwanıp qaldı.

3. Hal feyildin' -ıp, -ip,- g'ansha, -genshe, fopmalapı apqalı bildipiledi.

A'jiniyaz Xiywadan kelemen degenshe, sumlap sumlıg'ın asıptı.

4. Atawış feyil fopmalapı apqalı.

Misali: A'jiniyaz u'yine keliwden, jen'gesi bul jaqqa juwıpadı.

**Sha'pt bag'mın'qılı qospa ga'p.** Sha'pt bag'mın'qılı qospa ga'plep bas ga'ptegi waqıya, h'a'diysenin' qanday sha'pt penen iske asıwın bildipedi. Bas ga'p bag'mın'qı ga'pi sha'pt meyil fopmalapı apqalı baylanısadı.

Mıs: Egep A'jiniyaz qapamay ketse, Biybijamalg'a endigi o'mipinin' qızıg'ı joq.

2. Kelbetlik feyildin' g'an-gen fopması apqalı.

Misali: Baypam bolmag'anda, Jumagu'ldin' h'alı ne keshep edi, xalayıq!

3. Hal feyildin' -may-mey, g'ansha,- genshe fopmalapı apqalı baylanısadı.

Misali: Xan xalıqtın' zapın tu'sinbey, xalıq abadan tupmıs keshipe almaydı.

**Sın bag'mın'qılı qospa ga'p.** Sın bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mıwshı komponenti bas ga'ptegi is-h'a'rekettin' sın, qalay islengenligin bildiredi. Bag'mıwshı komponenti tutası menen qalay? qa'ytıp? ne qılıp? sorawlarına juwap beredi.

Bag'mın'qılı komponentinin' bayanlawışları to'mendegi feyil formalarından bolıp keledi.

1. -ıp/-ip, -p h'al feyil forması arqalı : Bir ret tu'nde tawda boran baslanıp, tikenektey qurg'aq qar jawdı. Qalın' qarlar erip ketip, ko'k sho'p shıg'a basladı.

2. -may//-mey, -pay//-pey, -bay//-bey formalı h'al feyilller arqalı: gu'zde qasaqana qıraw erte tu'sip, awıldın' eginleri psipey, elde qıtkershilik baslanıwg'a qaradı.

3. -g'anday//-gendey, -qanday//-kendey formalı h'al feyil arqalı: Ol tap batpaqlı shu'digardı ommalap kiyatırğ'anday, ayaqları da barg'an sayın awırlastı.

4. Anıqlıq meyildin' III bet forması menen «dep» ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwi arqalı: Bul waqıyanın' izi ja'njelge aynaladı dep, a'kem oylamag'an edi.

**Qapsılas bag'mın'qılı qospa ga'plep.** Bag'mın'qı ga'pi menen bas ga'pi bip-bipine ma'nilik jaqtan qapama-qapsı kelgen qospa ga'plepdı qapsılas bag'mın'qılı qospa ga'plep deymiz. Qapsılas bag'mın'qılı qospa ga'plep to'mendegi fopmalap apqalı baylanısadı.

1. Sha'pt meyil fopması menen da,-de da'nekeplepinin' dizbeklesiwi apqalı.

Misali: Bazapgu'l Biybijamalg'a qansha jalınsada, Biybijamal ko'nbedi.

2. -G'an, -gen kelbetlik feyiline menen tipkewishinin' dizbeklesiwi apqalı bildipiledi.

Misali: A'jiniyaz qansha u'n'ilgen menen, ju'zi ko'pinbedi.

3. Kelbetlik feyildin' -g'an, -gen fopması atawış feyildin' ıw,-iw fopması qapamay, qapamastan so'zlepı menen dizbeklesiwi apqalı bildipiledi.

Misali: Qon'ıpatqa bıyıl ba'h'a'p epte keliwine qapamastan, adamlap ele qozg'ala qoyg'an joq.

**Maqset bag'mın'qılı qospa ga'plep.** Bag'mın'qı ga'pi bas ga'ptegi h'a'peket ya waqıyanın' qanday maqset penen iske asqanın bildipedi. Maqset bag'mın'qılı qospa ga'plepdin' bayanlawışlapı to'mendegi fopmalapda keledi.

1. Buypıq meyil menen dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi apqalı bildipiledi.

Misali: Jasawıllap sezip qoymasın dep, Jumagu'l qapını a'ste ashtı.

2. Kelbetlik feyildin' ap-ep fopması menen dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi apqalı.

Misali: Mupattı tipiletug'ın shıg'ap dep, qasında bipaz otıpdım.



**Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plep.** Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi menen bas ga'pdegi is-h'a'peket waqıya ma'nilik jaqtan salıstırıladı, ten'lestipiledi.

1. Bayanlawışı sha'pt meyilden bolıp, qupamında sopaw qatnas almasıqlapı kim, sol, qansha, sonsha, qanday, sonday almasıqlapı keledi. Mısalı: Adam qansha ko'p jasasa, sonsha azap aqıpet te aptıp bapa bepedi.

2. Hal feyildin' -g'anday, gendey, g'ansha,-genshe fopmalapı apqalı.

Mıs: Dosımday quwıpshaq shayıp bolg'ansha, xalıq pepzenti bolg'an jaqsı.

**Orın bag'ının'qılı qospa ga'plep.** Opın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi bas ga'ptin' mazmunındag'ı an'latılğ'an h'a'peket yaqı belginin' opınlanıw, kelip shıg'ıw opnın bildipedi.

Mısalı: Xalıq qay jepde bolsa, shayıp da sol jepde boladı. İbpayım balasın qayda jumsasa, ol sol jepde isledi.

**Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'p.** Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında mazmunı jag'ınan mug'dar ma'nisindegi salıstırılshılıq bar. Biraq, salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerdegidey, olardıñ salıstırılshılıq ma'nisi da'l anıq emes. Bularda salıstırılshılıqqa qarag'anda mug'darlıq mazmun basım keledi. Salıstırın': Adam balasına hawa, suw qandaykerek bolsa, ma'deniyat tasonday kerek.

Mug'dar-da'reje bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' mazmunına qatnaslı onın' is-ha'reketinin' mug'dar-shamasın, da'rejesin bildiredi. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri de basqa qatnaslıq bag'ının'qı ga'pler sıyaqlı qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler olardıñ eki komponentinde de qollanıladı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' –sa/-seforması arqalı bildirilip, ha'rbir jay ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladı:

a) bag'ının'qı ga'pteneshe qashan soraw almasıqları, bas ga'pte ra'wish tiykarlı qatnaslıq so'z qatnasadı: Ximiya neshe tu'rli boyaw shıg'arsa, sonsha tu'rli tuflı bar.

b) bag'ının'qı ga'pteqanshelli, bas ga'ptesonshelli so'zleri qollanılıp, bag'ının'qı ga'ptegi mug'dar ma'nini ku'sheytip ko'rsetedi: Paxtanı qanshelli a'lpeshlep ta'rbiyalasan', ol sonshelli o'nim beredi.

d) bag'ının'qı ga'pte qanshama, bas ga'pte sonshama qatnaslı so'zleri qollanıladı: Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansan'ız, biz de sizin' izin'izde sonshama mashaqatlandıq.

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqalı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ha'rbir komponentinde qatnaslıq so'zler qollanıladı: Ol qanshelli kewilli ju'rgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi.

**Sebep bag'ının'qılı qospa ga'p.** Sebep bag'ınqılı qospa ga'p du'ziliwi boyınsha bir-biri menen o'z-ara ma'nilik jaqtan tıg'ız baylanıslı bolg'an bag'ının'qı ha'm bas ga'pten du'ziledi. Onın' bag'ının'qı ga'pi is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, bas ga'pte sol sebep na'tiyjesinde ju'zegeketug'm waqıya ko'rsetiledi.

Sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

Sintetikalıq usılda du'ziletug'm bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'man ba'rhaması burın, bas ga'p onnan son' keledi.

Sintetikalıq usıl menen baylanısqa sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawışı xızmetinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm geypara betlik feyiller qollanıladı.

Sebeb bag'mın'qılı qospa ga'ptin' analitikaliq usıl menen baylanısqa tu'rin bag'ındırıwshı da'nekerler du'zedi: Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdin' sanı onshako'p emes. Olar to'mendegiler: sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarıman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b.

**Na'tiyje bag'mın'qılı qospa ga'p.** Bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin sebep bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi.

Na'tiyje bag'mın'qılı ga'p bas ga'pten an'lasılǵ'an is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesin, juwmag'ın bildiredi. Bul ga'ptin' ma'nisi ha'm du'zilisin anıqlawda bag'mın'qılı ga'p penen bas ga'ptin' orın ta'rtibi ha'm bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshılıq xızmeti tiykarg'ı belgilerdin' biri retindexızmet atqaradı. Bunday jag'dayda na'tiyje bag'mın'qılı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'p penen na'tiyje da'nekerleri ha'm da'nekerlikxızmettegi so'zler arqalı baylanısadı.

Na'tiyje bag'mın'qılı ga'p bas ga'p penen to'mendegi tiykarg'ı da'neker ha'm da'nekerlikxızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı na'tiyje ma'nili bag'mın'qılı qospa ga'plerdi du'zedi:

1. Na'tiyje bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın sıyaqlı tiykarg'ı da'nekerler arqalı baylanısıp, da'slepki ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesi sıpatındag'ı son'g'ı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasın an'latadı. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, sol sebepli Gu'lbıyke sır bermey tın'lap otır.

2. Bag'mın'qılı ga'p bas ga'p penen na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, usın' na'tiyjesinde, sonın' saldarıman, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b. usag'an da'nekerlikxızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, na'tiyje bag'mın'qılı qospa ga'pti du'zedi: Suw keldi, suwg'a qandırdı, aqıbetinde sho'l gu'lzarg'aaynaldı.

### **Sorawlar:**

1. Qanday ga'pler bag'mın'qılı qospa ga'p dep ataladı? 2. Bag'mın'qılıqtı bildiriwshı qurallar ha'm bag'mın'qılı qospa ga'ptin' du'zilislik tu'rlerin aytın'? 4. Bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bo'liniw printsipleri qanday? 5. Bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılǵ'an tu'rlerin aytın', olar ne ushın ga'p ag'zaların atı menen ataladı? 7. Pısıqlawshı bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılǵ'an tu'rlerin aytın'?

### **A'debiyatlar**

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992.

Maxmudov N. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikası. (Sintaksis). Toshkent, 1995, 155-220-betler.

Da'wletov M. Bag'mın'qılı qospa ga'ptin' strukturalıq tu'rleri. – «O'zRIAQB Xabarshısı», 2008, №1, 102-107-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim», 1993.

Da'wletov M. Bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQB Xabarshısı», 2006, N1, 76-79-betler.

Da'wletov M. Bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rleri. «O'zRIAQB Xabarshısı», 2006, N2, 88-92-betler.

Da'wletov M. Pısıqlawısh bag'mın'qılı qospa ga'pler. «O'zRIQB Xabarshısı», 2006, N4, 127-130-betler.

### **Tema: Kop komponentli qospa gapler**

Qospa ga'pler eki, u'sh ha'm onnan dako'p jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısınan du'ziledi. Du'ziliw o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' xızmetin dizbeklewshi da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardın' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

**Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri.** Da'nekersiz qospa ga'pler du'zilislik jaqtan ko'bineseeki jay ga'pli bolıp du'zildi. Sonın' menen qatar, olar u'sh to'rt yamasaodan dako'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p komponentli du'ziliste dekeledi.

Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bag'mın'qı ga'pleri bas ga'pkeeki tu'rli jol menen baylanısadı. Olardın' geyparaları bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nili bolıp, tikkeley bas ga'p penen baylanısadı, al ekinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag'mıw joli menen bas ga'pke baylanısadı. Olar usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ten' bag'mın'qılı qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'p* bolıp ekige bo'linedi.

**Aralas qospa ga'pler tuwralı tu'sinik.** Qospa ga'pler tekeki jay ga'ptin' qu'ramınan du'zilip qoymay, birneshe jay ga'ptin' ha'rtu'rli sintaksislik baylanısınan da du'ziledi. Bunday jag'daydaonın' quramı dizbekli, bag'mın'qı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısınan du'ziledi. Bul sıyaqlı ko'p komponentli qospa ga'pler aralas qospa ga'p dep ataladı.

### **Tema: Kop komponentli qospa gapler**

**Tayanısh so'zler:** *qospa ga'ptin' tu'rleri, kop komponentli dizbekli qospa, kop komponentli dizbekli qospa gaplerdin tu'rleri, ko'p bag'mın'qılı qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.*

Qospa ga'pler eki, u'sh ha'm onnan dako'p jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısınan du'ziledi. Du'ziliw o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' xızmetin dizbeklewshi da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardın' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

**Ashıq du'zilisli dizbekli qospa ga'pler.** Dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisli bolıp kelgende, eki, u'sh yamasaonnan dako'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri o'z ara ten', birgelkili bolıp keledi ha'm olardın' jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp ko'beytiwge boladı. Ashıq du'zilisli qospa ga'pti baylanıstırıwshı qurallardın' xızmetin birtiriwshi, awıspalı ha'm gezekles da'nekerler atqaradı. Olardın' qatnasında du'zilgen jay ga'plerdin' bayanlawıshları, ko'binese birgelkili formadakeledi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da ten' ma'nilikti bildiredi.

**Jabıq strukturalı dizbekli qospa ga'pler.** Dizbekli qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdi sol du'zilisten jan'a ga'pler qosıp arttırıwg'a bolmaytug'ın tu'ri jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' du'ziliwi ushın da da'nekerler qatnasadı. Dizbekli qospa ga'pler da'nekerli jabıq du'zilisli bolıp kelgende, da'nekerler eki jay ga'ptin' arasında yamasako'p komponentli bolıp kelgen dizbekli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldındakelip, jabıq qatardı du'zedi.

**Da'nekersiz qospa ga'plerdin' strukturalıq tu'rleri.** Da'nekersiz qospa ga'pler du'zilislik jaqtan ko'bineseeki jay ga'pli bolıp du'zildi. Sonın' menen qatar, olar u'sh to'rt

yamasaodan dako'p jay ga'plerdin' baylanisidan du'zilip, ko'p jay ga'plerdin' baylanisidan du'zilip, ko'p komponentli du'ziliste dekeledi.

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolip keliwi olardın' du'zilislik o'zgesheligin belgileydi. Bul siyaqli du'zilislik o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' xızmetin sanaw, qarsılas, sebep ha'm t.b. dizbeklewshi intonatsiyalar atqaradı. Usı siyaqli intonatsiyalıq qurallardın' qatnasına qaray, da'nekersiz qospa ga'pler ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ha'm jabıq strukturalı da'nekersiz qospa bolip ekige bo'linedi.

**Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'pler.** Bir pu'tin bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramın du'ziwshi predikativlikkonstruksiyalar ko'p bag'mın'qılı bolip takeledi. Bunday ko'p bag'mın'qılı qospa ga'ptin' du'zilisi en' kemi u'sh yamasaonnan dako'p birneshe jay ga'pli bolip keliwi mu'mkin. Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'pler birneshe jay ga'pli du'zilikeliwine baylanislı olardın' arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalardın' mazmunı da biraz ken' ha'm qospalı sıpatqa iye boladı. Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bag'mın'qı ga'pleri neshew bolsa da, olar ha'r tu'rli usıllar menen tek bir bas ga'p penen baylanısadı: Sa'wirdin' samalı esip, japtın' muzları erip, terekler bo'rtse de, suwıq qıstın' hazarı tolıq ketip ba'ha'r paslı bolip kete qoyg'an joq edi (A'.Sh.).

Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bag'mın'qı ga'pleri bas ga'pkeeki tu'rli jol menen baylanısadı. Olardın' geyparaları bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nili bolip, tikkeley bas ga'p penen baylanısadı, al ekinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolip, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag'mınw jolı menen bas ga'pke baylanısadı. Olar usı siyaqli o'zgesheliklerine qaray, *ten' bag'mın'qılı qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'p* bolip ekige bo'linedi.

**Ten' bag'mın'qılı qospa ga'p.** Bag'mın'qı ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolip, tikkeley bas ga'p penen baylanısқан ko'p bag'mın'qılı ga'pler ten' bag'mın'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. Ten' bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawış formaları bir tu'rde ha'm ha'r tu'rli bolip, bas ga'p penen tikkeley baylanısa beredi: Tal shaqaları bo'rtikshig'arıp, ko'k maysalar shig'ıp, giya dalalarg'ako'kko'rpesin japqanday boldı (J.S.).

Bul ko'p bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawışları bir formada ha'm ha'r tu'rli formalardakelip, ha'r qaysısı bir-birine g'a'rezsiz bas ga'p penen tikkeley baylanısқан. Olardın' baylanısıw kestesi to'mendegishe:

|                 |
|-----------------|
| Bag'mın'qı ga'p |
|-----------------|

|                 |
|-----------------|
| bag'mın'qı ga'p |
|-----------------|

|          |
|----------|
| bas ga'p |
|----------|

Ten' bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'pleri bas ga'pke ma'nilik qatnasına qaray birgelikli ma'nide ha'm birgeliksiz (ha'r tu'rli) ma'nide de kele beredi.

1. Birgelikli bolip kelgen bag'mın'qı ga'pler bir tu'rdegi sorawlarg'a juwap beredi ha'm bir tu'rdegi bag'mın'qı ga'ptin' xızmetin atqaradı: Muzı siresip qaq-qaq jarılıp jatır'g'an YAssi da'ryası ba'ha'r samalının' ha'wirine to'zbey bosasıp, muzdın' ha'r jerinen qızıl suw tesip, sen' ju'rđi.

2. Ma'nilik qatnasları birgelkisiz, ha'r tu'rli bolip kelgen ko'p bag'mın'qı ga'plerdin' bayanlawışları da ha'rtu'rli formalarda kelip, ha'r tu'rli sorawlarg'a juwap beredi ha'm ha'r tu'rli bag'mın'qı ga'ptin' xızmetin atqaradı: Gu'ller ko'p ashıl'g'anlıqtan, onın' sa'wleli nurı menen aspan da qıp-qızıl shoqtay bolip ko'rinip, jer de, ko'k te lalazarlıqqa aylang'an.

Ten' bag'mın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawış formaları birgelikli bolip kelgen tu'rleri pısıqlawış bag'mın'qılı qospa ga'ptin' barlıq tu'rlerinin' xızmetinde keledi.

**Izbe-izbag'mın'qılı qospa ga'p.** Bag'mın'qılı ga'plerbir-birine g'a'rezli, izbe-izbag'mınwjolı menenbasga'ppenbaylanısıp, izbe-izli ko'pbag'mın'qılı qospa ga'ptidu'zedi.

Izbe-izbag'mın'qılı qospa ga'ptin' da'slepki siyamasa da'slepki leri o'zinenson'g'ı jayga'plerge bag'mıw jolı menen izbe-iz baylanıp barıp en' son'g'ı ga'p arqalı basga'ppen baylanıladı: Bular alg'a ilgerlegen sayın, aldınan ızg'ırıp esken jag'ımsız samal ızıldısın ku'sheytip, ko'p-ko'mbek qulırg'ano'simliklerdin' tu'sio'zgere basladı.

Izbe-iz ko'p bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'plerinin' basga'ppen baylanısw kestesito'mendegishe:

Bag'mın'qı ga'p

Bag'mın'qı ga'p

bas ga'p

Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinen' bag'mın'qı ga'plerinin' orın ta'rtibi turaqlı bolıp, bas ga'pten burın qollanıladı ha'm o'z ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqalı bas ga'p penen bir pu'tin ko'p bag'mın'qılı qospa ga'pke birigedi. Izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler birin-biri tu'sindirip, izbe-iz baylanısta keliwine qaray, olardıń bayanlawısh formaları ha'm ma'nileri, ko'binese bir-birine jaqın ha'm ha'r tu'rli bolıp kele beredi. Olardıń orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın qollanılatug'ını ko'p bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarının' mazmunına baylanıslı bolıp keledi:

1. Eger izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi waqıt ma'nisinde kelse, ekinshi jay ga'pte waqıt bag'mın'qı ga'p ma'nisinde kelip bas ga'pti waqıt ma'nisinde sıpatlaydı: Sol ku'ni ku'n batıp, jag'adag'ı jigildiklerdin' uzın ko'len'kesi suw betinen serpilgende, qubladağ'ı awıldın' balaların baslap orınbay jetip keldi.

2. Izbe-izli sın bag'mın'qılı qospa ga'p: Jer silkinip, aspan astı shayqatılğ'anday, a'tiraptı dumanday bolıp tu'tin ogap aldı.

3. Izbe-izli sebep bag'mın'qılı qospa ga'p: Sizler jarlı-jaqıbay adam bolğ'an son', basqa ketkenshe Sha'lekenin' malı sizge ketsin dep, kelip otırmız.

Ko'p bag'mın'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pinin' aldındag'ı bag'mın'qı ga'pler to'mendegishe jaylasıp keledi:

1. Waqıt bag'mın'qı ga'p+sebeb bag'mın'qı ga'p+bas ga'p: Taza hawa kirgennen son', Tarasqa dem alıw birqansha an'satlasıp, ko'zi maqul ko're basladı.

2. Sebeb bag'mın'qı ga'p+sın bag'mın'qı ga'p+bas ga'p: A'lleqashan-aq qarlar erip, jerler qurg'aqlanıp, ba'ha'r iyisi an'qıp tur.

3. Sın bag'mın'qı ga'p+sebeb bag'mın'qı ga'p+bas ga'p: Geyde ku'nnin' nurı to'sın qıtıqlağ'anday, qara bult oynap shıg'ıp jılissa, shaqmaq shaqqanday a'lem ju'zi jarq ete qaladı.

4. Sha'rt bag'mın'qı ga'p+sebeb bag'mın'qı ga'p+bas ga'p: Eger jer oyılı-ba'lentli bolsa, ba'lent jer suwg'a qanbay qalg'anlıqtan, og'an shigit ko'germeydi.

Izbe-izli bag'mın'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinde bag'mın'qı ga'ptin' basqa semantikalıq tu'rleri de birinen son' biri izbe-izli qatnasıp kele beredi.

1. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshı -ıp/-ip,-p formalı hal feyiller arqalı bildirilip, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket, waqıyag'a qatnaslı onın' qalay islengenin, qayıtıp iske asqanın sıpatlaydı: Awıl aynası ko'k jasılğ'a do'nip, jazdın' sa'ni a'lleqashan o'z go'zzallıg'ın ko'rsetpekte.

2. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolımsız formadag'ı hal feyildin' -may/-mey qosımtalı tu'rinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sının bildiredi: Xan olardı qasaqana narg'a mingizbey, urıstın' barısın ko'rsetpey, olarg'a o'zi xabar aytıp tur.

3. Bayanlawışhı -mastan/-mesten formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga'ptegi is-ha'reket waqıyanın' qalay iske asqan sının sıpatlaydı: Jetimektin' bul so'zine Jiyen ku'lip qoymastan, onın' qasında turg'an basqa adamlar da ishek-silesi qatıp ku'ldi.

4. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawışhı –g'anday/-gendey, tug'nday formalı hal feyil ha'm sol formalarından keyin bolıp ko'mekshi feyili dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasının' qalay, qa'ytıp iske asqan sının bildiredi. Bunın' ekinshi tu'ri (g'anday bolıp) da'slepki (ganday) tu'rine qarag'anda waqıyanın' isleniw sının anıq ko'rsetedi: Jerdin' u'stinde ha'reket toqtap qalg'anday, bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti.

5. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawışhı atawış so'z ha'm gepara eliklewish so'zlerge hal feyil formasındag'ı bolıp ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaların' isleniw sının an'latadı: Onın' dawısı tu'n tınıshlıg'ın buzg'an a'jayıp jan'g'ırıq bolıp, alıs-qıyırılar a'jag'a dep ta'kirarladı.

6. Bag'mın'qı ga'ptin' bayanlawışhı anıqlıq meyildin' –dı/-di formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sının bildiredi. Bunday du'zilistegi bag'mın'qılı qospa ga'ptin' bag'mın'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'man, ko'binese bas ga'pten burın, geyde onın' ortasında da keledi: Bular iz kesip so'zsiz tabadı dep, adamlar og'an isengen qa'lpinde qala berdi.

**Aralasqospa ga'plertuwralı tu'sinik.** Qospa ga'plertek ekijayga'ptin' qu'ramınandu'zilipqoymay, birneshe jayga'ptin' ha'rtu'rlisintaksislik baylanısında du'ziledi. Bundayjag'dayda onın' quramı dizbekli, bag'mın'qı ha'mda'nekersizqospa ga'plerdin' aralasbaylanısınandu'ziledi. Bulsıyaqlı ko'p komponentliqospa ga'pler aralasqospa ga'pdep ataladı.

1. JiyemuratTemirbekke bayanlama ushinso'zbergende **g'ana**qandayjan'alıqbolar ekendepha'mme siltideytımpqaldı, Buljımlıqsondaytezlik penen**baslandı**,burıng'ı jıynalistag'ılardı ko'rgen kisitanlang'anday edi.

Aralasqospa ga'ptin' quramı u'shto'rtyamasa onnanda ko'pjayga'plerdendu'zile beredi. Olarusı sıyaqlı ko'pjayga'plibolıp kelgende, qandayga'plerdin' quramında keletug'inha'm orınta'rtibito'mendegio'zgesheliklerge iye boladı.

1. Aralasqospa ga'pu'shjayga'ptendu'zilip kelse,bag'mın'qı ga'pbirde da'nekersizqospa da'ptin' aldında keledide, birde ortasında keledi. Jumabayshananın' jibiniynine saldı, Jamiyla asaymenenshananın' artınaniyterip ekewishaqqan adım atıpju'rip ketti.

1-keste                      bag' ga'p                      →                      bas ga'p                      ←                      Jay ga'p

2-keste                      jay ga'p                      →                      bag' ga'p                      →                      bas ga'p

2. Aralasqospa ga'plerto'rtjayga'plibolipdu'zilip kelgende, bag'mıwjolı menenbaylanısqanga'p ekew, da'nekersiz ko'pbolıp keliwimu'mkin. Bundaybirneshe jayga'pli aralasqospa ga'plerdegibag'mın'qı g'a'plerdin' orınta'rtibio'zlerig'a'rezliga'plermenenna'nilik qatnaslarına qarayjaylasadı. **Gu'zma'wsimibaslanıp, da'ryanın' suwı tartılğ'anson'**, ko'lge quyıpturg'ano'zektin' sag'ası kesilip edi, balıq ko'lde atawlapqaldı.

To'rtjayga'pli aralasqospa ga'ptin' kestesi:

bag' ga'p                      bag' ga'p                      bas ga'p                      ↔                      bas ga'p

3. Aralas qospa ga'pler bes jay ga'pli bolip klgnnd, bag'min'qı qospa ga'p + da'nekersiz qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p+bag'min'qılı qospa ga'p tu'rinde aralasıp kele beredi. 1. Martın' aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnın' shep jag'asındag'ı qumlar eki ku'nın' ishinde tegislenip qaldı, bawırayında qar tıg'ılıp jatırğ'an jarlar ha'm oylar ko'pship, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırıp aqtı, ju'rip bolmastay halg'a tu'sti.

bag' ga'p → bas ga'p                      bag' ga'p → Bas ga'p                      bas ga'p

bag' ga'p → bag' ga'p → bas ga'p                      Bag' ga'p → bas ga'p

Aralas qospa ga'pler dizbekli, bag'min'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısınan du'zilip kelgeninde de, du'zilisi, orın ta'rtibi ha'm ma'nileri jag'ınan ha'r tu'rli bolip keledi:

1. a) aralas qospa ga'ptin' qu'ramı dizbekli ha'm bag'min'qılı qospa ga'plerden du'zilip bolip klgende, da'slepki jay ga'pi bag'min'qı, song'ı jay ga'pleri dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plrdin' qatnasındag'ı aralas baylanıstakeledi: Egerdeeki ta'reptin' birewi nmqu'raylı ot ısırsa, oshaq pısqıydı, al pısqıg'an oshaqtın' tu'tini ko'zlerden jas shıg'arıwg'a sebepshi boladı.

b) u'sh jay ga'pler aralas qospa ga'ptin' quramında bag'min'qı ga'p da'nekersiz baylanısqa eki jay ga'ptin' ortasındakeledi. Bunday jag'dayda ol o'zine song'ı bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanısadı, al da'slepki jay ga'p bag'min'qı ga'p arqalı bas ga'p (song'ı jay ga'p penen) ma'nilik baylanısqa tu'sedi. 1. Maman biydın' orıs patshasınan alg'an jarlıg'ı mende, ol jen'is penen kelse, aq ko'kiregimdi ashıp qayıtıp beremen.

2. Aralas qospa ga'ptin' quramı to'rt jay ga'pli bolip kelgende de, olar dizbekli, bag'min'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' qatnasınan du'zilip, orın ta'rtibi ham ma'nilik jaqtan geypara o'zgesheliklerge iye boladı.

a) To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' birinshisi bag'min'qı, qalg'anları da'nekersiz qospa ga'p yamasa dizbekli qospa ga'plerdin' aralasındakeledi. Tawlardın' ju'yı so'tilmegen menen, olgu'n'rendi, aspannan tınbay epeleklegen qar ko'shkenlerdi ommalatıp jolların bo'gedi, barlıq janırları tu'sip sıptay bolg'an taw o'simlikleri qar suwırg'an du'beleyge shıdamay basıydı.

b) to'rt jay ga'plshi aralas qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'min'qı ga'p dizbekli ya'ki da'nekersiz qospa ga'plerdin' arasında dakele berdi. Bunday jag'dayda bag'min'qı ga'p o'zi qatnasli jay ga'p penen birge bag'min'qılı qospa ga'pti du'zedi. Geyde bizin' qasımızda nag'ashı sheshem kelip birna'rselerdi toqıp yamasa jiyk salıp otırıp sıyqırlı ertekler aytatug'm edi, al egerde nag'ashı atam qalag'akete qoysa, Lyudmila bizikineketug'm edi, bizler arqayın ha'zillesetug'm edik.

3. Sonday-aq, bes ha'm altı jay ga'pli du'zilistekelgen aralas qospa ga'plerdin' dizbekli, bag'min'qı ha'm da'nekersiz qospa ga'plrdin' aralasıp keliwinde tu'rlish o'zgesheliklerge iye boladı.

Aralas qospa ga'ptin' quramında qospa ga'ptin' da'nekersiz, bag'min'qılı ha'm dizbekli tu'rleri tolıq qatnasıp kelgende, olar intonatsiyalıq jaqtan bag'ındırıwshı ha'm dizbekli da'nekerdin' aralas baylanısınan du'ziledi de, aralas qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdin' sanı ko'beyip, birneshe jay ga'pli du'zilistekeledi. 1. Qandayda bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi o'ndiris jetkilikli pa't penen o'spedi, **o'ytkeni** materiallıq jaqtan xoshametlew jetkilikli tu'rde qarsı bolıp shegaralanadı, **al** qarjı jetpedi, **sol sebepli** o'ndiris aqırın o'spedi.

## Sorawlar

1. Kop komponentli qospa gaplerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin h'a'm onin' quramindag'i jay ga'plerdin' qanday grammatikalik qurallar orqali baylanisatug'min aytin'? 2. Da'nekersiz qospa ga'pler qanday jag'dayda ashik du'zilisli, qanday jag'dayda jabik du'zilisli bolip keledi? 3. Ko'p bag'min'qili qospa ga'pler boyinsha tu'sinik berin', olar ne ushin ten' bag'min'qili ha'm izbe-iz bag'min'qili bolip bo'linedi? 4. Aralas qospa gaplerdi tusindirin?

### A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.  
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.  
O'zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent. «Fan» 1976, 332-355- betler.  
Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalik ma'seleleri. No'kis, «Bilim» 1993.  
Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshisi» 2005, N4, 93-96-betler.

### TEMA: Basqa ga'p ha'm onin' beriliw usılları

**Basqa ga'p tuwralı tu'sinik.** So'ylewshi yamasaavtor o'zi tuwralı tu'sinik so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın' ga'pin o'z so'zi ishinde bayanlawishi adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta'repinen bayan et ilgen ga'p yamasa so'z avtor ga'pi dep ataladı.

**Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi.** Strukturası, mazmunı, stillik o'zgeshelikleri toliq saqlanıp qollanılg'an basqanın' ga'pi tuwra gapti du'zedi. Tuwra ga'pler du'zilisi jag'man bir so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'zilgen jay ga'p, qospa ga'p tu'rindekeledi.

**O'zlestirilgen ga'pler.** So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishindekeltirip aytqanda, onı strukturalıq, stilistikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushiratıp, mazmunin saqlaw joli menen de qollanıladı.

**Ortaq tuwra gap.** Basqanın' ga'pin oy-pikirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usılınaorta q tuwra ga'p dep ataladı. Basqanın' ga'pinin' bil beriliw usılındaavtor da, personaj da qatnasadı, yag'ni personajdin' oy-pikirileri, aytqat so'zlri, ko'rgen-bilgenlerin koz qaraslari tolig'i menen yamasa qisqashaavtordın' atınan bayanlanadı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliwi usılı, ko'bineseko'rk m a'debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha'zirgeadebiyat tildeken' qollanıladı.

### TEMA: Basqa ga'p ha'm onin' beriliw usılları

**Tayanish so'zler:** basqanın' ga'pi, tuwra ga'p, avtor ga'p, orın ta'rtip, intonatsiya, irkilis belgileri, dialog, monolog, tsitata, o'zlestirgen ga'p, o'zlestirilgen ga'ptin' beriliw usılları, orta q tuwra ga'p t.b.

**Basqa ga'p tuwralı tu'sinik.** So'ylewshi yamasaavtor o'zi tuwralı tu'sinik so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın' ga'pin o'z so'zi ishinde bayanlawishi adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta'repinen bayan et ilgen ga'p yamasa so'z avtor ga'pi dep ataladı. Avtor ga'pi ha'm waqt basqanın' ga'pi (tiwralı ga'p) penen birge qollanıladı. Ekewinin' birligi o'z aldına bir sintaksislikkatgoriya-basqa ga'pli konstruktsiyani du'zdi.

Basqanın' gapi avtor ta'repinen ha'r tu'rli formalarda beriliwi mu'mkin. Avtor basqanın' ga'pinin' ishinde heshqanday o'zg'erissiz da'slepki formasın toliq saqlaw joli menen de beredi.

**Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi.** Strukturası, mazmunı, stillik o'zgeshelikleri toliq saqlanıp qollanılg'an basqanın' ga'pi tuwra gapti du'zedi. Tuwra ga'pler du'zilisi jag'man bir so'z, eki



yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'zilgen jay ga'p, qospa ga'p tu'rindekeledi. Sonday-aq, tuwra ga'p penen qatar qollanilatug'in avtor ga'pi de bir yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegindegi jay ga'p ha'm qospa ga'plik strukturadakeledi. Bul o'zgeshelikler, ko'binese prozalıq ko'rkem shıg'armalarda stillerindeken qollanıladı. 1. Harman'lar! Iske sa't!– dedi ol paxtakeshlerdin' qasınakelip.–Bar bolin'iz. Ba'reklla! Tap waqtındakelipsiz,–dep ko'n'tlleri jay boldı ko'pshiliktin'.

Tuwra ga'p qollanılwına qaray dialog, monolog ha'm tsitata turindekeledi. Dialog formasındag'ı tuwra ga'pler ko'rkem shıg'armalardaawızeki so'ylewlerde qollanıladı. Dialog formasındag'ı tuwra ga'plerdeavtor ga'pleri qollanııp ta, qollanılmay dakele beredi.

1. Direktor hayran bolıp biraz turdı da:– Sultanş-dedi. Sultan direktorg'a qaradı.

–Ne demekshisiz

–Qalay, uyqın'ız qandı ma. Eger men oyatpasam jıyın-terim ma'wsimi tamamlanatug'in ku'nge shekem uyqlap qalıwın' mu'mkin eken da.

–Negeolay dedin'iz. Men brigadirin' keliwin ku'tip jatırman.

Tuwra ga'pler monolog formasında berilgende jeke prsonajdn' tiline bayanlanadı. Monolog formasındag'ı tuwra ga'pler, ko'binese bir pu'tin tekst formasındakeledi. Bilesizbe, ha'rdayım oyda shu'mip, o'tket o'mir jolım jo'nindeeslesem o'zimnen o'zim hayran qalaman. 16 jasımnan bala mug'allım atanıp jaslarg'a ta'lim Bere baslag'anıma demde 52 jıl bolg'anına. Bunın' o'ziku'ni Kesheemespeeken. Barlıq o'mirim a'welgi baslang'an ku'ninen baslap tap usı bu'ginge shekem o'zgerissiz ko'z aldında saqlap qalg'an sıyaqlı.

TSitata-so'ylwshinin' (avtordın') o'z pikirın tastıyıqlaw ushın basqanın' jazba miynetinen o'zgerissiz alıng'an tuwra ga'ptin' bir tu'ri. Tsitata tu'rindgi tuwra ga'plr, ko'binese ilimiy ha'm publitsistikalıq shıg'armalarda, bayanat ha'm leksiyalarda qollanıladı Islam Karimov. I. Yusupovtn' «Milliy tiklanış» gazetasında basılğan qosıg'ına joqarı baha berip: «Milliy tiklanışı» gasetasında basılğ'an qosıg'ın'ızdın' ha'rbir qatarında ma'wıurıp turg'an shın ju'reklilik ha'm u'lken sıy-hu'rmet sziminen og'ada ta'sirlendim. (g'a'ztadan).

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwdadeko'mekshi feyilinin' dep, dedi, deydi, degen, dedik, desti t.b. formaları qollanıladı:

– Demek, sen hu'rmetli Adam ekensn', ag'a, –**dedi** qız.

–Apajan, ha'y apa! –**dep**Ayqız ko'zin' ashtı da, sırtqa qulaq saldı.

– Isleyimiz. Paxta da, ma'kkede beremiz bıyıl, –**desti** ha'mmesi.

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pin baylanıstırıwshı feyiller ba'rılıq jag'dayda qollanıla bermeydi. Tuwra ga'p dialog formasındakelgende baylanıstırıwshı de feyili ha'm avtor so'zi ha'rbir tuwra ga'pte qaytalanıp keliwi shart emes.

– Iskender ag'anı jaqsı bilesiz be. Dep soradıq.

– Ha, bilgende qanday! Gap bes barmag'ımday! tag'ı daonı kolxozda bilimeytug'in Adam barma!

**Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orın ta'rtibi.** Tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq jaqtan bir-biri menen tıg'ız baylanışlı bolar keledi. Olardın' arasındag'ı baylanıs **deko'mekshi** fyili arqalı bildiriliwi menen qatar, orın ta'rtip arqalı da bildiriledi. Tuwra ga'p avtor ga'pine baylanışlı to'mendegi orın ta'rtiplerdekeledi.

1. Tuwra ga'p avtor ga'pinen burın orınlasadı. Bul orın ta'rtipte tuwra ga'p **deko'mekshi** feyilinin' **dep, degen dedi desti** formaları arqalı baylanısadı: -Biz de Hasıl Turmbetovtan qalıspaymız. Ozıp ketpegen menen za'n'gilesip baramız,–dep isendirdi ol.

2. Tuwra ga'p avtor ga'pinen son' keledi. Bul orın ta'rtipteavtor ga'pinin' bayanlawışhı **bılay dedi** quramında du'ziledi. Bunday jag'dayda tuwra ga'p penen avtor ga'pi strukturalıq, ma'nilik ha'm intonotsiyalıq jaqtan da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'sindirmeli tu'rine jaqın keledi. Tuwra ga'p avtor ga'pin tu'sindirmeli ha'm avtor ga'pinen son' eki noqat qoyıladı. Aysultan bılay dedi. Eger usı ta'jiriyelerdi bastan qollanag'anda bunnan da joqarı ko'rsetkishlergeerisiwge bolar edi.

3. Tuwra ga'p avtor ga'pinin' ortasındakeledi. Bunday jag'daydaavtor gapi eki eki bas ag'zalı bolıp, onın' baslawışhı quramı tuwra ga'pten burın, bayanlawışhı quramı son' keledi. Bul

orin ta'rtipte avtor ga'pinin' da'slerki bo'leginen keyin qosnoqat, tuwra ga'pten son' aytiliw maqsetine qaray, u'tir, soraw yamasa u'ndew belgilerinin' biri qoyiladi: Izam kelip, qamim qaynap. Sizin' zakong'a jatpaytu'g'm ha'reketin'iz tuwrali ha'rkimlerge shag'im etemen! –dep baqirip jiberdim.

4. Tuwra ga'ptin' ortasında avtor ga'pi keledi. Bunday jag'dayda avtor ga'pi eki jag'man u'tir ha'm sızıqshaarqalı bo'linip turadi. Zootexnikalıq qa'delerdi iskeasiraotirip, – dedi Aysultan, – biyilg'ı jılı o'zime bekutilgen 15 sawın sıyırdın' ha'rbirinen 3500 litrdan su't sawıp tapsıraman.

**O'zlestirilgen ga'pler.** So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishindekeltirip aytqanda, onı strukturalıq, stilistikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushiratıp, mazmunin saqlaw jolı menen de qollaniladi. Bunday jag'dayda o'zlestirilgen ga'plerde tuwra ga'plerdegi geypara leksikalıq so'zler qollanilmaydı yamasa jan'a so'zler qosılıw menen o'zgeriske ushiraydı. Grammatikalıq jaqtan tuwra ga'ptin' bayanlawışıwı o'zgeriske ushirap, geypara jan'a formalardı qabil etedi ha'm sintaksislik funktsiyası da o'zgeredi. Stilistikalıq jaqtan tuwra ga'ptegi emotsional ha'm ekspressivlik ma'ni beriwshi kiris, qaratpa, tan'laq t.b. sıyaqlı so'zler tu'sirilip qaldırıladi. Dawıs ko'terin'kiligi o'zlestirilgen ga'pte pa'sen' boladı. Ga'p jay xabarlaw ma'nisine o'tedi. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pinin' baylanısınan quralg'an du'zilis pu'tkilley o'zgeriske ushiraydı. Tuwra ga'p neshe ga'pten tursa da, o'zlestirilgen ga'pkeaynaldırıl'andaken'eytilgen jay ga'p yamasaeki komponentli qospa ga'ptin' du'zilisine o'tedi. Tuwra ga'p avtor ga'plerindegi de feyili de o'zgeriske ushiraydı yamasaonın' ornınaanıqlıq meyil formasındag'ı **ayttı, so'yledi, soradı** t.b. sıyaqlı feyiller qollaniladi.

**Tuwra ga'p.** 1– Bul bayram,-dedi asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayimjamal, –bazıtlı o'mirge jetistirgen ullı ku'sh. 2. Bular iz kesip so'zsiz tabadı–dep adamlarg'a isengen qa'lpinde qalaberdi.

**O'zlestirilgen ga'p.** 1. Asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayimjamal bul bayramnın' baxıtlı o'mirge jetistirgen ullı ku'sh ekenligin ayttı. 2. Bular iz desip so'zsiz tabadı dep, adamlar olarg'a isengen qalpinde qala berdi.

Tuwra gaplerdi o'zlestirilgen gapkeaynaldır'anda strukturalıq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. 1) ken'eytilgen aqzalı qospalang'a jay ga'p ha'm 2) bag'ının'dılı qospa ga'pke o'tedi.

O'zlestirilgen ga'p qospalang'an jay gap bolıp kelgend, to'mendegi o'zgeshe-liklerge iye boladı:

1) tuwra gaptin' bayanlawışı betlik formalı feyilden bolıp kelgende, sol feyil -g'an/-gen, -tu'g'm formalı kelbetlik feyilge yamasa -g'anlıq/-genlik formalı ha'reket atına aynalıp tabıs sepligin qabil etedi ha'm ken'eytilgen tolıqlawış xızmetin atqaradı. Al avtor ga'pindegi **dedi** feyili **ayttı** feyili menen almasıp, tiykar'ı bayanlawış xızmetindekeledi. **Tuwra gap:** 1. –Biyik shın'larg'a, ba'lentliklerge talpınamız,-dedi ha'mmekewilli tu'rd. 2. Bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriybeko'rsetip atır,-dedi paxta ustası. **O'zlestirilgen ga'p.** 1. Ha'mmekewilli tu'rde biyik shın'larg'a, ba'lentliklerge talpınatu'g'm ayttı. 2. Paxta ustası bul usıldın' qolaylı ekenligin ta'jiriybenin' ko'rsetip atır'anın ayttı.

2) tuwra ga'ptin' bayanlawışı atawış so'zlerdin' dizbeginen bolsa, o'zlestirilgen ga'pte sol bayanlawış xızmetindegi so'zgeeken tolıqsız fyili dizbeklesip, tabıs sepligin qabil etedi ha'm ken'eytilgen tolıqlawış xızmetineaynaladı. Mısalı:**Tuwra ga'p:** 1. Bul kisi menin' ustazım,-dedi Tursınay. 2. Men eleatızlardı aralap ko'riwim kerek,-dedi Abat. **O'zlestirilgen ga'p:** 1. Tursınay bul kisinin' o'zinin' ustazı ekenligin ayttı. 2. Abat o'zinin' eleatızlardı aralap ko'riwi kerekekenligin ayttı.

3) tuwra ga'ptin' bayandawısı soraw janapaylı bolıp kelgend. Sol bayanlawış xızmetindegi so'z tabıs spliginde bolımlı-bo'limsiz formalardag'ı kelbetlik feyilgeaynaladı da, tiykar'ı bayanlawış xızmetin avtor ga'pindegi soradı feyili atqaradı. Mısalı: **Tuwra gap:**Barlıg'ı tolayın pittı me, – dep soradı Ma'lpey Xojabaydan. **O'zlestirilgen gap.** Ma'lpey Xojabaydan barlıg'ının' tolayın pitkerilgeni ya pitkerilmegenin soradı.

4) tuwra ga'ptegi avtor ga'pi baylanistiriwshi **de** so'zinen basqa o'z bayanlawishina iye bolip klgende, baylanistiriwshi so'z tuwra ga'ptin' bayanlawishi menen dizbeklesedi de, o'zlestirilgen ga'p birgelikli bayanlawishli qospalang'an jay ga'p strkturasindakeledi.

Tuwra gap.-Oni ko're berermiz,-dedi de, Palwan Mirzabekten ayirildi. **O'zlestirilgen gap:** Palwan oni ko're beremiz dedi de, Mirzabekten ayirildi.

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanistiriwshi **deko'mekshi** feyil tuwra ga'ptin' qu'ramina o'tip, sol o'zi dizbeklesken sin'arina bag'inin'qiliq ma'ni beredi. Du'zilislik jaqtan o'zlestirigen ga'p betlik feyil toplamın yamasa bag'inin'qili qospa ga'ptin' strukturasin du'zedi. Toyg'a shaqirilg'an To'remurat suwpı Qon'irat shahirinin' bas palwanı bolsın dep, Mirjiqqa mirat salıp jiberipti. Eli-qalqın de pat shapqanjigitlerdin' ba'ygi sızıg'ı birew boladı degen ga'p bar.

**Ortaq tuwra gap.** Basqanın' ga'pin oy-pikirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usılinaorta q tuwra ga'p dep ataladı. Basqanın' ga'pinin' bil beriliw usılındaavtor da, personaj da qatnasadı, yag'niy personajdın' oy-pikirileri, aytqat so'zlri, ko'rgen-bilgenlerin koz qaraslari tolig'ı menen yamasa qisqashaavtordın' atınan bayanlanadı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliwi usılı, ko'bineseko'rkı a'debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha'zirgeadebiyat tildeken' qollanıladı.

Ortaq tuwra ga'pler mazmunı jag'inan tuwra ga'pke, forması jagınan o'zlestirilgen ga'pke uqsas keledi. Olardın' gaplerdin' bayanlawishlari, ko'binese o'tken ma'hal, 3-bettegi feyillerden boladı.

Ortaq tuwra ga'p, ko'bines personajdın' oylarin, sezimlerin, ko'zqqarasların bildiredi. Sonlıqtan orta q tuwra gaptin' baslanar aldında yamasa son'ınan avtor ta'repinen. Oyladı, oylandı, qiyal surdı, qiyalg'a berildi, ko'z aldınakeltirdi, oylap turdı ko'z aldınaelesletti t.b. siyaqlı so'zler qollanıladı. Zavmag ktkennen keyin Serjanov kreslonın' arqasına shalqayıp, pa'tikke qaraw menen biraz **qiyal su'rdı**. Qanday jaman qiyalga berilsede, o'tken iske salawat olep o'zin jubataalatug'in di... Usı demlergeonın' **ko'z aldına** ja'ne Da'wltov **elesledide**, ol endi mag'an ashıwın umittı maeken degen soraw basına sap etti. Ol usı **qiyallarg'a berilip** o'zin jubatqan menen, tekserip ko'ziwim kerek dep oyladı.

### Sorawlar:

1. Qanday ga'pler tuwra ga'p h'a'm avtor ga'pi dep ataladı? Tu'sinik berin'. 2. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' orın ta'rtibin aytn', misallar keltirin'. 3. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına qanday irkilis belgiler qoyladı, misallar keltirip tu'sinik berin'. 4. Tuwra ga'pti o'zlestirilgen ga'pke aynaldırg'anda qurılısı jag'inan qanday o'zgerislerge ushıraydı, misallar keltirin'? 5. Ortaq tuwra ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytn', ne ushın ol orta q tuwra ga'p dep ataladı?

### A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, 1992, 551-552-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996, 290-301-betler.

Nurmaxanova A.N. Pryamaya i kosvennaya resh v sovremennom karakalpaskom literaturnom yazıke. Avtoreferat kand. diss. M., 1955.

G'ulamov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

O'zbek tilinin' grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

**TEMA: Tekst ha'm onin' tu`rleri**

**Tekst haqqında uluwma tu'sinik** Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ta'liymat bolıp esaplanadı.

Tekst ayırıqsha so'ylew birligi, tekst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarğ'ı ob'ekti bolıp esaplanadı. Tekst - o'z ara tıg'ız baylanışlı pikirler jıyındısı.

Teksttin' pu'tinligin ta'miynleytug'ın na'rseonın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Bunı **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrotemalardan** du'ziledi.

**Teksttin' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar.** Tekst komponentleri bir-biri menen qalay baylanıadı? - degen orınlı soraw payda boladı. Qaraqalpaq tilinde tekstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan to'mendegidey qurallar arqalı baylanıadı: 1. Leksikalıq ta'kirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm kiris ag'zalar. 5. Da'nekerler.

**Teksttin' tu'rleri.** Tekst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqaalıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki tipke bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tekst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tekst tipleri.

### TEMA: Tekst ha'm onin' tu'rleri

**Tayanış so'zler:** tekst, mazmun, ga'p, tamamlang'anlıq, juwmaqlang'anlıq, abzats, teksttin' tu'rleri, mikrotekst, makrotekst, ko'rkem tekst, ilimiy tekst, baspa tekst, tekst sintaksisi, paleografikalıq tekst, numezmatikalıq tekst, tekst komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, sfragistlik tekst.

**Tekst haqqında uluwma tu'sinik** Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ta'liymat bolıp esaplanadı. Ha'r bir ga'p tamamlang'an pikirdi bildiredi, biraq onın' tamamlang'an pikirdi bildiriwi salıstırmalı boladı. Sebebi ayırım ga'plerdin' mazmunı jekealing'andaanıq ha'm tolıq bolmaydı. Olar so'ylewde basqa ga'pler menen mazmunlıq jaqtan baylanışlı boladı.

Tekst ayırıqsha so'ylew birligi, tekst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarğ'ı ob'ekti bolıp esaplanadı. Tekstke berilgen anıqlamalar ha'r qıylı. Ma'selen, rus til biliminde tekstti arnawlı izertlegen I. Galperin teksttin' qanday da juwmaqlang'an xabardı bildiretug'ını, a'debiy tilde qa'liplesken xabardı bildiriwdin' sho'lkemlesken abstrakt formaları ha'm o'zine ta'n distinkt belgileri menen sıpatlanatug'ın birlikekenin, onın' mag'luwmat beriw, bo'liniw, kogeziya, kontinium, bo'lekler avtosemantıyası, retrospektsiya ha'm prospektsiya, modallıq, integratsiya ha'm tamamlang'anlıq sıyaqlı segiz kategoriyasın ko'rsetedi E. Qilishev: «Tekst – ha'mme elementleri o'z ara tıg'ız baylanısta bolg'an ha'm avtor ko'z-qarasınan belgili bir maqsetke bag'darlang'an nominativlik-estetikalıq xabardı an'latıwshı qospalı qurılma», - dep anıqlama beredi.

Tekst - o'z ara tıg'ız baylanışlı pikirler jıyındısı. Tekst anlatılıw formasına, mazmunına ha'm grammatikasına ajraladı. An'latılıw forması degende tekstlerdin' seslerden du'ziliwi ha'm belgili bir melodikalıq pauza menen ajralıp turıwı tu'siniledi. Teksttin' mazmunı degende ha'r qanday tekst tiykarındag'ı xabar tu'siniledi. Teksttin' bul eki ta'repi (an'latılıw forması ha'm mazmunı) bir-biri menen tıg'ız baylanıp, bir-birin paydaetedi. Olardı bir-birinen ajratıwg'a bolmaydı. Al grammatikası degende tekstti du'ziwshı birliklerdin', yag'nıy ga'plerdin' bir-biri menen baylanısıw quralları tu'siniledi.

Teksttin' pu'tinligin ta'miynleytug'ın na'rseonın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Bunı **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrotemalardan** du'ziledi. Mikrotemalar ga'pler yamasa olardıń dizbeginen du'ziledi. Olar teksttin' tiykarğ'ı ideyası arqalı bir-biri menen baylanısqan boladı. Tekstti du'ziwshı birlikler arasındag'ı baylanıs presuppozitsiya ha'm implikatsiya sıyaqlı qatnaslar arqalı iskeasadı. Ha'r bir jan'a ga'p aldın'g'ı ga'pti tolıqtırıp ha'm jan'a ga'ptin' payda bolıwına tiykar jaratadı. Bul qubılıs presuppozitsiya yamasa implikatsiya dep ataladı.

Tekst bir soʻzden, soʻz dizbeginen, bir gaʻpten turıwı muʻmkin. Eger tekst bir soʻzden tursa, ol bir komponentli tekst dep ataladı. Bugʻan koʻrkem shıgʻarmalardıń atları misal bolaaladı: «*Taʻgʻdir*», «*Xalqabad*», «*Qaraqalpaqnama*», «*Tuʻlkishek*», «*Balam*» haʻm t.b. Soʻz dizbekleri arqalı bildirilgen tekstler eki komponentli haʻm koʻp komponentli tekstlerge boʻlinedi. Eki komponentli tekstlerge «*Duzlı samallar*», «*Jetimninʻ juʻregi*», «*Jargʻanat penen aytısqan*», «*Altın juʻzik*» haʻm t.b. misal bolaaladı. Koʻp komponentli tekstlerge «*O duʻnyadagʻı atamaxatlar*», «*Jeti jurtqa sayaxat*», «*Tenʻizdi toltırgʻan egiz batırlar*» haʻm t.b. misal boladı. Demek, soʻz dizbeklerinen bolgʻan eki haʻm koʻp komponentli tekstler koʻrkem shıgʻarmalardıń atamaları boladı.

Gaʻp arqalı bildiriletugʻın tekstlerge toʻmendegiler misal boladı: «Oʻzbekstan – keleshegi ullı maʻmleket», «Aral jasawı tiyis», «Bul duʻnyanınʻ koʻrki – adam balası», «Perzent – shanʻaraq quwanışı» haʻm t.b. Bular bir komponentli tekstler. Sebebi teksttinʻ ishindegı gaʻp bir komponent dep sanaladı.

Aʻdette uʻlken tekstler bir neshe gaʻplerden duʻziledi. Sonlıqtan gaʻp teksttinʻ tiykargʻı komponenti bolıp esaplanadı.

**Teksttinʻ komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar.** Tekst komponentleri bir-biri menen qalay baylanısadı?–degen ornılı soraw payda boladı. Qaraqalpaq tilinde tekstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan toʻmendegidey qurallar arqalı baylanısadı: 1. Leksikalıq taʻkirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris gaʻp haʻm kiris agʻzalar. 5. Daʻnekerler.

Tekst komponentleri leksikalıq taʻkirargʻaarqalı baylanısqanda belgili bir soʻz olardıń eki yamasa bir neshshesinde qaytalanadı.

Tekst komponentlerininʻ sintaksislik baylanısında sinonim soʻzler de uʻlken xızmet atqaradı. Bunda bir komponenttinʻ qurılındakelgen belgili bir soʻzdinʻ ekinshi, uʻshinshi haʻm t.b. komponentlerde sinonimleri yamasa sinonim maʻnili elementleri qatnasıp, olar arqalı tekst komponentlerininʻ sintaksislik baylanısları qaʻliplesedi. Mısalı: *Biz taʻbiygʻıy ashshı ses, shawqımlardı jaqsı esitemiz. Oʻytkeni bul dawıslar qulagʻımız arqalı qabıllanadı. Koʻshede ızgʻıp oʻtip atırgʻan mashinalardıń dawısı, shinalardıń asfalttıqasıqlanıwları, muzıkalardıń qanarınan asıp toʻgilgen artıq shuwıldıları miyimizge balgʻa bolıp urıldı.*

Demek, bul keltirilgen tekstteses, *shawqım, dawıs, isqılanıw, shuwıldı* soʻzleri arasında sinonimiyalıq qatnas bolıp, olar gaʻplardi bir-biri menen baylanıstırıwga sebepshi bolıp tur. Bul tekstte tek sinonimler gʻanaemes, ekinshi gaʻp penen uʻshinshi gaʻpti baylanıstırıwga oʻytkeni daʻnekerideqatnasqan.

Kiris soʻzler tekttinʻ komponentlerin baylanıstırıw xızmetin deatqaradı. Kiris agʻzalar, tiykarınan soʻylewshininʻ oʻzi bildirgen pikirdegı xabargʻa haʻr qıylı qatnasların anʻlatadı. Sonınʻ menen bir qatar, ol gaʻplardi de bir-biri menen baylanıstıratugʻın xızmette dıqqattan shette qaldı. Aʻsirese, kiris agʻza xızmetindekelgen modal soʻzlerdinʻ gaʻp komponentlerin baylanıstırıw xızmeti ayırıqshakoʻzge taslanadı: *Jaʻmiyettinʻ bir orında uzaq waqıt toqtap qalıwın ullı okeanda juʻzip kiyatırıp toqtap qalgʻan paroxodqa megzetsek, ondagʻı puʻtkil ekipajdı juʻrip kiyatırgʻanımızgʻa, joqarı tezlikte zuwlap kiyatırgʻanımızgʻa isendiriwge haʻreket etiwimizge tuwrakeledi. Mine, bul minnetti kapitan atqaradı. Aʻytewir, aldımızda jetiwimizge tiyis maʻnzilimiz bar ekenin, ogʻan jetetugʻınımızgʻa uʻmitlenemiz. Aqırı, ekipajdı usılay isendirgen-daʻ.*

Teksttinʻ qurılındagʻı gaʻplardi bir-biri menen baylanıstırıwdaenʻ koʻp qollanılatugʻın qurallargʻa **almasıqlar** kiredi. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, raʻwish, feyillerdinʻ ornına qollanılaalıwı sebep boladı. Mısalı: *Jiyrenshe sheshen Jaʻnibexan menen birge juʻredi eken. Olxangʻa jagʻıp, abırayı da joqarılaptı. Bunıxannınʻ waʻzirleri jaqtırmaptı. Olar Jiyrensheninʻ abırayınınʻ oʻsiwinen qorqıp, onı xangʻa jamanlap oʻltirmekshi bolıptı. Biraq xan Jiyrensheni oʻltireyin deseayıbın tabaalmaptı.* Demek, misallardan koʻrinip turgʻanıday birinshi gaʻp penen ekinshi gaʻpti *ol*, ekinshi gaʻp penen uʻshinshi gaʻpti *buni*, uʻshinshi gaʻp penen toʻrtinshi gaʻpti *olar* almasıqları baylanıstırıp tur. Haʻzirgi qaraqalpaq tilinde almasıqlar tekst komponentlerin baylanıstırıwdaenʻ jiyi qollanılatugʻın qural bolıp esaplanadı.

Da'nekerler tek ga'p qurılısindag'ı birgelkili ag'zalar menen qospa ga'plerdin' sın'arların baylanistırıw qoymastan, olar teksttin' komponentlerin de baylanistırıw xızmetin atqaradı: *Usı ku'nnen baslap menin' de jasag'im kelmedi. O'zimdi talay ma'rte biyikten taslap o'liwdı oyladım. Liykin'kindik tusıma baylap alg'an bir qısım topıraq menin' o'mirimdi uzayta berdi de, Iran shegarasına jaqın tawlı bir awılǵ'aalıp keldi. Biraq shegaradan o'tiw hesh mu'mkinshiligi bolmadı.*

Qaraqalpaq tilinde bulardan basqa da tekst komponentlerin baylanistırıwdaataw ha'm infinitiv ga'pler, feyil formaları, waqıt ha'm orın ma'nisin bildiriwshi qurallar qatnasadı. Mısallar:

**1. Qıs ayı. Pa'skeltek o'jire.** Bala menen anası ekewg'anası **shu'n'kildesip otır.** O'mirbektin' hayalında buring'ıday pa't joq.

**Teksttin' tu'rleri.** Tekst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqaalıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki tipke bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tekst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tekst tipleri.

Ko'lem belgisine qaray tekst makrotekst ha'm mikrotekst bolıp eki tu'rgeajıraladı. Makrotekstke povest, roman, trilogiya, da'stan, poema ha'm t.b. kiredi. Mikrotekstke telegramma, mag'lıwmatnama, arza, isenim xat, dag'aza, kishi xabarlar ha'm t.b. kiredi.

Makrotekst ken' ko'lemdegi waqıyalardı sa'wlelendiriw za'ru'rliǵı tiykarında ju'zege shıǵ'adı. Makrotekst mikrotekstlerden payda boladı. En' kishi pu'tinlikabzatsqa, en' u'ken pu'tinlik bab ha'm bo'limlerge sa'ykes keledi. Bunday tekst qurılısında epigraf, so'z bası (alg'ı so'z), epilog sıyaqlı qosımsha bo'limler de bolıwı mu'mkin.

Mikrotekst kishi mazmundı qamtıytug'ın bir ga'pten yamasa bir neshe ga'pten quralatug'ın pu'tinlik bolıp, da'nekerler, sintaksislik qurallar arqalı baylanısadı.

An'latılıw maqseti ha'm mazmunına qaray olar bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Ma'selen, su'wretlew mazmunga iye tekst, tu'sindirme mazmunlı tekst, didaktikalıq tekst, xabar mazmunlı tekst, buyırıq mazmunlı tekst ha'm t.b.

Adamlar bir-biri menen pikir alısqanda, so'yleskende yamasa jazg'anda za'ru'rlikke qaray tu'rli tekst tiplerinen paydalanadı. Bazda basımızdan o'tken waqıyanı yamasa o'zimiz guwa bolg'an waqıyalardı kimgе bolsa daaytıp beremiz yamasa jazamız. Ayırım pikirlerdi tu'rli faktler ja'rdeminde tusindiriwge ha'reket etemiz yamasa birewgeaqıl-na'siyat beremiz. Adamlar arasındag'ı pikir alısıw maqseti ha'm mazmunı til stillerinde tu'rlisheko'rinislerge iye boladı. Usıǵ'an sa'ykes tekstler de bul belgisi boyınsha ha'r qıylı boladı. Ma'selen, ilimiy stilde bayanlang'an tekstlerdin' o'zin mazmunı ha'm maqsetine qaray bir neshe tu'rlerge bo'liw mu'mkin.

Rus tilindegi tekstlerdi jaratılıw maqsetine qaray Yu.V. Rojdestvenskiy to'mendegidey tu'rlerge bo'lgan: *awızeki tekst, jazba (qoljazba) tekst, baspa tekst ha'm ko'pshilikkommunikatsiyalıq tekst.*

Awızeki tekstlerdin' o'zi bir neshe tu'rlergeajıraladı: *monolog – dialog tekst, qarapayım so'ylesiw teksti, folklorlıq tekst.*

Jazba tekst to'rt tu'rge bo'linedi: *epigrafikalıq, sfragistlik, numezmatikalıq ha'm paleografikalıq tekstler.*

Epigrafikalıq tekstlerge qıstırmalı - ko'rgizbe jazba tekstler: *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, Aeroport, Ma'deniyat sarayı, 1-sanlı emlewxana* ha'm t.b. kiredi. Sonday-aq qulpı taslardag'ı jazıwlar da usı tu'rgekiredi.

Sfragistlik tekstlerge mo'rlerge jazılǵ'an jazıwlar kiredi. Mo'rler uzaq tariyxqa iye. Olar hu'jjetlerdin' durılıǵ'm tastıyıqlaw ushin payda bolg'an. Ha'zirgi waqıtta ha'r bir sho'lkem, mekeme, oqıw orınları o'z mo'rlerine iye. Olarda sa'ykes orınnın' atın bildiretug'ın tekstler jazıladı. Misalı, *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti oqıw-metodikalıq basqarması, O'zbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı A'jiniyaz atındag'ı No'kis pedagogikalıq institutı* ha'm t.b.

Numezmatikalıq tekstlerge pullarg'a jazılg'an, olardıń mug'darın bildiretug'ın so'zler kiredi: *bir som, pyat rubley, bir min' som, O'zbekstan somı respublika territoriyasında ha'mme to'lewler ushın o'z mug'darı boyınsha qabil etiliwi sha'rt t.b.*

Paleografikalıq tekstlergexat, hu'jjet, do'retiwshilik shıg'armalardıń tekstleri kiredi.

Baspa tekstler qoljazba tekstlerdin' haqıyqıy ko'rinisi bolıp, olar a'debiy ha'm ilimiy tekstlerge bo'linedi.

Ko'pshilikkommunikatsiyalıq tekstlerge radio, televidenie, gazeta, jurnallardag'ı ko'pshilikkearnalg'an waqıya ha'm qubılıslar haqqında son'g'ı jan'alıqlardı sa'wlelendiretug'ın tekstler kiredi. Bul teksttin' quralları radio, televidenie, gazeta, jurnallar bolıp esaplanadı.

Solay etip, tekst pu'tin bir sistema bolıp, qospalı ha'm quramalı du'ziliske iye sintaksislik birlik. Tekstti ha'r ta'repleme u'yreniw teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetke iye. Bul arqalı so'ylew ha'm jazıw ma'deniyatının' rawajlanıwınaerisemiz.

## Sorawlar

1. Tekst degen ne? 2. Ne ushın tekst so'ylew birliğı sıpatında u'yreniledi? 3. Tekst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz? 4. Teksttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'? 5. Ha'r qıylı stilde jazılg'an tekst tu'rlerinen mısallar keltirin'? 6. Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'? Bul ushın o'zlerin'iz tan'lag'an tekstke tallaw jasan'? 7. Teksttin' tu'rlerin anıqlan'? Bul ushın ha'r qıylı tekstlerden mısallar keltirin'? 8. Mikrotekst ha'm makrotekst haqqında tu'sinik berin'. 9. Internet tarmaqlarınan tekstke baylanıslı materiallar jıynan'. 10. Tekstke baylanıslı miynetlerden konspektler jazın'.

## A'debiyatlar

Galperin I.R. Tekst kakobyekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.

Turniyazov N. Matn lingvistikasi. Samarkand, 2003.

Qilishev E. Matnning lingvistik tahlili. Buxoro, 2000.

Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. Toshkent, 1989.

Turniyazov N., Yoldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarkand, 2006.

Yoldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, «Fan», 2007.

## TEMA: Irkilis belgileri ha'm onin' qollaniliw orinlari

**Punktuatsiya.** Punktuatsiya so'zi irkilis belgileri degen tu'sinikni an'latıw menen birlikte, irkilis belgilerinin' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındag'ı til iliminin' ayırıqsha bir tarawı degen tu'sinikni de bildiredi.

Punktuatsiyalıq qa'deler, tiykarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq.

Irkilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

Ayırıqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an irkilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatlı u'tir (;), sızıqsha (—), tırnaqsha (« »), ko'p noqat (...), qawıs ( ( ) ) bolıp, ko'rinip turg'anınday-aq, olardıń ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'lekten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatlı u'tir, qawıs - eki bo'lekten, ko'p noqat - u'sh bo'lekten, tırnaqsha - to'rt bo'lekten turadı. Irkilis belgilerinin' ishinde qawıstın' eki tu'ri bar: kvadrat qawıs [ ], ha'm jay qawıs ( ). Olardıń ha'r birinin' qollanılıw ornı bar.

## TEMA: Irkilis belgileri ha'm onin' qollaniliw orinlari

**Tayanish so'zler:** *Punktuatsiya, irkilis belgileri, intonatsiya, abzats, pauza, noqat, soraw belgi, u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, qos noqat, noqatlı u'tir, kop noqat, qawis, tırnaqsha.*

**Punktuatsiya.** So'ylew eki tu'rli jol menen iskeasadı: awızsha ha'm jazba tu'rde. Oy-pikirdi jazba tu'rde durıs ha'm anıq, tu'sinikli ha'm qolaylı etip bayanlaw ushın ha'rip tan'balari menen birge irkilis belgileri de qollaniladı. Jazıwda jumsalatuğ'ın sha'rtli tan'balari, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'ripler jazba tildi a'melgeasırıwda qanshelli kerek bolsa, irkilis belgileri de sonshelli za'ru'r boladı. Awızeki so'ylewdin' ayırım ma'nilik-stillik o'zgesheliklerin jazıwdaan'latıw ushın irkilis belgileri de jumsaladı. Jazıw grafikalıq tan'balari arqalı a'melgeasadı. Grafikanın' o'zi a'lipbe (alfavit), imla (orfografiya), irkilis belgileri (punktuatsiya) qag'ıydaların' jıynag'man turadı.

Punktuatsiya so'zi irkilis belgileri degen tu'sinikti an'latıw menen birlikte, irkilis belgilerinin' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındag'ı til iliminin' ayırıqsha bir tarawı degen tu'sinikti de bildiredi. Adamlar arasındag'ı qatnas quralı xızmetin atqaratuğ'ın bizin' ha'zirgi jazıwımızdı punktuatsiyasız ko'z aldımızg'akeltirealmaymız. Sebebi, bir jag'man, punktuatsiyalıq qurallar ja'rdemi menen jazıwshı jazıwdaoy-pikirdi tu'sinikli ha'm anıq etip bildiriwge imkaniyat alsa, ekinshi jag'man, irkilis belgileri arqalı oqıwshı teksttegi oy-pikirlerdi da'l jazıwshı adamnın' oylag'anınday etip tu'siniwge mu'mkinshilikaladı.

Til seslerinin' grafikalıq tan'balari bolg'an ha'ripler sıyaqlı, irkilis belgileri de sha'rtli grafikalıq tan'balari bolıp tabıladı. Biraq olar atqaratuğ'ın xızmeti ha'm jumsalatuğ'ın orınları jag'man bir-birinen ayırılıp turadı. Ha'rip so'zdin' bo'lshegi, onın' elementi bolg'an jeke seslerdi bildiretirip, jeke so'zde jumsalaotırıp, ol leksika ha'm morfologiya tarawları menen baylanış boladı. Al irkilis belgileri qollanıw ornı jag'man ha'rip sıyaqlı so'zdeemes, ga'p ishinde yamasa ga'pler aralıg'ında jumsaladı. Ga'plerdin' qanday bo'leklerden turatuğ'inlig'ı, olardıń qanday intonatsiya menen aytilatuğ'inlig'ı irkilis belgileri arqalı an'latıladı. Sonlıqtan punktuatsiya sintaksis penen ajıralmas baylanısta boladı.

Jazıwdın' payda bolıwı menen bir waqıtta irkilis belgileri de payda bolmag'an. Irkilis belgilerinin' qollanıwı jazıwdın' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerine tuwrakeledi. Bul, a'sirese, kitap basıw islerinin' kelip shıg'ıwı menen ken' qollanıla baslag'an. Irkilis belgileri da'slep baspa islerinde baspaxızmetkerleri ta'repinen basılıp atırğ'an tekstekirgiziletuğ'ın bolsa, keyin waqıttın' o'tiwi menen irkilis belgilerinen paydalanıw avtorlardın' o'zlerinin' isi bolıp qaldı. Irkilis belgilerin qollanıw jazıwdı tag'ı da jetilistirdi. Jazıwdın' rawajlanıwının' ha'zirgi basqışında irkilis belgilerinin' sanı da, atqaratuğ'ın xızmeti dearttı.

Punktuatsiyalıq qa'deler, tiykarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq. Basqashaaytqanda, irkilis belgileri arqalı jazıwda so'ylew tilinin' ma'nilik jaqtan bo'leklerge bo'lshekleniwi, sintaksislik strukturası, intonatsiyalıq pu'tinligi ko'rinedi. Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyılğ'an noqat ma'nilik jaqtan tamamlang'an bir oydı bildiredi ha'm tekstti belgili bir sintaksislik birlikke (yag'nıy ga'pke) bo'ledi. Sonın' menen birge noqat qoyılğ'an ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'ki dawıs penen aytiladı. Birgelkili ag'zalırdın' arasına qoyılğ'an u'tir ol so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi jag'man qanday da bir uluwmalıq qa'siyetinin' birdey ekenligin an'latadı. Solay etip, u'tir ga'pti belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Birgelkili ag'zalırdın' arasına qoyılğ'an u'tirler belgili bir qubılıstag'ı ga'ptin' ayırıqshalıg'ın an'latadı. Sonday-aq aralarına u'tir qoyılğ'an so'zlerdin' bag'ındırıwshı yamasa bag'ının'qı so'zge ten'dey qatnastaekenligi bilinip turadı. Birgelkili ag'zalar sanaw yamasa salıstırıw intonatsiyası menen aytiladı. U'tir menen ajratılğ'an ha'r tu'rli ayırımlang'an ag'zalar teksttin' ma'ni bildiriwshı bir bo'legi bolıw menen birgeol jerde qoyılğ'an u'tir sol ga'ptin' sintaksislik qurılısın, intonatsiyalıq o'zgesheligin dean'latıp turadı.



Irkilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

Ayrıqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an ikrilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatlı u'tir (;), sızıqsha (—), tırnaqsha (« »), ko'p noqat (...), qawıs ( ( ) ) bolıp, ko'rinip turg'anınday-aq, olardın' ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'lekten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatlı u'tir, qawıs - eki bo'lekten, ko'p noqat - u'sh bo'lekten, tırnaqsha - to'rt bo'lekten turadı. Irkilis belgilerinin' ishinde qawıstın' eki tu'ri bar: kvadrat qawıs [ ], ha'm jay qawıs ( ). Olardın' ha'r birinin' qollanıw ornı bar.

**Ga'ptin' aqırındakeletug'in irkilis belgileri.** Ga'ptin' aqırındakelip, onın' tamamlang'anlıg'in an'latatug'in irkilis belgileri noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri bolıp tabıladı. Olardın' ha'r biri jay yamasa qospa ga'plerdin' mazmunına, intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonday-aq ayırım jag'daylarda soraw ha'm u'ndew belgileri qabatlasıp yamasaolar ko'p noqat penen qatarına ga'p aqırındakeliwi mu'mkin. Ga'p aqırındakeletug'in ikrilis belgileri ga'ptin' qurılısı jag'man qanday ga'p ekenligine qaramastan qoyıla beredi.

Ga'ptin' aqırındakeletug'in irkilis belgiler, tiykarınan, mınaday xızmetlerdi atqaradı: ga'ptin' tamamlang'anlıg'in bildiredi; bir ga'pti ekinshi ga'pten ayırıp turadı; ga'ptin' mazmunın ha'm aytıw maqsetin ajratıwga ja'rdem beredi.

**Noqat.** Ga'ptin' aqırındakeletug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, noqat ta ga'ptin' tamamlang'anlıg'in an'latıw menen birge, bir ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. A'dette, noqat xabarlaw ma'nisin an'latatug'in xabar ga'plerden keyin qoyıladı. Mısalı: Ku'n to'beden nurlı quyashın to'gip tur.

Tamamlang'an oydı an'latatug'in xabar ma'nisindegi ga'plerdin' aqırına noqattın' qoyılıwı onın' negizgi xızmeti bolsa, sonın' menen birge, noqattın' qosımshaatqaratug'in xızmetleri de bar. Atap aytqanda: 1) sha'rtli tu'rde qısqartılga'an ayırım grafikalıq tan'balardan keyin noqat qoyıladı. Mısalı: A.S.Pushkin (Aleksandr Sergeevish Pushkin), A.B. (Asan Begimov), A.Bek. (Aytbay Bekimbetov), M. (Moskva), T. (Tashkent), jurn. (Jurnal), t. (tom), h. t. b. (ha'm tag'ı basqa); 2) oy-pikirdin' qatar - ta'rtibin, izbe-izligin an'latatug'in sanlardan keyin noqat qoyıladı. Mısalı: Qospa ga'pler u'shke bo'linedi:

1. Dizbekli qospa ga'p;
2. Bag'ının' qılı qospa ga'p;
3. Aralas qospa ga'p;

3) siltemeler keltirilgendeonın' qaysı avtordın' miynetinen ekenligin an'latıwda sol avtordın' atı yamasa familiyasınan son' noqat qoyıladı. Mısalı:

1. Berdaq tan'lamalı shıg'armaları. No'kis. «Bilim» baspası, 1980-jıl.
2. Na'jim Da'wqaraev. Shıg'armaların' tolıq jıynag'ı. No'kis. «Qaraqalpaqstan» baspası, 1979-jıl.

**Soraw belgisi.** Soraw belgisi de ga'ptin' tamamlang'anlıg'in bildiriw menen birge, sol ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerden ayırması ol sorawlıq ma'ni bildiretug'in ga'plerden keyin qoyıladı. Soraw belgisi ga'ptin' qurılısı jag'man qanday ga'p ekenligine qarap qoyılmaydı. Al ma'nisi ha'm intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonlıqtan soraw belgisi soraw ma'nisin an'latatug'in jay, qospa, tolıq, tolıq emes h.t.b. ga'plerden keyin qoyıla beredi. Mısalı:

-Is jo'ninde me? Ne sebep men sizler menen is jo'ninde so'ylesemen?

Sorawlıq ma'nide jumsalatug'in so'z ha'm so'z dizbeklerinen keyin soraw belgisi qoyıladı. Mısalı: Ga'ptin' bas ag'zaları bolg'an baslawısh kim? ne?kimler? neler? degen sorawlardın' birine, al bayanlawıshı ne qıladı? ne isledi? degen sorawlarg'a juwap beredi.

**U'ndew belgisi.** U'ndew belgisi u'ndew ma'nisindeaytılatug'in ha'm quwanıshtı, ku'yinishti, o'kinishti, tilekti, buyırıqtı, tan'lanıwdı bildiriwshi ga'plerdin' aqırına qoyıladı. Ga'p aqırında jumsalatug'in basqa irkilis belgileri sıyaqlı, u'ndew belgisi ga'ptin' tamamlang'anlıg'in bildiriw menen birge, bir ga'pti basqa ga'pten ayırıp turadı. Basqa irkilis belgilerinen

ayriqshalig'ı u'ndew belgisi qoyilg'an ga'p u'ndew ma'nisin an'latadı. U'ndew belgisi qoyilatug'in ga'p qurılısı jag'ınan ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'p bolıwı da, qospa ga'p bolıwı da, yamasa qaratpa yaki tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'p formasındakeliwi de mu'mkin:

-Sa'lem! Tursınay!... Oraqbay qolin sozdi. -Haw. O'zin'nin' sırn'dı o'zin' ashıp, ol nen'.

**Ga'p ishinde qoyilatug'in irkilis belgileri.** Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgileri ga'ptin' qanday bo'lsheklerden turatug'inlig'in, ga'p qurılısındag'ı bo'lsheklerdin', ga'p ag'zalarının' bir-biri menen qanday ma'nilik ha'm sintaksislik baylanistaekenligin an'lataotırıp, tutas ga'ptin' mazmunın durıs tu'siniwge ja'rdem beredi. Ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ko'pshiligi geypara jag'daylarda ga'ptin' basında ha'm aqırında jumsaladı. Atap aytqanda, ga'p ishinde jumsalatug'in irkilis belgilerinin' ishinde u'tir mudamı ga'ptin' ortasında jumsaladı. Al sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında; qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'p ortasında ha'm aqırında; tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

**U'tir.** Irkilis belgilerinin' ishindeen' ko'p tu'rli xızmet atqaratug'in ha'm jiyi jumsalatug'in irkilis belgisi u'tir bolıp sanaladı. Atap aytqanda, ol ga'p ishinde mınaday orınlarda qoyıladı:

1. Ga'ptin' birgelikli ag'zaları sanaw intonatsiyası menen ayılısa, olardıń aralarına u'tir qoyıp jazıladı: Taldırmashlaw, uzın boylı, qır murınlı, badıraq ko'zli balako'sheden o'tip baratırğ'an arbanı ko'rip, qasındaotırğ'an balag'a qarap im qaqtı.

2. Qaratpaag'zalar basqa ga'p ag'zalarından u'tir arqalı bo'linip jazıladı:

Ha'y, sen, Qon'ratlı qız, janım Arıwxan,

Qızıl qapı aldında irkildin' nege?

3. Kiris ag'zalar, ko'binshe ga'ptin' basındakeledi. Siyrek jag'daylarda ga'ptin' ortasında ha'm aqırındakeliwi de mu'mkin. Bul jag'daylardakiris ag'zalar ga'p ishinde u'tir arqalı bo'liip jazıladı: Rasında da, Palman ebindey qol qoyıp, kishigirim na'rselerdi oqıp tu'sinedi.

4. Maqullaw yamasa biykarlawdı, tastıyqlawdı, siltewdi, tan'lanıwdı an'latıwshı so'zler kiris ag'zaxızmetinde ga'ptin' basındakelip, olar u'tir arqalı ayırılıp turadı:

Oy, biyshara, eki jıldan berli Qannazar baydın' esiginen shıqpadı. Awa, ku'nnen ku'nge jaqsı bolıp atırmız.

5. Ga'ptin' ayırımlang'an ag'zaları basqa ga'p ag'zalarından u'tir arqalı ajıralıp turadı. Biz, ot oratug'in mashinaaydap ju'rgen balalar, Da'niyardı birinshi ret ko'rdik.

6. Qospa ga'p quramındag'ı jay ga'pler o'z ara u'tir menen ayırılıp turadı: Ol so'zgeolaq bolsa da, otrıg'anlar uyıp tın'lay basladı.

**Noqatlı u'tir.** Noqatlı u'tir xabar ga'ptin' keynine qoyilatug'in noqat penen u'tirdin' ortalıg'ındag'ı orındı iyeleydi. Basqashaaytqanda, noqat qoyilg'an ga'pke qarag'anda tıyanaqsızıraq, al u'tir qoyilg'an ga'p bo'legine qarag'anda tıyanaqlıraq mazmung'a iye bolg'an ga'pler noqatlı u'tir menen ayırılıp turadı.

San yamasa ha'ripler menen izbe-izligi belgilengen ga'pler noqatlı u'tir menen ayırılıp turadı. Misalı: Sonday-aq jataqhanada jasaytug'in adamlarg'a:

a) jasaytug'in bo'lmedekir juwıw ha'm jayıp qoyıw, u'st ha'm ayaq kiyimlerde tazalaw;

b) elektr jolların du'zetiw ha'm remontlaw, o'zinshe qosımsha svet ornatiw;

v) adam jasaytug'in bo'lmede elektr menen qızdıratug'in priborlardan, primuslardan, kerosinkalardan h.t.b. paydalanıw;

g) bo'lmede sırtqa tarap ketkendey etip qattı shawqım menen baqırısıw, qosıq ayıw, reproduktorlar menen magnitafonlar qoyıw;

d) sırttan kelgen adamlardı qondırıp qaldırıw ha'm basqalar qadag'an etiledi. («Studentkeesleme»).

**Ko'p noqat.** Ko'p noqat ga'pteaytılaq pikirdin' u'zilgenligin, ga'ptin' bas yamasaayag'ındaaytılmay qalg'an pikirdin' bar ekenligin, ga'ptin' dawamının' belgisizligin, ga'p ishindeayırım so'zdin' tu'sip qalg'anlıg'in bildiriw ushın jumsaladı.

Ko'p noqat sonday-aq minaday jag'daylarda da jumsaladi: ko'rkem shig'armalarda qaharmanlardin' tu'rli psixikalik jag'daylarda - quwaniv yamasa qorqiv na'tiyjesinde so'z tabaalmay qalivn, albiraqlawin an'lativ ushin: so'zler, so'z dizbekleri, ga'pler aralig'inda ha'dden tis irkilis-pauza bolg'anlig'in an'lativ ushin.

Ilimiy, siyasiy a'debiyatlardako'p noqat ko'binshe siltemelerge baylanisli qoyiladi. Silteme tutasi menen alnbay, siltemekeltirivshi ta'repinen ayirim so'zler, so'z dizbekleri tu'sirilip qaldirilg'andako'p noqat qoyiladi. Eger siltemenin' bas beti tu'sirilip qaldirilsa, ko'p noqat onin' aldina, eger aqirinda tu'sirilip qaldirilsa, onda siltemenin' son'ina, eger ortadan so'zler tu'sirilse, onda siltemenin' ortasinako'p noqat qoyiladi. Siltemenin' basina, ortasina qoyilg'an ko'p noqatttan keyin kishi ha'ripten baslap jaziladi.

**Siziqsha.** Siziqsha irkilis belgilerinin' ishindeko'birek u'tirge usaydi. U'tirge qarag'anda da siziqshanin' ma'nisi menen atqaratug'in xizmeti ha'r qiyli bolip keledi. Siziqshanin' ayirim xizmeti u'tirge usag'an menen onnan u'lken ayirmashiliqqa iye. Siziqshada shegaralaw, tastiyqlaw, emotsionalliqti ha'm ga'p ag'zalarinin' g'a'rezsizligin ta'miynlew ku'shlipek boladi. Siziqsha ga'ptin' belgili bir bo'legin basqa bo'leginen ajratip ko'rsetiw ushin yamasa jaqinlastiriv ushin, so'zlerdin' arasindag'i ma'nilik-sintaksislik qatnaslardi ayqinlaw ushin da jumsaladi.

Siziqsha jeke ha'm ta'kirarlang'an tu'rde jumsaladi. Jeke jumsalg'an siziqsha, ko'binese ga'p ag'zalarin ayiriv xizmetin atqaradi. Ta'kirarlanip jumsalatug'in siziqsha shegaralaw, emotsionalliq ma'nilerdi an'latadi.

Siziqsha jaziwda, negizinen, minaday orinlarda jumsaladi:

1. Baslawish penen atawish bayanlawish yamasa baslawishliq topar menen atawish bayanlawishliq topar siziqsha menen ayrilip turadi. Bunday jag'daylarda siziqsha qoyilg'an orindaazli-ko'pli pauza islenip oqiladi. Siziqsha baslawish penen atawish bayanlawishtan quralg'an ga'pti sog'an usag'an, biraq arasinda pauza islenbeytug'in basqa so'z dizbeginen ayirip turadi: Men - azat qaraqalpaq, sen - erkin nog'ay.

2. Siziqsha birgelkili ga'p ag'zalarinin' son'ina, al uliwmalastirivshi so'zdin' aldina qoyiladi; uliwmalastirivshi so'z bolmag'an jag'dayda da birgelkili ga'p ag'zalarinan son' siziqsha qoyila beredi. Misali: Asan, Murat, Sa'nem - bulardin' barlig'i da ha'weskerler do'gereginin' belsendi ag'zalar.

3. Ayirimlang'an ayqinlawishtin' aldina siziqsha qoyilip jaziladi, misali: 1. Muz, suw ha'm suw puwı - bir zattin' - suwdin' u'sh hali bolip esaplanadi.

4. Siziqsha tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasina, sonday-aq dialog ga'plerdegi replikalik ga'plerdin' aldina qoyiladi. Misali:

Sonin' menen bul jerde ne maqset penen ju'rgenine qiziqqan adamday:

-O'zin' bul jerde ne qilip ju'riksen'?

5. Siziqsha mezgildi, orindi, shekti an'latug'in juplasip kelgen so'zlerdin' arasina qoyiladi. Misali: No'kis-Tashkent Hawa joli O'zbekstannin' en' alis hawa jol liniyası bolip sanaladi.

6. Belgilengen rejelerge, wazıypalarg'a diqqat awdariv ushin siziqsha jumsaladi. Bunday jag'dayda siziqsha nomerlestiriv wazıypasin atqaradi.

7. Qospa ga'p quramindag'i da'nekersiz baylanisqan ayirim jay ga'plerdin' arasina siziqsha qoyiladi: Watanım tınısh-men tınısh;

8. Siziqsha texnikalıq, qolaylılıq ushin jazıwdı ıqshamlawda da jumsaladi. Misali: No'kis - 1986 (kitaptin' shıqqan ornı menen waqtı):

**Qos noqat.** Qos noqat, tiykarinan, ga'ptin' da'slepki bo'legindegi mazmuninin' qos noqatttan son'g'i bo'liminde tolig'iraq ashilatug'inlig'in eskertiw ushin jumsaladi. Qos noqat minaday jag'daylarda qoyiladi:

1. O'zinen keyin ga'ptin' birgelkili ag'zalarinin' keletug'inlig'in an'lativ ushin qos noqat qoyiladi. Bunday jag'daylarda qos noqat birgelkili ag'zalarin' sanap, tastiyqlap ayırıqshaatap ko'rsetiw sıyaqlı ma'nilik tu'rlerinin' anıg'iraq bildiriliwine sebepshi bolip turadi: gezekles da'nekerler: ga', ga'hi, bir, birde, birese, geyde, bazda, a'ri. Aldin'g'i fermerler mınalar: «Ba'ha'r», «Yusup» ha'm t.b. fermer xojalıqları.

2. Qospa ga'ptin' qurılısındag'ı aldın'g'ı jay ga'ptin' mazmunın son'g'ıları da'lillep, anıqlap, tallap, tu'sindirip kelgende, olardıń arasına qos noqat qoyılıp jazıladı. Mısalı: 1. Men hayran qaldım: buni kim jazıwı mu'mkin?

3. Avtor so'zi menen tuwra ga'ptin' arasına qos noqat qoyılıp jazıladı: Men usı jerdeazmaz irkilip qaldım da, keyin a'ste g'ana: Al, shaması, men de talantımdı ko'mip taslar edim, -dedim.

4. Mısalı, ma'selen, tema, joba usag'an so'zlerdin' son'ma qos noqat qoyılıp, bunnan keyin baslang'an ga'p bas ha'rip penen jazıladı. Mısalı: Tema: Menin' su'ygen ka'sibim; joba: Kirisiw. Tiykarg'ı bo'lim. Juwmaqlaw.

**Tırnaqsha.** Tırnaqshanın' mazmunı da, atqaratug'ın xızmetleri de ha'r qıylı bolıp keledi. Tırnaqshag'aaling'an so'zdin' yamasa ga'ptin' basqa birewdiki ekenligi yamasaonın' o'z ma'nisindeemes, al pu'tkilley basqa qarama-qarsı ma'niste jumsalıp turg'anlıg'ı an'lanadı. Sonday-aq tırnaqshag'aaling'an so'z yamasa so'z dizbegi o'zlerinin' tuwra ma'nisindeemes, al basqa bir na'rselerdin' sha'rtli ataması, qoyılğ'an atı ma'nisinde jumsaladı. Anıg'ıraq aytqanda, tırnaqsha mınaday ma'nilerde jumsaladı:

1. Avtordın' ta'nha o'zinin' so'zi emes, al basqanın' so'zi ekenligin bildiriw ushın aling'an siltemeler tırnaqshag'aalınıp jazıladı. «Kimde dekim ilim iyelep, onı iste qollanbasa, jap qazıp, biraq egin ekpegen, egin ekse de, onın' zu'ra'a'tinen paydalanbag'an adamg'a usaydı», - dep jazg'an edi ullı Nawayı.

2. Keri ma'nini an'latıw ushın kemisitiw, mısqullaw ma'nideayırım so'zler yamasa so'z dizbekleri tırnaqshag'aalınıp jazıladı.

3. Gazeta-jurnallarg'a, tu'rli shıg'armalarg'a, sho'lkem, ka'rxana, zavod, fabrika ha'm basqa da qoyılğ'an atamalar tırnaqshag'aalınıp jazıladı: «Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, «A'miwda'rya» jurnalı, ha'm t.b.

Bunday atamaların' tırnaqshasız jazılatug'ınlıg'ı da bar. Olar mınalar: fabrika, zavod, karxanaatamaları menen qosaatındag'ı degen so'z qosa qabatlasıp jumsalsa, shıg'armaların' atamaları olardıń avtorlarının' atları menen bibliografiyalıq ko'rsetkishlerde berilse, bir na'rsege qoyılğ'an atamalar qısqartılса ha'm olarg'a qosımsha nomerler qoyılса, telefon ha'm telegraf agentligin an'latatug'ın so'zler bolsa, ondaolar tırnaqshasız-aq jazıla beredi.

**Qawıs.** Tutas ga'p penen yamasa ga'ptin' ayırım ag'zaları menen grammatikalıq jaqtan tikkeley baylanısqa tu'speytug'ın, jazıwshı ta'repinen ayılğ'an pikirdi ayqınlaw maqsetinde jumsalatug'ın so'z yamasa ga'p qawısqaalınıp jazıladı. Qawısqaaling'an so'z yamasa ga'p bir jo'n aqırın kiris intonatsiya menen ayıladı. Qurılısı jag'ınan qawıs eki bo'lekten (ashılıwshı ha'm jabılıwshı) turadı. A'detteeki bo'lek ha'rip penen nomerlewdeashılıwshı bo'legisiz-aq o'z aldına da jumsalaaladı.

Qawıstın' eki tu'ri bar: jay qawıs ha'm kvadrat qawıs: Kvadrat qawıs ko'binshe matematika, ximiya, fonetika ilimlerinde jumsaladı. Siyrek jag'daydakvadrat qawıstın' ishinde jay qawıs ta ten'dey qollanıwı mu'mkin. Sonlıqtan kvadrat qawıstı u'ken qawıs, jay qawıstı kishi qawıs dep ju'rgiziledi. A'dette jay qawıs ko'birek jumsaladı. Anıg'ıraq aytqanda, jay qawıs mınaday jag'daylarda qoyıladı:

1. Kiritpe ga'pler, eskertpe ma'nidegi ayırım so'zler ha'm so'z dizbekleri qawısqaalınıp jazıladı. Erten' stadionda «Paxtakor» (Tashkent) ha'm «Dinamo» (Moskva) komandaları ortasında futbol oyını boladı.

2. Dramalıq shıg'armalardako'birek jumsalatug'ın remarkalar (avtordın' tu'sindirme so'zi) qawısqaalınıp jazıladı. Mısalı: A'met (a'skerge): jazdırın'ız, bulardıń kisenlerin! sheshin' olardıń qolların! Endi bular azat, endi bular huqıqlı! (a'skerler ayaq-qolın jazdıradı).

3. Silteme yamasakeltirilgen misaldın' qaydan aling'anın an'latatug'ın so'zler qawısqaalınadı. Mısalı: Miynetti jan-ta'ni menen su'ymegen jerde talantlar da, danışpanlar da joq.

4. Ilimiy miynetlerde, sabaqlıqlarda ushırasatug'ın mınaday ga'pler: bul haqqındaendigi temadaken'irekayıladı; 18-paragraftı qaran'ız; yamasa qanday da bir paragrafq ya ki kitaptın' bir betine siltenetug'ın ga'pler qawısqaalınadı;

5. Keltirilip atirg'an siltemelerge ayırım pikirlerge gu'man ya tan'lanıwdı bildiriw ushın soraw yamasa u'ndew belgileri qoyılıp, olar qawısqa alıladı: (!), (?).

**Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.** Jazıwda birdey irkilis belgilerinin' ta'kirarlanıp yamasa ha'r tu'rli irkilis belgilerinin' qabatlasıp keliw jag'dayları ushırasadı. Sorawlıq yamasa u'ndewlik ma'nini ku'sheytip, bo'rttırıp ko'rsetiw ushın soraw yamasa u'ndew belgilerinin' ekewi-u'shewi qabatlastırıp qoyıladı. Sorawlıq ma'ni u'stine qosımsha u'ndewlik ma'ni qosıw ushın soraw belgisi menen birge u'ndew belgisi qatara qoyıladı. Sonday-aq soraw belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, u'ndew belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, noqatlı u'tir menen yamasa u'tir menen sızıqsha, qawıs penen basqa, tırnaqsha menen basqa belgiler, qawıs penen basqa belgiler qabatlasıp kele beredi. Mısallar: Barar jerimiz, basar tawımız joq. Tek jalg'ız basım bolsa da bir jo'n, mınaeki jetim menen qayda baraman, qayda sıyaman?!

Bunday bir neshe irkilis belgisinin' qabatlasıp qollanıw jag'dayı, ko'binshe tırnaqsha, skobka, sızıqsha jumsalg'an ga'plerde ushırasadı.

### **Sorawlar:**

1. Punktuaitsiyanın' izertleytug'in obyektleri 2. Punktuaitsiya qanday negizlerge su'yenedi? 3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgileri qoyıladı? 4. Irkilis belgilerinin' qurılısı boyınsha tu'rleri. 5. Ga'ptin' aqırında keletug'in irkilis belgileri. 6. Ga'ptin' ortasında, basında ha'm aqırında jumsalatug'in irkilis belgileri. 7. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.

### **A'debiyatlar**

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyası. No'kis, «Bilim», 1998.

Musabekova F. Ha'zirgi qazaq tilinin' punktuatsiyası. Almatı, «Mektep», 1973.

Nazarov K. O'zbek tili punktuatsiyası. Toshkent, «O'qituvshi», 1976.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996.

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA  
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

*Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti*

***Qaraqalpaq til bilimi kafedrası***

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa'ni boyınsha**

**ámeliy jumıslar**

(bakalavr bag'darı studentleri ushın)

**A'meliy shınıg'ıwlar**

## 1-variant

**1-shinig'ıw.** Ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'.

Ba'h'a'rdin' ku'nleri. "az u'yreklerdin' kelgen waqtında Shılım ko'lge u'sh mergen bolıp qus atıwg'a barg'an edik. Ko'ldin' jazdag'ıday sa'ni joq. Bu'gin salqın samal da espeydi. A'tirap tıp-tınısh. Jer betin japqan jasıl giyalar da qıymılsız sıyaqlı. Shaqaların sa'l iyip jolawshılarg'a sa'tli sapar tilep atırg'anday seziledi.

**2-shinig'ıw.** Sintaksislik baylanıstın' tu'rlerin anıqlan'. Dizbekli h'a'm bag'mın'qı baylanıstı ajıratın'.

Neuyashlı ku'nler ko'beydi. Uzaq-uzaq dalalarg'a ko'z jiberip qaraw, biyikten oyg'a tu'siw, oydan biyikke ko'teriliw kewilli. O'tken jıldın' maysa sho'bin pıshırlatıp basıp, ken' jazıqta jeke torı atlı kiyatır. Aynala dala. Adam zerigerlik dala. Atı da, iyesi de ten' boldırg'an.

**3-shinig'ıw.** Bag'mın'qı baylanıstın' tu'rlerin anıqlan'. Kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw h'a'm u'ylesiw (izafet) usılında baylanısqa so'zlerdi anıqlan'.

Bu'gin miyazannın' aqır. Hawada ko'terilgen qara bult, sol bes qonaqtın' bultı ma dep otırman. (№.E.) Ernazardın' anası Neumar analıq degen bolg'an. Ol ku'ta' asqıllı, ziyrek, so'zge sheshen h'ayal bolıptı. Ol Esengeldi ma'h'remnin' qızı eken. Xiywa xanı Ernazardın' gellesin alg'an. Son' onın' tuwg'an anasın ko'rmekeşli bolıp, bunı qanday h'ayal tuwdı eken dep qızıqsınıptı. (Nearaqalpaq an'ızları)

**4-shinig'ıw.** Ga'ptegi so'z dizbeklerin anıqlan'. Olardın' qalay baylanısıp turg'anlıg'ın tu'sindirin'.

Aprel ayının' bası. Neıstag'ı qatqan muzlar ele erip pitpegen. Onın' u'stine tu'ngi ayaz benen juqa muz qattı, jarqırıp tur. Ku'n jadrap shıg'ıp, jıllı samal esiwge qaradı. Hawa tınıq. Sarg'ısh tartqan japıraqlarg'a qon'ır gu'zdin' xabarı kelip solg'ın tartsa da, quyash tap jaz ku'nlerindey qızdırmaqta. Ku'nnin' ıssı bolıwına qaramastan jolawshı sonday qalın' kiyingen.

**5-shinig'ıw.** So'z dizbeklerin atawısh h'a'm feyil so'z dizbeklerine ajıratın'.

Gu'llengen awıl, jol menen ju'riw, da'rya jag'asına barıw, ko'pti ko'rgen adam, bes qabatlı jaylar, salını orıw, biyik qırman, eki ret oqıw, ta'jiriyebeli mug'allım, u'lgili oqıwshı, salmanı qazıw, keleshek h'aqqında oylaw, ko'p so'ylew, a'ste ju'riw, ju'zlegen qoy, usı qız, ko'rkemlep oqıw, ta'sirli so'z.

## 2-variant

**1-shinig'ıw.** Ga'plerdi ko'shirip jazın'. Ga'ptin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'.

Ba'h'a'r men ku'tken sag'ınıshlı ba'h'a'r keldi (G.T.). Tog'aydın' ishi jum-jırt (Sh.S.). Miynetsiz du'nya-h'aram. Eldi miynetke u'yret. Birewdin' miynetine iyek artsan', bul du'nyadan baxıt taba almaysan' (K.M.). Onın' eki qıylı ertegi bar. Birewi o'ziniki, bul ertekti o'zinen basqa h'eshkim bilmeydi. Ekinshisin og'an atası aytıp bergen edi (Sh.A.).

**2-shinig'ıw.** Jay ga'plerdin' mazmunı boyınsha tu'rlerin ajıratın'. Ga'plerdin' grammatikalıq h'a'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerin tu'sindirip berin'.

Kelgenine bir-eki ku'n bolıp qalg'an bolsa da, Asan Neasım menen ashılısıp so'ylesken joq edi. Asan onın' menen so'yleskisi keldi.

-Keshe bizlerdi qattı qorqıtıp jiberdin' g'oy, ag'a,- dedi Asan. Birden es-tu'sin'di bilmey qaldın'. -Geyde sonday boladı.

- Anaw Esnazarov degen jigiti kimin'iz edi? Ag'aynin'iz be?

- Yaq, dostım edi. Og'an ne boldı?

- Heshna'rse ma'zi aytıp otırman da' (K.M.).

- Attı ko'ter, attıE - dep Mo'min Orazquldı nuqıp jiberdi.

- SheshĖ-dep buyırdı Mo'min. Shesh deymen men sag'anĖ (Sh.A.).

**3-shınıg'ıw.** Ga'plerdi bir bas ag'zalı ga'plerdin' tu'rlerine ajıratın'. O'zgesheliklerin tu'sindirin'.

1. Berdaqtan sizge bir qızıq h'a'diyse ayıp bereyin (A.S.). En' bolmasa u'sh-to'rt ku'n aw salayıq (K.S.). Ha'r bir balag'a bir-birden aq da'pter bo'listirip berdi (T.№.). Neising'annan keyip penen to'men qarastı (K.S.). Uyada ne ko'rsen', ushqanda sonı ko'resen' (№№.n.m.). Jalg'ız ju'rip zoriqsan', jol qa'dirin bilesen'. Og'an astırtın xabar etiw mu'mkin (K.S.). Sonda da og'an bul sırdı anıqlaw kerek boldı (T.№.). Neis. Tu'p dese tu'kirik jerge tu'speytug'm qattı suwıq (N.D.). Da'rya jag'ısı. Neis ku'ni jerde qar (S.X.).

**4-shınıg'ıw.** Ga'plerdi bolımlı h'a'm bolımsız ga'plerge ajıratın'.

Jan-jaq miydey taqırlıq. Aldı jap-jasıl pishen aralas jın'g'ıllıq (Sh.S.). Ananın' aytqanı kelgey, qızım, baxıtlı bolg'aysan' (A.S.). Bilimsiz adamg'a doslıq etpe (Neabusnama). Anaw shoq terektin' paxtasın ko'rmedik g'o? (Sh.S.). Ol jıllar bizge da an'sat bolg'an joq (Sh.S.). Bazarbaydı da qutqarajaq emes (Sh.S.). Mashinanın' buzılg'an jerin tappay da, ju'rgizbey de qoymaydı (Sh.S.). -Epke kelejaq pa? -Keltirmey qoyamız ba? -U'ye qayıp baratırman. -Neaytıp bopsan' (Sh.S.).

**5-shınıg'ıw.** Ga'plerden tolıq h'a'm tolıq emes ga'plerdi, so'z ga'plerdi anıqlan'. O'zgesheligin tu'sindirin'.

-İrasında da mınaw itimalı bar is qusag'an. -A'lbette, bar bolsa alıp qayt. -Yaqshı (Sh.S.). -Ya ko'lik salayın ba? -Yaq, yaq. -Ele oqımadın' ba? -Jaq. -Aman sarını izlep kelgen da'Ė -He, o nege? -Jibermedi. -ne ushın? -Bunnan beterinen saqlag'ayĖ - A'a'y, qoysan'ız da'Ė...(Sh.S.). A'lle qanday ayqush-uyqısh h'a'ripler menen belgisiz tilde jazılg'an eken. Tu'sinbedi (K.M.). -Bul qanday el? -Nog'aylı. -Baban' kim? -Ja'nibek. -Sonda azanda sawash bolmay ma? -Bolmaydı (K.M.). Jetinnin' h'aqın jemen' degen be? Degen (K.M.).

### 3-variant

**1-shınıg'ıw.** Ga'ptin' bas ag'zaların ajıratın'. Baslawıstın' qaysı so'z shaqabınan an'latıl'g'annın ayıp berin'.

İssı jaz baslandı (T.№.). Sapargu'ldin' a'kesi orasan aq kewil, miyirman adam eken. Jaqsının' jaqsılıg'ı h'a'r jerde aldın'nan shıg'adı, jamannın' jamanlıg'ı tar jerde alqımın'nan asadı (T.№.). A'liy ku'ta' tımırıq adam edi. Jaqsı niyetli jolawshı shıg'ar ku'nnen da'm etedi (T.№.). Ko'rimlik aytıwshı bala kelinshekke awıldın' belgili adamların tanıstırıwg'a qaradı (T.№.). Usı-bizin' u'y. O'zi ju'da' bir qatal adam boldı.

**2-shınıg'ıw.** Bayanlawıstın' qaysı so'z shaqabınan an'latıl'g'annın anıqlan'. Atawısh h'a'm feyil bayanlawıshlardın' o'zgesheligin tu'sindirin'.

Ha'r kimnin' o'z bilgeni ishinde (T.№.). Jumagu'ldin' ko'zi iliner emes. Bag'dagu'ldin' minezi bir ku'nde o'zgerdi. Bunday ortalıqta aq kewil, pa'k niyetli adamnın' jasawı qıyın. Ana - bul a'lemdegi en' na'zik, en' qatal h'a'm shıdamlı, barlıq waqıtta h'aqıyqatshıl h'a'm ku'shli insan (T.№.). Kitap adamg'a en' sadıq, en' dana en' dilwar dos (T.№.).

**3-shınıg'ıw.** Ga'ptegi anıqlawıshlardı tabın'. Du'zilisi boyınsha qaysı tu'ri ekenin anıqlan'.

Ha'r birimizge maqpal ko'rpe tabıldı (T.№.). Eki jag'man ku'shli palwanlar da boldı (T.№.). Jumabaydın' u'lken qara ko'zlerine quwanış jasları ko'n'geylendi (T.№.). U'lkennnin' de, kishinin' de, xiywalının' da, qaraqalpaqtın' da, pu'tkil Xorezm shuqırına jıynalg'an barlıq tamashago'ylerdin' tilegi Ernazardın' jen'isi (T.№.).



**4-shınıg'ıw.** Tolıqlawış h'a'm onın' tu'rlerin anıqlan'. Nəaysı so'z shaqabınan an'latılğ'anın tu'sindirin'.

Go'ne arshasın ashıp, ishinen aydınlı ko'ylek shıg'arıp, Perxang'a uslattı (T.№.). Onı ku'ta' taynapır ko'k o'giz ko'terip turıptı (T.№.). Bıylg'ı egis diyxanlardı biriktirdi. Ol Dospang'a gu'mis ten'ge uslattı. Usı sa'lemnamalar qaraqalpaq elinin' qos tayanıştı Begis h'a'm Mırjıqqa (T.№.). Ha'r birinde to'rt-bes tu'pten qara talları bar (T.№.). Onın' so'zi Ernazarg'a jag'in'qıramadı.

**5-shınıg'ıw.** Pısıqlawış h'a'm onın' tu'rlerin anıqlan'.

A'tirapqa jalt-jalt qaraydı (K.S.). Ekewinin' ortasında jetekke alg'an bir salt at bar (K.S.). O'temurat tan' ala gewgimde ılashıg'man maydang'a shıqtı da, da'rya boyına qaray ju'rđi (K.S.). Bu'ginnen baslap mektepke qatnamasınĖ (K.S.). O'temurat ayag'ın dik-dik basıp, awılğ'a qaray tarttı (K.S.). Aral ten'izi jaqtan ko'terilip kiyatırg'an qara bult awıldın' u'stinen dawıllatıp o'tip atır (K.S.). Adım atsa aldınan gu'di shıg'adı (K.S.). Bu'rkit qartaysa tıshqan awlaydı degen. O'temurat qırg'awıldı bermese de, adamlardıń ko'zinshe jazısıp maqtag'ang'a mardıyıp qaldı.

#### 4-variant

**1-shınıg'ıw.** Ga'ptegi feyil toplamların ajıratın'. Nəaysı feyil toplamı ekenligin aytıp berin'.

1. Awillaslarımın' u'stine barag'oyayın dep oyladım. Mektep salıp bereyin dese ko'zleri ko'rmey ju'r me? (A.S.). Tu'rkstang'a jetip barıwı ushın keminde on to'rt ku'n jol ju'redi (K.M.). Tu'rkstan awıh'alının' jaqsılanıwı h'aqqında ma'sla'h'a'tler berdi (K.M.). Nəızının' Aral ten'izine baratırg'an toparg'a qosılğ'anlıg'ın bildi (K.M.). Ko'pti ko'rip ananı-mınanı u'yrenip o'zimde a'dewir qataydım (K.M.). Eger qa'dirli bolg'm' kelse, xalıqtın' qa'dirin bil (Nəabusnama).

**2-shınıg'ıw.** Ga'ptegi birgelkili ag'zalardı anıqlan'. Olardıń qalay baylanısıp turg'anlıg'ın tu'sindirin'.

Azanda, tu'ste, keshte barıp, sazan, shabaq, ılaqa a'kelip ga'sin quwırıp, ga'sin asıp, ıssı awqat sho'lkemlestirdi (K.S.). Tilemis penen Nəa'liyla shırpıldap iske kirisip ketti. Da'rya da, ko'l de jım-jırt (K.S.). Maman balıqshılar su'wen, ya sazan tu'skenin de ayıradı. Gu'zde ya qayıq, ya shanag'a mindirmey ko'l abırjı boladı (K.S.). Awır aqshamg'a shekem ga' otırıp, ga' ju'rip azdan son' uyqı tarttı (K.S.). Ja'miyla tu'rgelejaq bolıp edi, biraq tu'rgele almadı.

**3-shınıg'ıw.** Ga'ptin' ayırımlang'an ag'zaların anıqlan'. Olardıń qalay ayırımlanıp turg'anlıg'ın h'a'm irkilis belgilerin tu'sindirin'.

1. Ortada g'arrılar-mereke basqarıwshılar atlardın' birin maqtap, birin jamanlap tur (Sh.A.). Bul ekspeditsiya ilim ushın, tariyx ilimi ushın og'ada za'ru'r edi (K.M.). U'ydin' mashqalası bizlerdin'-anam, men h'a'm qarındasımın' basına tu'sti. Allanazar Esnazarov usı bo'limnin' en' ta'jiriylı vrachi, Nəasımın' balalıg'man birge oynap-o'sken en' jaqın dostı edi (K.M.). Keshe Nəasımdı keselxanag'a alıp kelgeninde qasında Allanazar da boldı (K.M.).

**4-shınıg'ıw.** Ga'ptegi kiris so'zler h'a'm kiris ga'plerdi anıqlan'. Oy-pikirge qanday qatnastı bildirip turg'anlıg'ın aytıp berin'.

Ba'lkim, sergetermen qapa kewlimdi,  
Demek, endi birge jasaw joq bilsem (İ.Yu.).  
A'ttegen-ay tap mına jerin,  
Kelistire almaptı-aw deser (İ.Yu.).  
Ba'rekella, sho'ldin' u'lken kiyigi,  
Haw, sap-saw edi g'oy tap jan'a g'ana (İ.Yu.).  
Joq, men bul da'stu'rđi biykar etemen,  
Joq, men kelgenim joq bunda adasıp (İ.Yu.).

**5-shinig'ıw.** Ga'ptegi qaratpa ag'zalardı anıqlan'. Nıanday stillik xızmette qollanılıp turg'anlıg'ın tu'sindirip berin'. İrkilis belgilerine itibar berin'.

-Nıızım anan' qalay? Bilmeymen, o'zin' ko'r, ata. Jiyenim, bir na'rse aytayın. -Haw Biybi otın ushın bunsha alısqa kelip ne qılasan'? Shırag'ım-aw, shashın' ne degen qalın'?Ė (T.№.). Baxtın' bolsın, balam. - Turımbet u'ydemisen'? - Kel Ma'mbet ag'a, -dep Turımbet uship turdı (T.№.). - Jumagu'l qayda baratırsan'. O'ybey, qarag'ım, meni u'yg'e aparago'r,-dedi (T.№.). İshke kirip ketken sekretar qız Nıasım'g'a akademiktin' shaqırıp atırg'anlıg'ın ayttı (K.M.).

## 5-variant

**1-shinig'ıw.** Teksttegi jay ga'plerdi h'a'm qospa ga'plerdi anıqlan'. Nıospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdin' baylanısıw usılın anıqlan'.

Du'ysenbay belgilengen jumıların islep boldı da, birese jolg'a qaradı, birese telefon menen so'ylesti (K.M.). Erten' ya men kelemen, yamasa Da'ryabaydın' o'zi keledi (K.M.). Nıasımın' ju'regi birden tolqınlanıp ketti (K.M.). Bunnan keyin bir maydan buyıg'ıp jattı da uzaq oylanıp ketti (K.M.). Da'ryabay kirip keliwi menen palatada g'awırlı baslandı (K.M.).

**2-shinig'ıw.** Mısallardan da'nekerli h'a'm da'nekersiz dizbekli qospa ga'plerdi anıqlan'. Dizbekli qospa ga'ptin' qaysı tu'ri ekenligin tu'sindirin'.

Usı waqıtta esik qıya ashıldı da palatag'a Nurjan kirip keldi (K.M.). Allanazardın' tawıp kelgen jan'alıg'ı sol; keshe keshte televizorda bir o'zbek dramaturginin' pesasın beripti (K.M.). Nıanshama baylıqlar bar edi, ba'ri joq bolıp ketti. Birese ju'regi shanshıydı, birese kewli aynıp o'zin biytaqat sezedi (K.M.). Birew bildi, al birew bilmedi. Sonnan keyin esik jabıldı h'a'm ekewi tas soqpaq arqalı aldıg'a ju'rip ketti (K.M.). Olardın' ko'pshiligi aqko'kirek, biraq ayırım sumlıqlıları da bar edi (K.M.).

**3-shinig'ıw.** Bag'mın'qı ga'p penen bas ga'ptin' qanday grammatikalıq qurallar menen baylanısın h'a'm bag'mın'qılı qospa ga'ptin' qaysı tu'ri ekenligin anıqlan'.

Da'ryadan gu'zgi jıqqın ketkendey, h'a'mme h'awlıg'ıp u'yinen juwıra shıqtı (K.S.). Jen'is penen kelgen jawıngerlerdi qarsı alıwı sebepli, Aqda'ryanın' jag'ası tolı alaman (K.S.). Joram meni maylı bılamıqqa birden batırıp taslag'anı menen, ol jerden jumıs tawıp alıw an'satqa tu'sken joq (K.M.). Nıullası, ol jolbarıs bolıp kelip sag'an jara salmaqshı bolsa, sen og'an arıslan bolıp ko'rin (K.M.). Son'man Sha'rigu'l shıg'ıp ketiwden, palatanın' ishi tım-tırıs bolıp qaldı (K.M.).

**4-shinig'ıw.** Ko'p komponentli qospa ga'plerdin' tu'rlerin (ko'p komponentli dizbekli qospa ga'p, ko'p komponentli bag'mın'qılı qospa ga'p, aralas qospa ga'p) ajıratın'.

Pol juwılıp, perdeler tazadan tutılıp, to'sekler awmastırılmasa bolmaydı (K.M.). O'zi de ju'da' kem ga'p, palatadag'ı a'n'gimege aralasa bermeydi, ayırım tartıslı ma'sele bolsa, aralasqanın sezbey qaladı (K.M.). Turıp taqatsızlanıp, barlıg'ı da bir jaqqa barıwg'a asıqqan adamlar dıbırlasa basladı (K.M.). Ha'mmege de o'zine jarasa aldanshı tawıp beresen': o'mirden atlanıp baratırg'anlar-qa'stelik h'alatın, qa'steler-deninin' saw waqtın, sawlar u'stinin' pu'tin, tamag'mın' toq waqtın a'rman etedi.

**5-shinig'ıw.** Mısallardan tuwra h'a'm avtor ga'plerin, olardın' jaylasıw ta'rtibin anıqlan'. Tuwra ga'plerdi o'zlestirilgen ga'plerge aylandırın'.

İ.A.Karimovtın' «Elim dep, jurtım dep janıp jasaymız» degen so'zleri ba'rh'a yadımızda (E.№. gazetası). -Demek, sen h'u'rmetli adam ekensen' ag'a, -dedi qız. O'zin'izdi tanıstır, -dedi Ernazar ag'a biy (T.№.). Ernazar qonag'ına kelip: -Nıa'dirli meh'man, men sizin' erkin'izdemen, -dedi. - ErnazarĖ -dedi Maman senin' menen arg'ı atamız, qanımız bir urıwlaspız. - Aqılsızlıqtın' belgisi u'yrete beredi, aqıllılıqtın' belgisi u'yrene beredi,- dedi Ma'wlen sarı (T.№.).

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA  
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLGİ

*Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti*

*Qaraqalpaq til bilimi kafedrası*

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa'ni boyinsha**

***REFERAT TEMALARI***

**(bakalavr bag`dari studentleri ushin)**

**Referat tayarlaw.** Talabag`a qiyinshiliq da`rejesi onin` shaxsiy mu`mkinshilikleri, uqiqlig`i ha`m bilim da`rejesine ilayiq bolg`an bir tema boyinsha referat tayarlaw tapsiriladi. Bunda talaba tiykarg`i a`debiyatlardan tisqari qosimsha a`debiyatlardan (monografiyalar, ilimiy, metodikaliq maqalalar, internetten aling`an mag`liwmatlar, elektron kitapxana materiallari h.t.b) paydalanip materiallar jiynaydi, analiz qiladi, sistemaga keltiredi ha`m tema boyinsha mu`mkinshilik bolg`ansha toliq, ken` mag`liwmat beriwge ha`reket etedi. Kerek jag`daylarda oqitiwshilardan ma`la`ha`t ha`m ko`rsetpeler aladi. Juwmaqlang`an referat jumisi kafedrada ekspertler qatnasiwinda qorg`aladi

### **Referat temaları**

1. K.Mambetovtın' «Hu`jdan» romanında ayırımlang'an ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
2. K.Mambetovtın' «Hu`jdan» romanında birgelkili ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
3. K.Mambetovtın' «Tu`rkistan» romanında kiris ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
4. K.Mambetovtın' «Tu`rkistan» romanında feyil toplamı ga'plerdin' qollanılıwı
5. T.Qayıpbergenovtın' «Ko`zdin' qarashıg'ı» romanında dizbekli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
6. T.Qayıpbergenovtın' «Men qaraqalpakistan, ta'wekelshimen» shıg'armasında bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' qollanılıwı
7. T.Qayıpbergenovtın' «Men qaraqalpakistan, ta'wekelshimen» shıg'armasında ko'p komponentli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
8. T.Qayıpbergenovtın' publitsistikalıq shıg'armalarında tuwra h'a'm o'zlestirilgen ga'plerdin' qollanılıwı
9. Sh.Seytovtın' «Ig'bal soqpaqları» romanında da'nekersiz qospa ga'plerdin' qollanılıwı
10. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında ayqınlawışlardın' qollanılıw o'zgeshelikleri
11. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında bolımlı h'a'm bolımsız ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
12. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında soraw ga'plerdin' qollanılıwı
13. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında toliq emes ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
14. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında so'z-ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
15. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında bir bas ag'zalı ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
16. İlimiy stildin' sintaksislik o'zgeshelikleri
17. Ra'smiy is qag'azları stiline' sintaksislik o'zgeshelikleri
18. Publitsistikalıq stildin' sintaksislik o'zgeshelikleri
19. Awızeki so'ylew stiline' sintaksislik o'zgeshelikleri
20. Gazeta tilinde qospa ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
21. İ.Yusupov shıg'armalarında basqarıw usılında baylanısqa so'z dizbeklerinin'

qollanılıwı

22. «Qaraqalpaqnama» shıg'armasında atawısh so'z dizbeklerinin' qollanılıwı
23. K.Raxmanov shıg'armalarındag'ı feyil so'z dizbeklerindeki sintaksislik qatnaslar
24. «Qaraqalpaqnama» shıg'armasında waqıt h'a'm orın pısıqlawıshlarının' an'latılıwı
25. «Qaraqalpaqnama» shıg'armasında sın h'a'm mug'dar-da'reje pısıqlawıshlarının' an'latılıwı
26. K.Raxmanov shıg'armalarında sebep h'a'm maqset pısıqlawıshlarının' an'latılıwı
27. K.Raxmanov shıg'armalarında sha'rt h'a'm qarsılas pısıqlawıshlarının' an'latılıwı
28. İ.Yusupov shıg'armalarında birgelkili ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
29. İ.Yusupov shıg'armalarında ayırımlang'an ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
30. İ.Yusupov shıg'armalarında tuwra h'a'm o'zlestirilgen ga'plerdin' qollanılıwı
31. İ.Yusupov shıg'armalarındaqaratpa ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
32. İ.Yusupov shıg'armalarında kiris ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
33. İ.Yusupov shıg'armalarında dizbekli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
34. İ.Yusupov shıg'armalarında bag'ının'qı qospa ga'plerdin' qollanılıwı
35. İ.Yusupov shıg'armalarında ko'p komponentli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
36. Naqıl-maqallarda ellipsis ga'plerdin qollanılıwı
37. Naqıl-maqallarda bas ag'zalardın' an'latılıwı
38. Naqıl-maqallarda ekinshi da'rejeli ag'zalardın' an'latılıwı
39. İ.Yusupov shıg'armalarında tırnaqsha h'a'm sıziqsha belgilerinin' qoyılıw orınları
40. K.Raxmanov shıg'armalarında bir bas ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
41. Qaraqalpaq tilinde inversiya qubılısı
42. K.Mambetov shıg'armalarında h'al feyil toplamının' qollanılıwı
43. S.Bah'adırovanın' «Tag'dir» romanında kelbetlik feyil toplamının' qollanılıwı
44. S.Bah'adırovanın' «Tag'dir» romanında sha'rt meyil toplamının' qollanılıwı
45. S.Bah'adırovanın' «Tag'dir» romanında kiris ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
46. T.Qayıpbergenov shıg'armalarında ritorikalıq soraw ga'plerdin' qollanılıwı
47. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında u'ndew ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
48. M.Nızanovtın' «Aqıret uyqısı» shıg'armasında ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' qollanılıwı
49. M.Nızanovtın' «Aqshagu'l» povestinde ayırımlang'an ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
50. M.Nızanovtın' «Dushpan» romanında ken'eytilgen ga'p ag'zalarının' qollanılıwı
51. G.Esemuratovanın' shıg'armalarında da'nekersiz qospa ga'plerdin' qollanılıwı
52. G.Esemuratovanın' shıg'armalarında dizbekli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
53. M.Nızanovtın' «Jetti jurtqa sayaxat» shıg'armasında irkilis belgilerinin' qabatlasıp qollanılıwı
54. G.Esemuratovanın' shıg'armalarında sıziqsha, u'tir, qos noqat belgilerinin' qollanılıwı
55. Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes» shıg'armasında pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' qollanılıwı
56. Sh.Seytov shıg'armalarında aralas qospa ga'plerdin' qollanılıwı
57. Sh.Seytov shıg'armalarında ko'p komponentli qospa ga'plerdin' qollanılıwı

58. M.Nızanovtın' «Dushpan» romanında tuwra h'a'm o'zlestirilgen ga'plerdin' qollanılıwı
59. X.Da'wletnazarov shıg'armalarında anıqlawısh ag'zanın' an'latılıw usılları
60. Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes» shıg'armasında feyil toplamı ga'plerdin' qollanılıwı
61. K.Raxmanovtın' «Aqıbet» romanında buyırıq h'a'm u'ndew ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
62. G.Esemuratovanın' shıg'armalarındag'ı so'z dizbekleri arasındaag'ı sintaksislik qatnaslar
63. M.Nızanovtın' «Aqshagu'l» povestinde basqarıw usılında baylanısqa so'z dizbekleri
64. Q.Ma'tmuratovtın' «Terbenbes» shıg'armasında ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rlerinin' qollanılıwı

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA  
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ

*Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti*

***Qaraqalpaq til bilimi kafedrası***

***Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa'ni boyinsha  
tayarlang'an glossariy (tu`sindirmeler)***  
(bakalavr bag`dari studentleri ushin)

## GLOSSARIY

**Sintaksis**spektin' **syntaxis**degen so'zinenalınıp «du'zilis» degendibildiredi. Sintaksistesoz'dizbegih'a'mga'plerdin' du'zilisih'a'mtu'rleri, ga'pag'zaları u'yreniledi.

**So'zdizbegi** – ekiyamasabirneshshema'niliso'zlerdin' grammatikalıqbaylanısınandu'ziletug'ınpredikativlikemessintaksislikbirlik.

**Jayga'p** – birso'zdenyamasabirneshsheso'zlerdin' sintaksislikbaylanısınandu'ziletug'ınpredikativliksintaksislikbirlik. Ga'ptin' o'zineta'ngrammatikalıq – ma'nisipredikativlik. Bulma'nima'ha'l, betha'mmodallıqbelgilerimenensıpatlanadı.

**Qospaga'p** – ekiyamasabirneshshejayga'plerdin' sintaksislikbaylanısınandu'ziletug'ınbirpu'tinsintaksislikbirlik.

**Tekst**– ma'nilikha'mdu'zilislikjaqtanbaylanısqanbirtutassintaksislikbirlik. Tekstin' du'ziliwinejayha'mqospaga'plerqatnasadı. Bulsintaksislikbirliklerditekstkeso'zformaları, da'nekerler, intonatsiyaha'mt.b. qurallarbiriktiredi.

**Kelisiw**- bulbaylanıstabag'ının'qı so'zbag'ındırıwshı so'zdin' talabına ılayıqo'zformasınsog'ansa'ykeslendiripbaylanısadı. Kelisiw, tiykarınan, baslawısh-bayanlawıshlıqqatnastag'ı so'zlerdin' arasındag'ı baylanıslardı bildiredi.

**Basqarıw**- basqarıwbaylanısındag'ı so'zdizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' biriekinshisinema'nilikha'mformalıqjaqtanbag'ınıpbaylanısadı. Bag'ındırıwshı so'zdin' talabı boyınshabag'ının'qı so'zseplikaffiksimenenyamasatirkewishpenenkelip, bag'ındırıwshı (bas) so'zbenenbaylanısadı.

**Jupkerlesiw**- jupkerlesiwshibaylanıstag'ı so'zlerheshqandayseplikaffikssizha'mtirkewishsizorınta'rtıparqalı baylanısadı. Olarorınta'rtıparqalı baylanısqanda, baylanısqanekiso'zarasınabasqaso'zqospay, qatarturıpjanasabaylanısadı.

**Izafet**-atawıshso'zlerdin' iyeliksepliğiha'mtartımaffiksiarqalı baylanısıwı izafetlikbaylanıstı du'zedi. Izafetilimdetartımlanıwshı baylanısdepteataladı.

**So'zformaları** - so'zdizbegiha'mjayga'ptin' quramındag'ı so'zlersoz'oz'zgertiwshiaffikslerbag'ının'qılı qospaga'ptin' sın'arları bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshformaları arqalı to'mendegishebaylanısadı.

**Ko'mekshiso'zler**- ko'mekshiso'zlerdensintaksislikbaylanıstı bildiriwshiquralxızmetintirkewish, da'nekerha'msintaksislikjanapaylatqaradı



**Almasiqlar**-almasiqlarbag'ının'qılı qospaga'ptin'  
jayga'plerinha'mtekstbo'leklerinbaylanistırıpkiledi

**So'zlerdin'** **orınta'rtibi-** qaraqalpaqtilindega'pag'zalarının'  
orınta'rtibierkinha'mturaqlı bolıpkiledi. Ga'pag'zalarının' erkinha'mturaqlı  
oring'aiyebolıwı ga'ptin' du'zilisi, kommunikativlik,  
grammatikalıqha'mstilistikalıqxızmetlerinebaylanıslı boladı.

**Intonatsiya-** so'zlerdin' sintaksislikbaylanısıwınbildiriwdeintonatsiyadatiykarg'ı  
qurallardın' biriretindegatnasadı. Intonatsiyaso'ylewdedawıstın' ko'teriliwi, pa'seyiwi,  
toqtawı, sonday-aqpauza, melodika, ritm, logikalıqpa'tha'mt.b. belgilergeiyeboladı.

**Baslawısh-** ga'ptin' kimyanehaqqındaaytılg'anın,  
temasınbildiretug'ınbasag'za.

**Bayanlawısh-** baslawıstın' kim, nehaqqındaekenligin, hal-jag'dayın,  
jan'alıg'ınxabarlaytug'ınbasag'zag'adelinedi.

**Tolıqlawısh-** ken'eyilmegenjayga'plerdin' strukturasınken'eytip, tolıqtırıp, is-  
ha'rekettiobyektlikma'nidetu'sindiretug'ınga'ptin' ekinshida'rejeliag'zası.

**Pısıqlawısh** – is-ha'reketprotsesinin' isleniwusılın, sapasın, waqıt, orın, san,  
mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerinbildiretug'ınga'ptin'  
ekinshida'rejeliag'zası.

**Anıqlawısh** - predmetha'mpredmetlikma'nidegiso'zlerdin' sın-sıpatın, sapası  
yamenshikleniwinbildiertug'ınga'ptin' ekinshida'rejeliag'zası.

**Ayqınlawısh**ayqınlanıwshı ag'zadanson' yaburınkelip, onı  
qosımshama'nidetolıqtırıp, tu'sindirip, ayqınlapkeledi.

**Atawga'p**-basag'zası atawseplikformasındag'ı  
atlıqyamasaatlıqlasqanso'zlerdenbolg'anbirbasag'zalı ga'p.

**Tolıqemesga'p**-pikirbildiriwgeqatnaslı  
basyamasaekinshida'rejeliag'zalardın'  
biryamasabirneshejistilliktalapqa  
ılayıqtu'sirilipqollanılg'anga'p.

**So'z-ga'p-** birso'zyakibo'linbeytug'ınso'zlerdin' dizbegiarqalı bildirilip,  
so'ylewshinin' ha'rtu'rlimodallıq, emotsional-  
ekspressivlikqatnaslarınbildiretug'ınso'zler.

### **Birgelkiliag'zalar-**

birag'zag'aqatnaslı

birgelkima'nilisintaksislikxızmetatqaratug'inekiyamasabirneshe'so'zlerdin'  
dizbeklesebaylanısımandu'zilgenag'zalar.

### **Ayrımlang'anag'za-**

ga'pishindema'nilikha'mintonatsiyalıqjaqtanayrımlanıpkelgenga'pag'zaları.

**Kirisag'zalar-** ga'ptin' mazmunınayamasaonın' birag'zasınaqatnaslı so'ylewshinin'  
ha'rtu'rlimodallıq, emotsionallıq, maqullawha'mbiykarlawt.b. qatnaslarınbildiredi.

**Qaratpaag'za-** so'ylewshinin' so'ziqaratılğ'anadamyamasabasqabirpredmet,  
ta'biyatqubılıslarınbildiretug'ınso'zler.

**Dizbekliqospaga'p-** jayga'pleridizbeklewshida'nekerha'mintonatsiyaarqalı  
o'zarabir-birineg'a'rezsiz, ten' ma'nilibaylanıstakelgenqospaga'p.

**Mezgillesdizbekliqospaga'p-**dizbekliqospaga'ptin' bultu'rida//de (ta//te), ha'm,  
ja'ne, tag'ı, alsıyaqlı biriktiriwshida'nekerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi.

**Qarsılasdizbekliqospaga'p-** qarsılaslıqqatnasbildiriwshidizbekliqospaga'ptin'  
quramındag'ı jayga'plerbiraq, lekin, sondada, solayda, so'ytse, degenmenen,  
alda'nekerleriha'mtek, qalayda, a'tten', bolmasat.b.  
da'nekerlikxızmettegisoz'lerarqalıbaylanısadı.

**Salıstırmalı dizbekliqospaga'p-** dizbekliqospaga'ptin' bultu'rinalda'nekeriarqalı  
baylanısqanjayga'plerdin' dizbegidu'zedi.

**Awıspalı dizbekliqospaga'p-**awıspalı dizbekliqospaga'plerawıspalı da'nekerlerdin'  
qatnası arqalı du'ziledi.

**Gezeklesdizbekliqospaga'p-**qospaga'ptin' quramındag'ı jayga'plerdin' is-ha'reket,  
waqıyalarınnıń gezeklesipisleniwinbildiretug'ınjayga'plerdin'  
dizbegigezeklesdizbekliqospaga'ptidu'zedi.

**Da'nekersizqospaga'p-** quramındag'ı  
jayga'plerida'nekersizyamasada'nekerlikxızmettegisoz'lerdin' qatnasısız, intonatsiya,  
leksikalıqha'mmorfologiyalıqqurallararqalı du'zilgenqospaga'p.

**Avtorga'pi-** basqanın' ga'pino'zso'ziishindebayanlawıshı adamavtordepataladı da,  
solavtorta'repinenbayanetilgenga'pyamasaso'z.

**Tuwraga'p-** strukturası, mazmunı,  
stilliko'zgeshelikleritolıqsaqlanıpqollanılg'anbasqanın' ga'pi.

**Ortaqtuwraga'p-** basqanın' ga'pinoy-pikirinavtordın' o'zso'zimenenberiwusılı.

**Tekst** - o'zaratig' izbaylanisli pikirlerjiyindisi.

**Punktuatsiya-** irkilisbelgileridegentu'siniktian'latiwmenenbirlikte,  
irkilisbelgilerinin' sisteması ha'molardı qollanıwqa'delerinin' jıynag'ı  
yamasasolarhaqqındag'ı tililiminin' ayrıqshabirtarawı degentu'siniktidebildiredi.

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ  
BILIM MINISTRLIGI**

**QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI**

**Dizimgealındı:**  
№ \_\_\_\_\_  
2019-j. «\_\_» \_\_\_\_\_

**«TASTÍYÍQLANDÍ»**  
**Oqıwisleriboyınshaprektor**  
\_\_\_\_\_ **doc. M.Ibragimov**  
2019-jıl «\_\_» \_\_\_\_\_

**HÁZİRGİ QARAQALPAQ TİLİ. SİNTAKSIS  
PÁNINIŇ ISSHIOQÍW BAĞDARLAMASÍ**

Tálimtarawı: 120000 –Gumanitarilimler

Tálim baǵdarı: 5120100 - Filologiya hám tillerdi oqıtıw  
(qaraqalpaq filologiyası)

Ulıwma oqıw saattı – 202 saat

Sonnan:

Lekciya – 38 saat (1-semestr – 20 saat; 2-semestr – 18 saat)

Ámeliy sabaqlar – 44 saat (1-semestr – 24 saat; 2-semestr – 20 saat)

Seminar sabaqlar – 44 saat (1-semestr – 24 saat; 2-semestr – 20 saat)

Óz betinshe tálim – 76 saat (1-semestr – 40 saat; 2-semestr – 36 saat)

**Nókis - 2019**

Pánniń ishshı oqıw bag'darlaması Ózbekistan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginiń 201\_\_ jıl “\_\_” \_\_\_\_\_daǵı \_\_\_\_-sanlı buyırǵı menen (buyırıqtıń \_\_ qosımshası) tastıyıqlanǵan “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” páni bag'darlaması tiykarında tayarlanǵan.

Pánniń bag'darlaması Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Keńesiniń 201\_\_-jıl “\_\_” \_\_\_\_\_daǵı bayanlaması menen tastıyıqlanǵan.

**Dúziwshi:**

Allaniyazova Sh. - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Qazaqbaeva A. - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

**Pikirbildiriwshiler:**

Seydullaeva D. - NMPI, Qaraqalpaqtilbilimikafedrasıdocenti, f.i.k.

Paxratdinov Q. - QMU, Qaraqalpaqtilbilimikafedrasıdocenti, f.i.k.

QMU Qaraqalpaq filologiyası

fakulteti dekanı:

2019-jıl “\_\_” \_\_\_\_\_ Q.Turdıbaev  
(imza)

Qaraqalpaq til bilimi

kafedrası baslıǵı:

2019-jıl “\_\_” \_\_\_\_\_ M.Qudaybergenov  
(imza)

## 1. Oqıw pání oqıtılıwı boyınsha metodikalıq kórsetpeler

“Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” pániniń tiykarǵı maqseti – tiykarǵı sintaksislik birlikler sóz dizbegi hám gápler, gáptegi sózlerdiń baylanısıw usılları, gáptiń túrleri gáp aǵzaları haqqında maǵlıwmat beriw arqalı pikir alısıwdıń tiykarǵı birliǵi bolǵan gáplerdi durıs dúziw, tilimizde orınlı qollanıw, gápte qollanılatuǵın irkilis belgilerin biliw, tekstler dúziw sıyaqlı bilim hám kónlikpelerdi beriw bolıp esaplanadı.

Studentler “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” pánin úyreniw procesinde tómendegilerdi orınlay alıwı kerek:

- gáptegi sózlerdiń baylanısıw usılların biliwi;
- sóz dizbeklerin dúziw jolları, túrleri haqqında túsiniwke iye bolıwı;
- jay gáplerdiń túrleri, olardıń dúzilisi boyınsha teoriyalıq maǵlıwmatqa iye bolıp, olardı ámelde qollana biliwi;
- gáptegi sózlerdiń sintaksislik xızmetin, yaǵnıy gáp aǵzaların ajırata alıwı;
- qospalanǵan jay gáplerdiń qospa gáplerden ózgesheligi haqqında túsiniwke iye bolıwı;
- qospa gáplerdi hám olardıń túrleri, ózgeshelikleri tuwralı tolıq maǵlıwmatqa iye bolıwı;
- tilimizde basqagáplikonstrukciyalardı durıspaydalanabiliwi;
- tekstsintaksisin úyreniwarqalı tekstdúziw uqıplılıǵın payda etiw;
- gáptegi irkilis belgileriniń qollanıw orınların biliw hám ámelde qollanıwı.

## 2. Lekciya sabaqları

| q/t | Lekciya atamaları                                                                                   | saat |
|-----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
|     | <b>5-semestr</b>                                                                                    |      |
| 1.  | Kirisiw. Tiykarǵı sintaksislik birlikler.                                                           | 2    |
| 2.  | Sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnas. Sóz dizbegi hám onıń túrleri                         | 2    |
| 3.  | Jay gápler. Gáptiń tiykarǵı belgileri. Gáptiń grammatikalıq kategoriyaları.                         | 2    |
| 4.  | Gáp aǵzaları. Gáptiń bas aǵzaları. Baslawısh hám bayanlawısh, olardıń ańlatıwı.                     | 2    |
| 5.  | Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları. Tolıqlawısh. Anıqlawısh. Pısıqlawısh.                             | 2    |
| 6.  | Jay gáplerdiń túrleri. Birbas aǵalı gápler. Tolıq emes gápler, túrleri. Sóz-gápler hám onıń túrleri | 2    |
| 7.  | Gáptiń aktual bóliniwı. Gápte sózlerdiń orıntartıwı. Temahám rema.                                  | 2    |
| 8.  | Qospalanǵan jay gápler. Feyil toplamlı gápler.                                                      | 2    |

|     |                                                                         |           |
|-----|-------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 9.  | Birgelkili a ğ zalı gápler. Ayirimlan ğ an a ğ zali ga`pler.            | 2         |
| 10. | Kiris a ğ zalı gápler. Qaratpa a ğ zalı gápler.                         | 2         |
|     | <b>6-semestr</b>                                                        |           |
| 11. | Qospa gápler. Qospa gáplerdiń túrleri                                   | 2         |
| 12. | Dizbekliqospagápler. Dizbekliqospagáplerdińtúrleri.                     | 2         |
| 13. | Dánekersizqospagápler hám onıń túrleri                                  | 2         |
| 14. | Ba ğ mınqılıqospagáplerdiń jay gápleriniń baylanısıwusılınaraqaytúrleri | 2         |
| 15. | Ba ğ mınqılı qospa gáplerdiń túrleri                                    | 2         |
| 16. | Kópkomponentliqospagápler.                                              | 2         |
| 17. | Basqagáplikonstruksiýalar. Tuwrahámózlestirilgengápler.                 | 2         |
| 18. | Tekst. Teksttiń túrleri. Tekst sintaksisi                               | 2         |
| 19. | Puntuaciya. Puntuaciyanıńnegizgiprincipleri.                            | 2         |
|     | <b>Jámi:</b>                                                            | <b>38</b> |

Lekciya sabaqları multimedia qurılımları menen úskenelengen auditoriyada akadem toparlar ushın ótıledi.

### 3. Ámeliysabaqlar

| q/t | Ámeliysabaqtemaları                                                                          | saat |
|-----|----------------------------------------------------------------------------------------------|------|
|     | <b>5-semestr</b>                                                                             |      |
| 1.  | Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi grammatikalıq qurallar.                                  | 2    |
| 2.  | Sóz dizbekleriniń qospa sózlerden, turaqlı sóz dizbeklerinen ózgesheligi. Sintagma           | 2    |
| 3.  | Gáptiń mazmunıboyınshatúrleri. Xabar, soraw, buyırıq, úndewgápler.Bolımlıhám bolımsızgápler. | 2    |
| 4.  | Gáptiń bas a ğ zaları. Baslawısh hám bayanlawıshtıń dúzilisine qaray túrleri.                | 2    |
| 5.  | Gáptińekinshidárejelia ğ zaları. Tolıqlawıshha`monin` tu`rleri.                              | 2    |
| 6.  | Anıqlawısh ha`m onin` tu`rleri. Ayqınlawısh.                                                 | 2    |
| 7.  | Pısıqlawıshhám onıńtúrleri.                                                                  | 2    |
| 8.  | Bir bas a ğ zalıgápler.                                                                      | 2    |
| 9.  | Tolıq emes gápler. Sóz-gáplerdiń qollanıw ózgesheligi.                                       | 2    |
| 10. | Gáp a ğ zalarınıń orın tártibi. İnversiya.                                                   | 2    |
| 11. | Feyiltoıplamlı jaygápler.                                                                    | 2    |

|                  |                                                                                                 |           |
|------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 12.              | Qaratpahámkirisa ğ zalı gápler.Birgelkilia ğ zalardıńtúrleri.<br>Ayırımlan ğ ana ğ zalı gápler. | 2         |
| <b>6-semestr</b> |                                                                                                 |           |
| 13.              | Qospa gáptiń jay gáplerden ózgesheligi.                                                         | 2         |
| 14.              | Qospagáplerha`molardın`<br>komponentlerinbaylanistiriwshigrammatikalıqqurallar.                 | 2         |
| 15.              | Dánekerli dizbekli qospa gáplerdiń tu`rleri.                                                    | 2         |
| 16.              | Dánekersiz qospa gáplerdiń tu`rleri.                                                            | 2         |
| 17.              | Bagınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı grammatikalıq<br>qurallar.                       | 2         |
| 18.              | Ba ğ ınıńqılı qospagáplerdińtúrleri.                                                            | 2         |
| 19.              | Kóp komponentli qospa gápler.                                                                   | 2         |
| 20.              | Tuwra hám ózlestirilgen gápler.                                                                 | 2         |
| 21.              | Tekst komponentlerin baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.                                   | 2         |
| 22.              | İrkilisbelgilerininiń qollaniliworinlari.                                                       | 2         |
| <b>Jámi:</b>     |                                                                                                 | <b>44</b> |

Ámeliy sabaqlar multimedia qurılımları menen úskenekengen auditoriyada hár bir akadem toparda bólek ótıledi. Sabaqlar interaktiv usıllar járdeminde ótıledi, “Keys-stadi” texnologiyası qollanıladı, keysler mazmunı oqıtıwshı tárepinen belgilenedi. Kórgizbeli materiallar hám informaciyalar multimedia qurılımları járdeminde jetkerip beriledi.

#### 4. Seminar sabaqlar

| q/t              | Seminarsabaq temaları                                                                              | saat |
|------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| <b>5-semestr</b> |                                                                                                    |      |
| 1.               | Sintaksistarawinin` izertleniwi.                                                                   | 2    |
| 2.               | Sózdizbeklerinin` basqabirliklerdeno`zgesheligi.                                                   | 2    |
| 3.               | Sózdizbeklerindegisintaksislikbaylanıshámsintaksislikqatnas.                                       | 2    |
| 4.               | Gáp ha`m onin` tiykar ğ ı belgileri. Ga`ptin` mazmuni` boyi`nsha<br>tu`rleri.                      | 2    |
| 5.               | Gáptińbasa ğ zaları. Baslawıshhámbayanlawıshıhtıńkelisiwusılında<br>baylanısıwı.                   | 2    |
| 6.               | Gáp a ğ zaları. Pısıqlawısh hám onıń túrleri. Pısıqlawıshıhtıń<br>tolıqlawıshıtan ayırmashılı ğ ı. | 2    |
| 7.               | Bir bas a ğ zalıgápler. Feyilbir bas a ğ zalıgápler.                                               | 2    |
| 8.               | Tolıqemesgáplerdińsóz-gáplerdenózgesheligi                                                         | 2    |



|                  |                                                                                  |           |
|------------------|----------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 9.               | Gáptiń aktual bóliniwi. Tema hámrema. Determinanta ğ zalar.                      | 2         |
| 10.              | Qospalan ğ an jay gáppler. Feyiltoplamlıgáppler.                                 | 2         |
| 11.              | Gáptiń birgelkili hám ayırımlan ğ an a ğ zaları.                                 | 2         |
| 12.              | Kirissózlerhámkirisgáppler. Kiritpega`pler.                                      | 2         |
| <b>6-semestr</b> |                                                                                  |           |
| 13.              | Qospagápplerdińtúrkiytillerdehámqaraqalpaqtilindeizertleniwi.                    | 2         |
| 14.              | Qospa gápplerdi klassifikaciyalaw principleri                                    | 2         |
| 15.              | Dizbekli qospa gápplerdiń jay gáppleriniń baylanısıw usılları.                   | 2         |
| 16.              | Dánekersizqospagápplerdiń jay gápplerin baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar. | 2         |
| 17.              | Ba ğ mınqılıqospagápplerdiń jay gápplerin baylanısıw usılına qaray túrleri       | 2         |
| 18.              | Ba ğ mınqılı qospa gápplerdiń túrleri. Pısıqlawısh ba ğ mınqılı qospa gáppler.   | 2         |
| 19.              | Ko`p komponentli hám aralas qospa ga`pler.                                       | 2         |
| 20.              | Tuwra hám ózlestirilgen gápplerdiń qollanıw ózgeshelikleri.                      | 2         |
| 21.              | Teksttiń túrleri.                                                                | 2         |
| 22.              | Puntuaciyanıń negizgi principleri. Irkilis belgileriniń qollanıw orınları.       | 2         |
| <b>Jámi:</b>     |                                                                                  | <b>44</b> |

Seminar sabaqlar multimedia qurılımları menen úskenekengen auditoriyada hár bir akadem toparda bólek ótıledi. Sabaqlar interaktiv usıllar járdeminde ótıledi, “Keys-stadi” texnologiyası qollanıladı, keysler mazmunı oqıtıwshı tárepinen belgilenedi. Kórgizbeli materiallar hám informaciyalar multimedia qurılımları járdeminde jetkerip beriledi.

### 5. Óz betinshetálim

| № | Óz betinshetálimtemaları                                                         | Kólemi (saatta) |
|---|----------------------------------------------------------------------------------|-----------------|
| 1 | Tiykar ğ ı sintaksislik birlikler.                                               | 4               |
| 2 | Sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnas.<br>Sóz dizbegi hám onıń túrleri   | 4               |
| 3 | Jaygáppler. Gáptiń tiykar ğ ı belgileri.<br>Gáptiń grammatikalıq kategoriyaları. | 4               |
| 4 | Gápa ğ zaları. Gáptiń basa ğ zaları. Baslawısh hám baslawısh, olardıń ańlatıwı.  | 4               |

|             |                                                                                          |           |
|-------------|------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| 5           | Gáptińekinshidárejelia ğ zaları. Tolıqlawısh. Anıqlawısh. Pısıqlawısh.                   | 6         |
| 6           | Bir bas a ğ zalı gápler. Feyil bir bas a ğ zalıgápler. Atawısh bir bas a ğ zalıgápler.   | 4         |
|             | Tolıqemesgápler, túrleri. Sóz-gáplerhámonıńtúrleri                                       | 4         |
| 7           | Gáptińaktualbólınıwi.Gáptesózlerdińorıntártibi. Temahámrema.                             | 4         |
| 8           | Qospalan ğ an jay gápler. Feyil toplamlı gápler.                                         | 4         |
| 9           | Birgelkilia ğ zalı gápler. Kirisa ğ zalı gápler. Qaratpaa ğ zalıgápler.                  | 6         |
| 10          | Qospa gápler. Qospa gáplerdiń túrleri                                                    | 4         |
| 11          | Dizbekliqospagápler. Dizbekliqospagáplerdińtúrleri.                                      | 4         |
|             | Dánekersizqospagápler hám olardıń túrleri.                                               | 4         |
| 12          | Ba ğ mıńqılıqospagáplerdińbaylanısıwusılınaqaraytúrleri                                  | 4         |
| 13          | Kópkomponentliqospagáptińquramında ğ ıjaygáplerdibaylanıstırıw shıgrammatikalıqqurallar. | 4         |
| 14          | Basqagáplikonstrukciyalar. Tuwrahámózlestirilgengápler.                                  | 4         |
| 15          | Tekst. Teksttiń túrleri.                                                                 | 4         |
| 16          | Puntuaciya. Puntuaciyanıń negizgi principi.                                              | 4         |
| <b>Jámi</b> |                                                                                          | <b>76</b> |

## 6. Pán boyınsha studentler bilimin bahalaw hám qadaǵalaw kriteriyası

| Bahalaw usılları             | Ekspress testler, jazba jumıslar, awızeki soraw, prezentaciyalar.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Bahalaw kriteriyaları</b> | <p><b>”5”bahası«ayırıqsha»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– student óz betinshejuwmaq hám qarar qabıl ete aladı;</li> <li>– dóretiwshilik penen pikirley aladı;</li> <li>– studentterkin pikir júrgize aladı;</li> <li>– alǵan bilimlerin ámelde qollay alaladı;</li> <li>– pánniń (temanıń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;</li> <li>– biledi;</li> <li>– súwretley aladı;</li> <li>– aytıp bere aladı;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsiniikke iye;</li> </ul> <p><b>”4”bahası «jaqsı»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– studentterkin pikir júrgize aladı;</li> <li>– al ğ an bilimlerin ámelde qollay alaladı;</li> <li>– pánniń (temanıń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;</li> <li>– biledi;</li> <li>– súwretley aladı;</li> <li>– aytıp bere aladı;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsiniikke iye;</li> </ul> <p><b>”3”bahası«qanaatlandırarlı»</b></p> |

|  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |             |                         |
|--|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|-------------------------|
|  | – al ғ an bilimlerin ámelde qollay alaladı;<br>– pánniń (temanıń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;<br>– bileđi;<br>– súwretley aladı;<br>– aytıp bere aladı;<br>– pán (tema) boyınsha túsinike iye;<br><b>”2”bahası«qanaatlandırarsız»</b><br>– srudent pánge tiyisli teoriyalıq hám ámeliy kónlikpelerdi tolıǵı menenózlestirmegen;<br>– pánniń (temanıń) mazmunın, áhmiyetin túsineydi;<br>– pán (tema) boyınsha túsinike iye emes. |             |                         |
|  | <b>Bahalaw túrleri</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             | <b>Baha</b> | <b>Ótkeriw waqtı</b>    |
|  | <b>Shegaralıq qada ǵ alaw:</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | <b>5</b>    |                         |
|  | Shegaralıq qada ǵ alaw awızsha, test yaki jazba jumıs (pán oqıtıwshısı tárepinen ótkeriledi).                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | 0-5         | (2-semestr)<br>10-hápte |
|  | <b>Juwmaqlawshı qada ǵ alaw:</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   | <b>5</b>    |                         |
|  | Awızsha                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | 2-5         | (2-semestr)<br>21-hápte |

## 6. Baslı, tiykarǵı hám qosımsha ádebiyatlar hám de informaciya derekleri

### Baslı ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

### Tiykar ǵ ı ádebiyatlar

1. A.Da'wletov, M.Da'wletov, M.Qudaybergenov. Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Nókis, 1996, 2010.
2. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis, 1992.
3. Dáwenov E. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sóz dizbekleri. Nókis, 1973.
4. Dáwletov M., Seudullaeva D. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis, 2010.
5. Dáwletov M. Házirgiqaraqalpaqtilinińpunktuaciyası. Nókis, 1998.
6. DáwletovM. Házirgiqaraqalpaqorfografiyasi ha'mpunktuaciyası. Nókis, 2013.
7. NajimovA. Házirgiqaraqalpaqtisintaksisi (praktikumqollanba) Nókis, 1990.

### **Qosımshaádebiyatlar**

1. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. t. III. Nókis, 1995.
2. Berdimuratov K. Stukturapridatochnogopredlojeniya v karakalpakskomyazıke.Nukus, 1992.
3. Dáwenov E. Qaraqalpaqtilindegıfeyilsózdzibeklerinińtırlerihamdúziliwjolları. Nókis, 1986.
4. Dáwletov M. Házirgiqaraqalpaqtilindeqospalan ğ an jay gápler. Nókis, 1976.
5. Dáwletov M. Qaraqalpaqtilindegiqospagáplerdińgeypareatoriyalıqmáseleleri. Nókis, 1993.
6. Maxmudov N., Nurmanov A. O'zbektiliningnazariygrammatikasi. Toshkent, 1995.
7. Balaqaeв N., Sawranbaev T. Qazirgiqazaqtılı. Almatı, 1997.

### **Internet saytları**

15. [http://www.ziyonet.uz/;](http://www.ziyonet.uz/)
16. [http://www.edu.uz/;](http://www.edu.uz/)
17. [http://www.cheloveknauka.ru/;](http://www.cheloveknauka.ru/)
18. <http://dissercat.com;>
19. <http://ziyouz.com>
20. <http://www.wikipedia.ru>
21. <http://ruskiyyazik.ru;>
22. [http://www.krugosvet.ru.](http://www.krugosvet.ru)

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA  
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ

*Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik universiteti*

***Qaraqalpaq til bilimi kafedrası***

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa'ni boyınsha  
tarqatpa materiallar**

(bakalavr bag'darı studentleri ushın)

### **1-variant**

1. Awıl, mektep, keliw, barıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
  2. Soraw ga'plerdin' du'ziliw jolların tu'sindirın', 5 mısıl keltirin'.
  3. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların tu'sindirın'. Birgelkili anıqlawışlarg'a bes mısıl jazın'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Ken' kiyim tozbas, ken'esli el azbas. Bul juwap u'stinde ol oylandı ma, oylanbadı ma, ol jag'ı belgisiz, lekin, nelikten de, boyı sergeklenip jen'il tartqanday boldı ja'ne ju'regindegi muz erigendey sezildi.
5. «Watan» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **2-variant**

1. Qala, jer, islew, ko'riw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
  2. Basqarıw usılın tu'sindirın'. Feyil basqarıw h'a'm atawış basqarıw'g'a 10 mısıl keltirin'.
  3. Baslawış h'a'm onın' bildiriliwin tu'sindirın', 5 mısıl jazın'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Murat su'wretti salıp qala berdi de, bizler sılanıp-sıypanıp kinog'a kettik. Kim bileđi deysiz, tastań o'rilgen usı qorshaw bolmag'anda, ba'łki, bul bala a'lleqashań suwg'a g'arq bolar edi.
5. «Ana» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **3-variant**

1. Tog'ay, bala, aytıw, otırıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
  2. Buyırıq ga'plerdin' intonatsiyalıq h'a'm ma'nilik o'zgesheligin tu'sindirın'.
  3. Bayanlawış h'a'm onın' bildiriliwin tu'sindirın', 5 mısıl keltirin'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- A'ynektin' sırtında, dalada, boran buring'ıdan beter ızg'ırıp, qar du'beleyi quwıs-qoltıqqa tıqsırılıp uytqıdı. Jaqsılıq degen jolda tasırayıp jatatug'ın na'rse emes, adam adamnan u'yrenip ug'ıp alatug'ın bir sharapatlı qasiyet bull.
5. «Doslıq» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **4-variant**

1. Ko'l, paxta, ku'liw, jazıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
  2. Bolımlı, h'a'm bolımsız ga'plerdi tu'sindirın', 5 mısıl keltirin'.
  3. Tolıqlawış h'a'm onın' an'latılıwın tu'sindirın'. Bes mısıl jazın'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Men sag'an, ilim, h'aqıyqat tuwrı joldı aytıp beremen, sebebi sennen na'tiyje shıg'atug'ına isenimim zor. Qorqaqtı ko'p quwsan', batır boladı.
5. «Studentlik – altın da'wirim» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **5-variant**

1. Ko'ylek, ten'iz, aliw, tasıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
2. Jupkerlesiw usılın tu'sindirın', 5 mısıl keltirin'.
3. Anıqlawısh h'a'm onın' an'latılıwın tu'sindirın'. 5 mısıl jazın'.
4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Jerimiz, quyashımız, salmamız – bir, h'a'tte, eki janımız da bir eken, Maman, tez-tez kelip turın'lar. Onın' abırjıg'an kewlin jubatqan bir na'rse boldı: bıyıl eginleri og'ada zor.

5. «Awılıw» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **6-variant**

1. Bala, kitap, oqıw, o'tiw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
2. İzafetlik baylanıstı tu'sindirın', 5 mısıl keltirin'.
3. Pısıqlawısh h'a'm onın' an'latılıwın tu'sindirın'. Bes mısıl jazın'.
4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Menin'she, bull qala jerdin' en' biyik shoqqısına g'ana salıng'an emes, al o'zi de ullıqtın' en' biyik shın'ı. Xalqım awır azapta qalmasın dep, shayın' barlıq awırmanlıqtı o'z moyına aldı.

5. «Menin' su'ygen ka'sibim» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **7-variant**

1. Ko'l, jay, o'tiw, sızıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
2. Bir bas ag'zalı ga'plerdin' o'zgesheligin tu'sindirın'.
3. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarına bes mısıl jazın', baylanısıw usılların tu'sindirın'.
4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Adam otırıspag'a barg'anda qa'yer onın' durısılı ornı ekenin tu'siniwi sha'rt. Mira'tsiz to'rge o'tpe, kishipecil bolaman dep o'zin'e tiyisli orındı h'a'r kimgе usına berme.

5. «Ana tilim – ar-namısım» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **8-variant**

1. Kitap, qala, sebiw, teriw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
2. Ga'p ag'zaların' ornı ta'rtibin tu'sindirın'.
3. Ayırımılang'an ag'zalı ga'plerge bes mısıl jazın', o'zgesheligin tu'sindirın'.
4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Xalıq o'z ornın aqıllı ul-qızları arqalı a'lemge tanıtadı. Dana perzent atasının' da, xalqının' da, h'a'tteki, esiktegi ornın to'rge shıg'arıwg'a sebepshi boladı.

5. «Uınversitet – ilim da'rgayı» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **9-variant**

1. Suw, egin, toltırıw, salıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
2. Kiris ag'zaldın' ma'nilik, morfologiyalıq o'zgesheligin tu'sindirın'.
3. Qaratpa ag'zalı ga'plerge bes mısıl keltirin'.
4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Mageylannın' ekspeditsiyası 1521-jılı Filippin atawlarına shıg'adı. Olar İspaniyadan shıqqanda jan'a atawlar ashıw niyetinde shıqqan edi.

5. «No'kis – Qaraqalpaqstannın' paytaxtı» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **10-variant**

1. Terek, dala, baqırıw, tekseriw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.

2. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların tu'sindirin'.

3. Ga'ptin' kiris ag'zalarına bes mısıl keltirin'.

4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Aqıl – maysız, piliksiz shıra, ol qanday tas-tu'nek qaran'g'ıda da sagan jol tawıp beredi. Aqmaqlıq – soqırlıq. Ol seni ku'pa'-ku'ndiz org'a jıg'adı, sho'listanda-aq ten'izge batıradı, ten'izde-aq qumg'a ko'medi.

5. «Menin' awılım» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **11-variant**

1. Paxta, salı, orıw, teriw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.

2. Ga'ptin' qaratpa ag'zaların tu'sindirin'.

3. Feyil toplamlı ga'plerge bes mısıl jazın'.

4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Adamlar birese Maman ta'repke qaraydı, birese Maman sırlı na'zerin adamlarg'a qaratadı. Bu'gin de tım-tırıs: ya Ayqızdan da'rek joq, ya Dosbergen kelmedi.

5. «O'zbekstan – Watanım menin'» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **12-variant**

1. Jol, mashina, tegislew, salıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.

2. Feyil toplamların' o'zgesheliklerin tu'sindirin'.

3. Toliq h'a'm toliq emes ga'plerge bes mısıl jazın'.

4. Sintaksislik tallaw jasan'.

Birewler Bo'rshitawdın' u'stin go'zledi, ekinshilerge Qusqananın' ayag'ı unadı, u'shinshiler A'miwda'ryanın' g'ırıra jag'ası bolsın dep Qattag'ardın' sag'asın tan'ladı.

5. «Ustazım» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **13-variant**

1. Taw, salma, ushırasıw, h'u'rmet etiw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.

2. So'z-ga'plerdin' tu'rlerinin' qollanıw o'zgesheliklerin tu'sindirin'.

3. Ayqınlawıshlarg'a bes mısıl keltirin', ma'nilerin tu'sindirin'.

4. Sintaksislik tallaw jasan'.

So'zi ko'pshilikke tu'siniksizlew bolg'anı menen, qosıg'ının' ırğag'ı jaqsı eken. Shopanlar pishendi talan-taraj etip ketpesin dep, Tanabay gu'dilerge ko'z-qulaq bolıp turatug'ın edi.

5. «Paxta – xalıq baylıg'ı» temasında qısqa tekst du'zin'.



#### **14-variant**

1. Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri. U'ndew ga'plerdin' grammatikalıq, intonatsiyalıq o'zgeshelikleri. 5 misal keltirin'.
  2. Tolıq h'a'm tolıq emes ga'pler. 10 misal keltirin'.
  3. Kiris so'zler h'a'm kiris ga'plerdin' ma'nilerin tu'sindirir'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Ernazardın' anası Qumar analıq degen bolg'an. Ol ku'ta' aqıllı, ziyrek, so'zge sheshen h'ayal bolıptı. Ol Esengeldi ma'h'remnin' qızı eken.
5. «Bekkem shan'araq» temasında qısqa tekst du'zin'.

#### **15-variant**

1. Mug'allim, da'pter, tazalaw, suwg'arıw so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'.
  2. Ga'ptin' aktual bo'liniwi boyınsha tu'sindirir'.
  3. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarına bes misal jazın'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Qısta qar ko'p jawg'anlıqtan, bıyıl suw ko'p boldı. Basshı jaqsı bolmay, jumıs jaqsı bolmaydı.
5. «Bekkem shan'araq» temasında qısqa tekst du'zin'.

#### **16-variant**

1. Bag'ının'qı baylanıstın' tu'rleri. Kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw, izafet, h'a'r birine bes misaldan keltirin'.
  2. Ga'p ag'zalarının' aktual bo'liniwi. Tema h'a'm rema. Determinantlar.
  3. Pısıqlawısh h'a'm onın' tu'rlerin misallar menen tu'sindirir'.
  4. Sintaksislik tallaw jasan'.
- Tilemis penen Qaliyla shırpıldap iske kirisip ketti. Da'ryada, ko'l de jım-jırt. Maman balıqshılar su'wen, ya sazan tu'skenin de ayıradı.
5. «No'kis – Qaraqalpaqstannın' paytaxtı» temasında qısqa tekst du'zin'.

#### **17-variant**

1. Jay ga'plerdin' mazmunı boyınsha tu'rleri. Xabar ga'pler, olardın' grammatikalıq, intonatsiyalıq o'zgeshelikleri
  2. Ga'p ag'zaları. Ga'ptin' bas ag'zaları. Olardın' kelisiw usılında baylanısıwı.
  3. Ga'ptin' birgelkili ag'zaların misallar menen tu'sindirir'.
  4. Grammatikalıq tallaw.
- Ku'n battı. Qara ko'kshil alag'at bultlardın' bawırın tesip o'tip, juldızlar ko'kten otlı ko'zi menen jımın'lasıp qaraydı. Aspanda altın ay zen'ireyip tur.
5. «Jaslar – bizin' keleshegimiz» temasında qısqa tekst du'zin'.

#### **18-variant**

1. So'z dizbekleri h'a'm onın' tu'rleri. Terek, paxta, jer, kiyim so'zleri menen so'z dizbeklerin du'zin'
2. Bolımlı h'a'm bolımsız ga'pler. Ha'r birine bes misaldan keltirin'.

3. Toliqlawısh h'a'm onın' tu'rleri.

4. Grammatikalıq tallaw.

Turmıs adamg'a h'a'mmesin de u'yreledi. Turmıstın' mektebi adamdı pisirip shıg'aradı. Jergilikli, usımannın' adamlarına qarag'anda men ko'p oqıg'an bilimdar adamday bolıp ko'rinemen, biraq men ko'p oqıg'anım joq.

5. «Hayal – shan'araq uytqısı» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **19-variant**

1. Ga'p ishindegı so'zlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar: so'z formaları, ko'mekshi so'zler, orın ta'rtıp, intonatsiya, almasıqlar.

2. Soraw ga'pler. Anıq h'a'm ritorikalıq soraw ga'plerge bes mısaldan keltirin'.

3. Qaratpa so'zlerdi mısallar menen tu'sindirin'.

4. Grammatikalıq tallaw.

A'tirapqa jalt-jalt qaraydı. Ekewinin' ortasında jetekke alg'an bir salt at bar. O'temurat tan' ala gewgimde ılashıg'ınan maydang'a shıqtı da, da'rya boyına qaray ju'rdi.

5. «Qız o'sse eldin' ko'rki» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **20-variant**

1. Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri. Dizbekli baylanıs: ashıq h'a'm jabıq dizbekli baylanıs. Bes mısaldan keltirin'.

2. Tuwra h'a'm qıya tolıqlawıshlar, olardıń bildiriliwi h'a'm ma'nileri. Bes mısaldan keltirin'.

3. Feyil toplamlı ga'plerdi mısallar menen tu'sindirin'.

4. Grammatikalıq tallaw.

Ba'h'a'rdin' ku'nleri. G'az, u'yreklerdin' kelgen waqtında Shılım ko'lge u'sh mergen bolıp qus atıwg'a barg'an edik. Ko'ldin' jazdag'ıday sa'ni joq. Bu'gin salqın samal da espeydi. A'tirap jım-jırt.

5. «Sport – salamatlıq girewi» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **21-variant**

1. Sintaksislik baylanıs h'a'm sintaksislik qatnaslar. Predikativlik h'a'm predikativlik emes qatnaslar. Bes mısaldan keltirin'.

2. Ga'pte tolıqlawısh h'a'm anıqlawıshlardın' orın ta'rtibi. İnversiya. Bes mısaldan keltirin'.

3. Ayırım-lang'an ag'zalı ga'plerdi mısallar menen tu'sindirin'.

4. Grammatikalıq tallaw.

Tashkent – Qon'ırat poezdı jo'nep ketti. Bag'anadan berli u'yme-ju'yme bolıp turg'an jolawshılar a'lle bir jaqlarg'a tarqasıp, vokzal aldı tım-tırıs bolıp qaldı.

5. «Jaqsı so'z – jan azıg'ı» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **23-variant**

1. Ga'p degenimiz ne. Ga'ptin' tiykarg'ı belgileri: predikativlik, bas ag'zalar, intonatsiya.
2. Buyırıq h'a'm u'ndew ga'pler. Olardın' grammatikalıq h'a'm intonatsiyalıq o'zgeshelikleri. Bes mısaldan keltirin'.
3. Kiris so'zlerdin' morfologiyalıq bildiriliwi. Mısallar menen tu'sindirin'.
4. Grammatikalıq tallaw.  
Arqası aq qayın' bolıp ırğ'alar, Qublada tawları biyik turadı.  
Volga h'a'm A'miwdey ullı da'ryalar, Ha'r tu'rli ten'izge quyıp turadı.
5. «Ba'h'a'r» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **24-variant**

1. Basqarıw h'a'm jupkerlesiw usılı. Bes mısaldan keltirin'.
2. Bolımlı h'a'm bolımsız ga'pler. Bolımsız ma'ninin' bildiriliwi. Bes mısaldan keltirin'.
3. Tolıq h'a'm tolıq emes ga'plerdi mısallar menen tu'sindirin.
4. Grammatikalıq tallaw.  
Ha'pзаматта u'lken qazannın' awzınday u'ki oyıp, sholpını suwg'a salıp edi, aytqanınday balıqtın' basları sholpıg'a digirlep tiydi. Ol sholpını su'zip, sarı sazanlardı muzdın' u'stine tasladı.
5. «Ana tilim – ar-namısım» temasında qısqa tekst du'zin'.

### **25-variant**

1. Jupkerlesiw usılı. Jupkerlesiw usılı menen baylanısqa so'z dizbeklerine 10 mısıl keltirin'.
2. Anıqlawısh h'a'm onın' an'latılıwı. Jupkerlesiwshi h'a'm izafetlik anıqlawıshlar. Bes mısaldan jazın'.
3. So'z-ga'pler h'a'm onın' tu'rlerin mısallar menen tu'sindirin.
4. Grammatikalıq tallaw.  
Jeti shopannın' ishinde shaqqanı da, mergeni de, gu'reste palwanı da Erpolat. Mergenlikte ol h'a'mmeden o'tedi. Go'zlegen jerine tiygizedi. O'zi iri deneli, da'wju'rek, aybatlı, aqıllı jigit edi.
5. «Qaraqalpaqstan gu'llengen u'lke» temasında qısqa tekst du'zin'.

**O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA  
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ**

*Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik  
universiteti*

***Qaraqalpaq til bilimi kafedrası***

**Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa'ni boyınsha  
testsorawları**

(bakalavr bag'darı studentleri ushın)

## Sintaksispa`ninentestsorawları

### 1-tema

1. Sintaksis neni u'yreledi?

- A) sintaksis so'zlerdin' quri'li'si'n, so'z dizbeklerinin' quri'li'si'n u'yreledi
- B) sintaksis so'zlerdin', ga'plerdin' ma'nilerin, tu'rlerin u'yreledi
- C) sintaksis tildegi so'zlerdin', ga'plerdin' du'zilisini u'yreledi
- D) sintaksis so'z dizbegin ha'm ga'plerdi'n' tu'rlerin, du'ziliw jollari'n u'yreledi

2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi ?

- A) so'z, so'z dizbegi
- B) ses, ga'p
- C) ga'p, morfema
- D) so'z dizbegi, ga'p

3. «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi» qashan baspadan shi'qti' ?

- A) 1990
- B) 1991
- C) 1992
- D) 1993

4. Joldaslari' Erpolatti'n' aldi'nan shi'qti'. Ga'ptegi so'zler qalay baylani'sqan?

- A) qosi'mtalar arqali'
- B) ori'n ta'rtip
- C) tirkewishler
- D) ko'mekshi atawi'shlar

5. Sintaksislik birliklerge neler kiredi ?

- A) so'z, so'z formaları', ko'mekshi so'zler
- B) ga'p, so'z dizbegi, grammatikali'q forma
- C) jay ga'p, grammatikali'q qurallar
- D) so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p, tekst

### 2-tema

1. Sintaksislik baylani'sti'n' neshe tu'ri bar ?

- A) bir
- B) eki
- C) u'sh
- D) to'rt

2. Kelisiw dep nege aytami'z?

A) ga'ptegi so'zlerdin' bir-biri menen kelisiwi

B) seplik qosi'mtalari' arqali' kelisip baylani'si'wi'

C) bag'i'ni'wshi' so'z benen bag'i'ndi'ri'wshi' so'zdin' tarti'm qosi'mtalari' arqali' baylani'si'wi'

D) bag'i'ndi'ri'wshi' so'z benen bag'i'ni'wshi' so'zdin' bette, sanda kelisip baylani'si'wi'

3. Ol boyi' kishkene, biraq iri dawisli' adam edi.

- A) bag'i'ni'n'qi' baylani's
- B) izafetlik baylani's
- C) sanaw intonatsiyasi' menen baylani'sqan dizbekli baylani's
- D) dizbekli baylani's

4. Qaysi'si' so'z dizbegi ?

- 1) tas ko'mir    2) sa'lem beriw    3) aqi'lli' bala    4) at jaqli'

5. Jag'i'mli' samal, oqi'g'an qi'z, sheberlep so'ylew, tez ju'riw dizbekleri bag'i'ni'n'qi'li' baylani'sti'n' qaysi' tu'rine kiredi ?

- 1) kelisiw    2) basqari'w    3) jupkerlesiw    4) izafet

6. Juwırg'an menen jete almaw – so'z dizbeklerinin' arasındag'ı ma'nilik qatnas qanday?

- 1) orınlıq    2) sebep    3) qarsılas    4) waqıtlıq

7. Mısalardan so'z dizbegin tabın'?

- 1) mekteptin' aldında, terektin' tu'binde      2) sayalı terek, jaqtılı bo'lme  
3) juwırıp keldi, oynap ju'r      4) uzun boylı, aq quba

8. Ku'n arqan boylı ko'terilgen edi. Mısalardag'ı feyil so'z dizbeklerinin' komponentleri arasında qanday ma'nilik qatnas bar?

- 1) orınlıq    2) waqıtlıq    3) sınılıq    4) mug'darlıq

9. A'bden sharshadı, og'ada quwandı, dım u'ndemedi, sira' usamaydı so'z dizbeklerinin' arası qalay baylanısqa?

- 1) kelisiw    2) basqarıw    3) izafet    4) jupkerlesiw

10. Mal sharwashılıg'ı, jaqsı-jaman, bes jıllıq, xalıq aralıq dizbekleri.....?

- 1) jup so'zler    2) qospa so'z    3) so'z dizbegi    4) birikpegen qospa so'z

### 3-tema

1. Ga'ptin' tiykarg'i' belgileri

- A) kommunikativlik, predikativlik  
B) subektivlik, kommunikativlik  
C) predikativlik, intonatsiya, bas ag'zalar  
D) intonatsiya, kommunikativlik

2. Ga'ptin' mazmuni' boyi'nsha qanday tu'rleri bar?

- A) bir bas ag'zalı', eki bas ag'zalı'  
B) xabar, soraw, u'ndew, buyri'q  
C) jay, qospa  
D) ken'eytilgen ha'm ken'eyilmegen

3. Ga'p degenimiz ne?

- A) belgili bir pikirdi bildiretug'i'n so'z dizbegine ga'p deymiz  
B) bir pu'tin oydi' bildiretug'i'n semantikali'q ha'm intonatsiyali'q birlikke ga'p deymiz  
C) bir pu'tin pikirdi bildiretug'i'n sintaksislik birlikti ga'p deymiz  
D) o'z-ara pikir ali'si'wda qollani'latug'i'n so'z yamasa so'z dizbegin ga'p deymiz.

4. Jumashqa o'zin' aytasan' g'oy. Ga'ptin' mazmuni' boyi'nsha qaysi' tu'rine kiredi?

- A) xabar  
B) soraw  
C) u'ndew  
D) buyri'q

5. Predikativlik qaysi' kategoriyalar arqali' bildiriledi ?

- A) xabar, soraw, buyri'q, u'ndew  
B) intonatsiya, betlik formalari'  
C) ma'ha'l, ko'plik, betlik formalari'  
D) modally, intonatsiya

6. Jasandi' suli'wli'q o'zindi aldaw emes pe? Soraw ga'ptin' qaysi' tu'ri ?

- A) ani'q soraw ga'p  
B) ritorikali' soraw ga'p  
C) soraw xabar ga'p  
D) soraw buyri'q ga'p

7. Boli'msi'zli'q ko'rsetkishleri arqali' jasalg'an boli'mli' ga'pti tabi'n'.

- A) Ol aytqan emes shi'g'ar.  
B) Olar bizlerge dos emes.  
C) Aytpasa ketpeydi kewildin` dag'i'  
D) Bunday adamdi' o'mirimizde ko'rgen emespiz

8. Mi'sallardi'n' qaysi'si' ashi'q soraw ga'p ?

- A) Apan'nan xabar aldi'n' ba?  
B) Jasi' u'lkendi si'ylag'annan kishireyip qalarmi'san'?'  
C) Kim perzentti su'ymeydi?  
D) Kimnin' kitap oqi'g'i'si' kelmeydi?

9. Aydana orni'n'an o'rre turdi' da, dalag'a shi'g'i'p ketti. Ga'ptin' qaysi' tu'rine kiredi ?
- A) jay ga'p
  - B) qospa ga'p
  - C) dizbekli qospa ga'p
  - D) bag'inin'qi qospa ga'p

4-tema

1. Baslawi'sh penen bayanlawi'sh qaysi' usi'lda baylani'sadi'?

- A) kelisiw
- B) basqari'w
- C) jupkerlesiw
- D) izafet

2. Bayanlawi'shti'n' sorawlar' qaysi'lar ?

- A) kim? ne? kimdi? neni?
- B) ne qi'ladi'? qashan? kimnin'?
- C) qalay? ne qi'li'p ati'r? qaysi'?
- D) kim? ne? ne ki'li'p ati'r? qaysi'?

3. Qi'ymi'ldag'an qi'r asar. Baslawi'sh qaysi' so'z shaqabi'nan an'lati'lg'an ?

- A) atli'q
- B) kelbetlik
- C) sanli'q
- D) kelbetlik feyil

4. Bilegi ku'shli birdi ji'g'adi'. Asti' si'zi'lg'an so'z qaysi' ga'p ag'zasi' ?

- A) baslawi'sh
- B) bayanlawi'sh
- C) ani'qlawi'sh
- D) toli'qlawi'sh

5. Baslawi'sh penen bayanlawi'sh arasi'ndag'i' qatnas qanday?

- A) predikativlik
- B) subektivlik.

- C) relyativ

- D) atributivlik.

6. Baslawi'shti'n' sorawlar' qaysi'lar?

- A) kim? ne? qanday? qayda? kimin'?

- B) kimim? nem? kimin'? nen'? kimi? nesi? kim? ne?

- C) kimnin'? kimin? nen'? kimi? nesi?

- D) kim? ne? ne qi'ldi'? kimin'di? kimnen?

7. Qi'zketkennin' keleshegi aldi'nda. Bayanlawi'sh qaysi' so'z shaqabi'nan?

- A) atli'q
- B) almasi'q
- C) atawi'sh so'z
- D) ra'wish

8. Ga'p ag'zalari' du'zilisine qaray neshe tu'rge bo'linedi ?

- A) ekige
- B) u'shke
- C) to'rtke
- D) beske

9. Ga'wxar, Ayniyaz, Ko'beysin ha'm Esbergenler paxta atızında o'z g'ayratların ko'rsetti.

- a) birgelkili baslawish
- b) birgelkili bayanlawish
- s) birgelkili pısıqlawish

d) birgelkili aniqlawish

10. Ga'ptin' grammatikalik tiykari baslawish penen bayanlawishtin' qatnasirinan du'zilgen jay ga'plerdi ...deymiz.

- a) toliq emes ga'pler
- b) bir bas ag'zali ga'pler
- s) eki bas ag'zali ga'pler
- d) so'z-ga'pler

#### 5-tema

1. Tuvra toli'qlawi'sh bar ga'pti tabi'n'

- A) Paxtadan tu'rli gezmeler islenedi
- B) Paxtani' qol menen teremiz
- C) Paxta ji'yi'n-terimine barami'z
- D) Paxta respublikami'zdi'n' bayli'g'i'

2. Bizler azatli'q ushi'n, jer ushi'n, suw ushi'n gu'resemiz. Birgelkili qaysi' ag'za?

- A) baslawi'sh
- B) bayanlawi'sh
- C) toli'qlawi'sh
- D) pi'si'qlawi'sh

3. Toli'qlawi'sh degenimiz ne?

A) ga'ptin' kim, ne haqqi'nda ekenligin bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za

B) is-ha'rekettin' belgisin, waqti'n, orni'n t.b. bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za

C) zatli'q ma'nidegi so'zlerdin' ha'r qi'yli' belgilerin ani'qlap ketutug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za

D) bayanlawi'shti'n' zatli'q ma'nide tu'sindirip, is-ha'rekettin' obektin bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za

4. Arti'qti'n' anasi' balasi'ni'n' izinen ko'rinbey ketse de qarap turdi'. «Ko'rinbey ketse de» qaysi' ga'p ag'zasi' ?

- A) baslawi'sh
- B) pi'si'qlawi'sh
- C) toli'qlawi'sh
- D) ani'qlawi'sh

5. Pi'si'qlawi'shti'n' neshe tu'ri bar ?

- A) bes
- B) alti'
- C) jeti
- D) segiz

6. Tu'n samali' sho'p-sharlardi' ti'si'rlati'p, ele ti'nbay esip tur. «Sho'p-sharlardi' ti'si'ri'lati'p» qanday ga'p ag'zasi'?

- A) ken'eytilgen toli'qlawi'sh
- B) ken'eytilgen pi'si'qlawi'sh
- C) kelbetlik feyil toplami'
- D) ayri'mlang'an si'n pi'si'qlawi'sh

7. Ani'qlawi'sh degenimiz ne?

- A) is-ha'rekettin' iyesin bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za
- B) zatli'q ma'nidegi so'zlerdin' ha'r qi'yli' belgilerin bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za
- C) bayanlawi'shti' zatli'q ma'nide tu'sindiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za
- D) is-ha'rekettin' isleniw jag'dayi'n bildiretug'i'n ekinshi da'rejeli ag'za

8. Tu'nnin' qarang'i'li'g'i' terezeden ap-ani'q bilinip tur.

- A) terezeden-baslawi'sh
- B) terezeden-bayanlawi'sh
- C) terezeden-toli'qlawi'sh
- D) terezeden-ani'qlawi'sh

9. Olar adamlar menen birim-birim so'ylesip, harmasi'n ayti'p, hal-jag'day sorasti'. Birgelkili qaysi' ag'za?

- A) baslawi'sh
- B) bayanlawi'sh



- C) ani'qlawi'sh
- D) pi'si'qlawi'sh

10. Men usi'lar jo'ninde oylar edim. Toli'qlawi'shti'n' qaysi' tu'ri ?

- A) jay toli'qlawi'sh
- B) qospa toli'qlawi'sh
- C) tuwra toli'qlawi'sh
- D) qi'ya toli'qlawi'sh

#### 6-tema

1. Bas ag'zalardi'n qatnasi'na qaray ga'pler qanday tu'rlerge bo'linedi?

- A) xabar, soraw, buyri'q, u'ndew
- B) ken'eytilgen, ken'eytilmegen
- C) bir bas ag'zali', eki bas ag'zali'
- D) jay, qospa, toli'q, toli'q emes

2. Ga'p ag'zalari'na bo'linbeytug'i'n ga'plerge qanday ga'pler kiredi?

- A) jay ga'pler
- B) toli'q ga'pler
- C) toli'q emes ga'pler
- D) so'z-ga'pler

3. Baslawi'shtan du'zilgen bir bas ag'zali' ga'pke qaysi' ga'p kiredi ?

- A) iyesi belgili ga'p
- B) ataw ga'p
- C) iyesi belgisiz ga'p
- D) iyesiz ga'p

4. Tan' atti'. Qarang'i' tu'sti. Bir bas ag'zali' ga'ptin' qaysi' tu'rine kiredi?

- A) iyesi belgili ga'p
- B) iyesi belgisiz ga'p
- C) iyesi uli'wmalasqan ga'p
- D) iyesiz ga'p

5. Baxi'tli' bol, qi'zi'm? So'z-ga'ptin' qaysi' tu'rine kiredi?

- A) maqullawshi'
- B) biykarlawshi'
- C) soraw so'z-ga'p
- D) etiketlik so'z-ga'p

6. Toli'q emes ga'p degenimiz ne?

- A) bir bas ag'zadan du'zilgen ga'p
- B) ga'p ag'zalari'na bo'linbeytug'i'n ga'p
- C) za'ru'r ag'zalari' tu'sip qalg'an jay ga'p
- D) za'ru'r ag'zalardi'n' qatnasi'nda du'zilgen ga'p

7. Bir bas ag'zali' ga'p degenimiz ne?

- A) eki bas ag'zadan du'zilgen ga'p
- B) bir bas ag'zadan du'zilgen ga'p
- C) ekinshi da'rejeli ag'zalardi'n' qatnasi'nda du'zilgen ga'p
- D) ga'p ag'zalari'na bo'linbeytug'i'n ga'p

8. Mi'rzagu'ldin' bug'an isengisi kelmedi. Bir bas ag'zali' ga'ptin' qaysi' tu'ri?

- A) iyesi belgili ga'p
- B) iyesi belgisiz ga'p
- C) iyesi uli'wmalasqan ga'p
- D) iyesiz ga'p

9. Seyilxanni'n' bul jerde oti'rg'i'si' kelmedi. Bir bas ag'zali' ga'ptin' qaysi' tu'ri ?

- A) iyesi belgili ga'p
- B) iyesi belgisiz ga'p
- C) iyesi uli'wmalasqan ga'p
- D) iyesiz ga'p

10. Egislik jerlerdi o'z waqti'nda suwg'ardi'. Bir bas ag'zali' ga'ptin' qaysi' tu'ri?

- A) iyesi belgili ga'p
- B) iyesi belgisiz ga'p
- C) iyesi uli'wmalasqan ga'p.
- D) iyesiz ga'p.

#### 7-tema

1. Sintagma degenimiz ne?

- A) so'z dizbeklerinin' bo'liminin' ayti'li'wi'
- B) intonatsiyali'q jaqtan bo'lingen ga'ptin' bo'legi
- C\*) qi'sqa pauza menen bolinip ayti'latug'i'n ga'ptin' semantikali'q bo'legi
- D) ga'ptin' so'z dizbeklerine bo'linip ayti'lg'an bo'legi

2. Bul qi'zdi' men keshe ko'rdim. Determinant ag'zani' tabi'n'.

- A) bul - determinant
- B\*) bul qi'zdi' - determinant
- C) men - determinant
- D) keshe - determinant

3. Qosimsha aktuallastirwshi xizmette qollanilatug'in janapaylar qaysilar?

- a) da, de, tap, ma, me, aq, aw, tek, g'ana
- \*b) g'oy, aq, aw, a'y, tek, g'ana, qana, h'a'tteki
- s) da, de, tap, tek, g'ana, g'oy, aq, h'a'tteki
- d) g'oy, da, de, a'sirese, h'a'tteki, tek g'ana

4. Ga'ptin' aktual bo'liniwin qaysi ilimpaz ta'repinen usnildi?

- a) Rasapov I. R.
- \*b) Motezius V. O
- s) Kovtunova I. I.
- d) Krujelnitskaya K.T

5. Pu'tin ga'pke qatnasli ra'wish h'a'm ken'islik seplik formalarindagi atliqlar determinant ag'za boladi dep esaplaytug'in ilimpaz...?

- A) Dmitriev N.K. b) Kononov A.N. s) Shvedova N.Yu. d) Kovtunova I.I

6. Ayırım janapaylar ku'sheytish da, de, tap, g'oy, aq, ayırıw-sheklew tek, g'ana, h'a'tteki janapaylari aktuallastirwshi qral xizmetinde kelgende ga'ptin' qaysi bo'legine qatnasli boladi?

- A) temag'a b) remag'a s) tema h'a'm remag'a d) aktuallastirwshi qural bola almaydi

#### 8-tema

1. «Qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler» kitabi'ni'n' avtori' kim?

- A) A.Da'wletov
- B) E.Da'wenov
- C\*) M.Da'wletov
- D) A.Bekbergenov

2. Ku'nnin' suwiqli'g'i' kem-kemnen basi'li'p kiyati'rg'anday seziledi. Ga'pte qaysi' feyil toplamli' ag'za bar?

- A) hal feyil
- B\*) kelbetlik feyil
- C) ha'reket ati' feyil
- D) sha'rt meyl

3. O'tegen o'zinin' kelgeni tuwralı bildirdi.

- \*a) ken'eytilgen toliqlawish
- b) ken'eytilgen anıqlawish
- s) ken'eytilgen pısıqlawish
- d) ken'eytilgen bayanlawish

4. Quramindagi tiykarg'i is-h'a'reketke qosimsha h'a'reketi bildirip, ayırıqsha orın ta'rtibine, intonatsiyag'a h'a'm sintaksislik funktsiyag'a iye bolgan feyillik konstruksiyalari bar jay ga'pler...

- A) ken'eytilgen ag'zalı jay ga'pler b) feyil toplamli jay ga'pler s) ayırımlang'an ag'zalı jay ga'pler d) qospalang'an jay ga'pler

#### 9-tema

1. Ga'p penen grammatikali'q baylani'sqa tu'speytug'i'n ag'zalar'ga qanday ag'zalar kiredi ?  
A\*) qaratpa, kiris ag'zalar  
B) ayi'ri'mlang'an ag'zalar  
C) keneytilgen ag'zalar  
D) ekinshi da'rejeli ag'zalar
2. Qaratpalar qaysi' so'z shaqabi'nan boladi?  
A\*) atli'q  
B) kelbetlik  
C) sanli'q  
D) feyil
3. Qaysi' ga'pte kiris ag'za bar?  
A) Men bul si'rdi' og'an aytpaqshi' edim  
B\*) Aytpaqshi', men oni'n' menen keshe ushi'rasqan edim  
C) Ol sen jaqsi' ko'retug'i'n qosi'qti' aytpaqshi'  
D) Sag'an aytpaqshi' bolg'an ga'plerim usi'lar
4. Itimal, ol waqi'tlari' Ospan ele tuwi'lmag'an shi'g'ar. Kiris ag'za qanday ma'nide qollang'an ?  
A) tasti'yi'qlaw  
B) boljaw  
C) maqullaw  
D\*) gu'man
5. Ga'ptin' birgelkili ag'zalari' degenimiz ne?  
A\*) ga'p ishinde birdey formada kelip bir soraw'ga juwap beretug'i'n eki yamasa bir neshe so'zlerge aytami'z  
B) ga'p ag'zalari'ni'n' bir neshewinin' dizbeklesip keliwine aytami'z  
C) ga'p ag'zalari' menen grammatikali'q baylani'sqa tu'speytug'i'n ga'p ag'zalari'na aytami'z  
D) ga'p ishinde birer ag'zani'n' ma'nisin tu'sindirip kelgen ga'p ag'zasi'na aytami'z
6. Ja'lmen birese o'zinen o'ktemirek Jiyemuratka, birese esik bettegi Temirbekke qaraydi'. Ga'ptin' qaysi' tu'ri?  
A) dizbekli qospa ga'p  
B) gezekles dizbekli qospa ga'p  
C\*) birgelkili ag'zali' jay ga'p  
D) bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p
7. On bir on eki jaslardag'i' qi'z (qi'z rolinde Quljan suwpi'ni'n' qi'zi' edi) daladan juwi'ri'p keldi.  
A) dizbekli qospa ga'p  
B\*) kiritpe ga'pli jay ga'p  
C) ayi'ri'mlang'an ag'zali' jay ga'p  
D) kiris ga'pli jay ga'p
8. Pu'tin ga'pke qatnasli' kiris ag'zali' ga'pti tabi'n'.  
A) Siz jawi'ngerler haqqi'nda, ba'lkim, bilmeytug'i'n shi'g'arsi'z.  
B) Oqi'wdan qali'w, albette, o'zine zi'yan  
C\*) Mu'mkin, og'an Aydanani'n' so'zleri ta'sir etken shi'g'ar  
D) Oki'p bilim alg'an, a'llette jaqsi'
10. Qoriqpa qarag'im, ma'zi-mayram bolip ju're ber, balam! Qaratpalardın' du'zilisine qaray qaysi' tu'rine kiredi?  
\*a) jay      b) qospa      s) ken'eytilgen      d) birgelikli ag'za
11. Qaysi' so'z shaqabi' kiris ag'za xızmetin atqara almaydı?  
\*a) eliklewish      b) tan'laq      s) almasıq      d) so'z-ga'pler

#### 10-tema

1. Qospa ga'pler qurami'ndag'i' jay ga'plerdin' baylani'si'w usi'li' ha'm ma'nilik qatnasi'na kqaray neshege bo'linedi?  
A\*) ekige.  
B) u'shke  
C) to'rtke.  
D) beske.

2. Qospa ga'plerdin' ko'rkem shig'armalarda qollanilwi boyinsha kimlerdin' miyneti bar?  
a) E.Berdimurtaov b) K.Berdimuratov s) M.Da'wletov d) A.Najimov

#### 11-tema

1. Dizbekli qospa ga'pler qalay baylani'sadi`?  
A) grammatikali'q, formalar arqali'  
B\*) da'nekerli ha'm da'nekersiz, intonatsiya  
C) seplik jalg'awlari' arqali'  
D) intonatsiya, ko'mekshi so'zler arqali'
2. Mezgilles dizbekli qospa ga'plerdi qaysi' da'nekerler baylani'sti'radi`?  
A\*) da, de, ta, te, ha'm  
B) ga, geyde, birese, birde  
C) ya, yaki, yamasa  
D) biraq, al, lekin
3. Dizbekli qospa ga'p degenimiz ne?  
A) eki ga'ptin' dizbeklesip keliwine aytami'z  
B) eki ga'ptin' bag'i'ni'p baylani'si'wi'na aytami'z  
C\*) Jay ga'pleri biri ekinshisine g'a'rezsiz, dizbeklesip baylani'si'wi'nan du'zilgen ga'plerge aytami'z  
D) jay ga'plerdin' dizbeklesip ha'm bag'i'ni'p baylani'si'wi'na du'zilgen ga'plerge aytami'z
4. Birewleri tim-tiris tur, qalg'anlari o'zara gu'rrin'lesiwde.  
a) bir waqitli mezigilles da'nekersiz dizbekli qospa ga'p  
\*b) da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'p  
s) da'nekersiz sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p  
d) da'nekersiz tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p
5. Samaldin' o'rindegı qara bult siyrekledi, onin' ornın aq bult qapladi.  
\*a) izbe-iz mezigilles da'nekersiz dizbekli qospa ga'p  
b) da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'p  
s) da'nekersiz tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
d) sebep-na'tiyjeli dizbekli qospa ga'p
6. Awıl arası suw serpkendey tim-tiris: iyt u'rmeydi, adam ju'rmeydi.  
a) qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'p  
b) sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p  
\*s) tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
d) qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'p
7. Dalada Polat jasawıldın' attan tu'spey turg'anı xabar etildi, u'y iyesi asıg'ıs u'yden shıqtı.  
\*a) mezigilles dizbekli qospa ga'p  
b) tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
s) sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p  
d) qarsilas dizbekli qospa ga'p
8. To'rtku'l aspanında juldızlar jaynadı, ay ku'lip tur.  
\*a) da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'p  
b) da'nekersiz qarsilas dizbekli qospa ga'p  
s) da'nekersiz tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
d) da'nekerli mezigilles dizbekli qospa ga'p
9. Ha'zir ol serjant penen birge barıwı kerek, buyırıqtı buzıwıg'a h'esh kimnin' h'aqısı joq.  
a) sebep bag'inin'qılı qospa ga'p  
b) waqıt bag'inin'qılı qospa ga'p  
s) salıstırmalı bag'inin'qılı qospa ga'p  
\*d) sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p
10. Men sonı aytayın: biz o'zimizge belgili bolg'an na'rseler menen sheklenbeymiz.  
\*a) tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
b) qarsilas dizbekli qospa ga'p  
s) sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p

d) mezigilles dizbekli qospa ga'p

11. Ba'h'a'r keldi, terekler bo'rte basladi. Qospa ga'ptin' qaysi tu'rine kiredi?

a) bag'inin'qili qospa ga'p

\*b) dizbekli qospa ga'p

s) jay ga'p

d) aralas qospa ga'p

12. Aspandi qalin' bult qapladi, qatti samal esip tur.

a) da'nekersiz tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p

\*b) da'nekersiz sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p

s) da'nekerli dizbekli qospa ga'p

d) awisपाल dizbekli qospa ga'p

13. Aydananin' quwanishinin' shegi joq, g'awashalar jasıl kvadrat bolıp, qoldan dizgen marjanday qatarlastı.

a) dizbekli qospa ga'p

b) bag'inin'qili qospa ga'p

s) waqıt bag'inin'qili qospa ga'p

d) qarsilas bag'inin'qili qospa ga'p

14. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan h'a'r tu'rli bolıp baylanissa ...

a) birinshi jay ga'pten keyin u'tir qoyiladi

b) birinshi jay ga'pten keyin noqatlı u'tir qoyiladi

s) birinshi jay ga'p intonatsiyalıq baylanisqa tu'sedi

d) da'nekerler menen baylanissa g'ana u'tir qoyiladi.

15. Berdaq qaraqalpaq xalqının' tiykarın qurag'an altı qa'wimdi atap o'tedi de, bunnan keyin ruwların' kelip shıg'ıwı h'aqqında pikirlerin ortag'a saladı.

a) karsilas dizbekli qospa ga'p

\*b) mezigilles dizbekli qospa ga'p

s) na'tiyjeli dizbekli qospa ga'p

d) awisपाल da'nekerli dizbekli qospa ga'p

16. Azan menen awıl adamlarının' bir talay otawdın' qasına barıp edi, jigit birden h'aplıg'ıp koya berdi.

\*a) mezigilles dizbekli qospa ga'p

b) waqıt bag'inin'qili qospa ga'p

s) sın bag'inin'qili qospa ga'p

d) sha'rt bag'inin'qili qospa ga'p

17. Qawi'nni'n' pa'legi ashshi', tu'ynegi dushshi'. Da'nekersiz qospa ga'ptin' qaysi tu'ri?

a) tusindirmeli

\*b) salistirmali

s) mezigilles

d) qarsilis

18. Amanlıq jılayjaq edi, ko'zine jas kelmedi, so'yleyjaq edi, dawısı shıqpay buwlıqtı. Ga'ptin' qaysitu'ri?

a) dizbekli qospa ga'p   b) da'nekersiz qospa ga'p   s) Birgelkili ag'zalı jay ga'p   d) birgeliksiz quramlı da'nekersiz qospa ga'p

## 12-tema

1. Oni'n' sorawı'na juwap berer aldi'nda, mug'allim azi'raq oylani'p turdi'. Ga'ptin' qaysi' tu'ri?

A) qospalang'an jay tu'ri

B) bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

C\*) waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

D) ayi'ri'mlang'an ag'zalı jay ga'p

2. Olar ushi'-qi'yi'ri' joq maydang'a kelgende, ju'risleri a'bden tosan'ladi'. Ga'ptin' qaysi' tu'ri ?

A) jay ga'p.

B) qospa ga'p.

C) sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p.

D\*) waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p.

3. Padadan adasqan qoy ayi'pli' ma, yamasa oni' jegen qasqi'r ayi'pli' ma?

A) jay ga'p

- B) qospa ga'p.  
C) dizbekli qospa ga'p,  
D\*) bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p.

4. Qaysi qatarda ataw ga'pler berilgen?  
a) Sebebi balalıq da'wirdi birge o'tkerdik  
b) Qara g'unannın' ju'wenin erkine jiberdi  
\*s) Tu'n ortası. Ay su'ttey jarıq.  
d) Qayıtp keler esikti qattı jappa.

5. Mennen xabar bolmag'annan son', olar izlep shıqqan eken.  
a) orın bag'mın'qılı qospa ga'p  
\*b) waqıt bag'mın'qılı qospa ga'p  
s) sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'p  
d) sebep bag'mın'qılı qospa ga'p

6. Anası qayda barsa, balası da sol jerde izinen qalmay ju'r.  
\*a) orın bag'mın'qılı qospa ga'p  
b) waqıt bag'mın'qılı qospa ga'p  
s) sın bag'mın'qılı qospa ga'p  
d) da'nekerli dizbekli qospa ga'p

7. Ba'h'a'r bıyl erte kelip, ku'n azda bolsa jılıtp, terekler bo'rtse de, ele u'stimizge qıs kiyimimizdi taslamadıq.  
\*a) izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'p  
b) aralas qospa ga'p  
s) sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'p  
d) sın bag'mın'qılı qospa ga'p

8. Quyashtın' ju'zi jiltırag'an menen, jawg'an qar erimey, qaqaman suwıq baslandı.  
\*a) izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'p  
b) ten' bag'mın'qılı qospa ga'p  
s) tu'sindirmeli dizbekli qospa ga'p  
d) qarsılas bag'mın'qılı qospa ga'p

9. A'lle qashan qaran'g'ılıq tu'sse de, ele shıra jag'ılmag'an u'yg'e Na'ziyra kirip kelgende, Sha'rigu'l du'nya jap-jarıq bolıp ketkendeıy ko'rindi.  
a) sın bag'mın'qılı qospa ga'p  
b) ten' bag'mın'qılı qospa ga'p  
\*s) izbe-iz bag'mın'qılı qospa ga'p  
d) mezigilles dizbekli qospa ga'p

10. ...Ken' dalada kewli da'ryaday tasıp,  
Bir jigit baratır tan' sa'h'a'r shag'ı. (İ.Yusupov).  
a) sebep bag'mın'qılı qospa ga'p  
\*b) sın bag'mın'qılı qospa ga'p  
s) da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'p  
d) waqıt bag'mın'qılı qospa ga'p

11. Jay ga'plerdin' ma'nilik jaqtan bas ga'pke g'a'rezli tu'sindiriwshi bo'legi ...dep ataladı.  
\*a) bag'mın'qı ga'p  
b) jay ga'p  
s) qospa ga'p  
d) ataw ga'p

12. Eki betinin' alması qıp-qızıl bolıp, tu'si o'zgerip ketti.  
\*a) sın bag'mın'qılı qospa ga'p  
b) dizbekli qospa ga'p  
s) aralas qospa ga'p  
d) tolıq emes ga'p

13. Atlardıń du'birlisi menen tap bir ba'le kelip qalg'anday, onı qorqınısh biyledi.  
a) dizbekli qospa ga'p  
b) danekerli dizbekli qospa ga'p  
s) waqıt bag'mın'qılı qospa ga'p

d) sını bag'ının'qılı qospa ga'p

14. Al, shoyın qumanlar o'tpey, iyeleri olardıń bah'aların kemeytiwge ma'jbu'r bolıp atır.

\*a) sebep bag'ının'qılı qospa ga'p

b) waqıt bag'ının'qılı qospa ga'p

s) salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p

d) sebep-na'tiyje dizbekli qospa ga'p

15. Bul kempir keliwden, og'an degen mexrim ko'birek berilip ketkeni ushın ba, jog'ımnın' da'regi tabılǵ'anday, men quwanıp kettim.

a) aralas qospa ga'p

b) ten' bag'ının'qılı qospa ga'p

\*s) izbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'p

d) salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p

16. Bag'ının'qılı qospa ga'ptegi bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' ortasında kele me?

a) bag'ının'qı ga'ptin' eki ta'repine u'tir qoyılıp keledi

b) tek bas ga'ptin' aldında keledi

s) tek da'nekerler menen baylanısıp keledi

d) da'nekerler menen baylanısqanda bag'ının'qı ga'ptin' aldına u'tir qoyıladi

17. Orın bag'ının'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tilinde qaysı ilimpaz ta'repinen izertlengen?

\*a) E.Da'wenov

b) M.Da'wletov

s) K.Berdimuratov

d) A.Najimov

18. Eger bir jerde Batırbaydın' atı shıqtı ma, ol zım-zıya joq bolatug'm edi.

a)\* sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p      b) sebep bag'ının'qılı qospa ga'p

s) maqset bag'ının'qılı qospa ga'p      d) sını bag'ının'qılı qospa ga'p

19. Bag'ının'qılı qospa ga'ptegi bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' ortasında kele me?

a) bag'ının'qı ga'ptin' eki ta'repine u'tir qoyılıp keledi

b) tek bas ga'ptin' aldında keledi

s) tek da'nekerler menen baylanısıp keledi

d) da'nekerler menen baylanısqanda bag'ının'qı ga'ptin' aldına u'tir qoyıladi

20. Bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı –sa/-se kerek so'zinin' dizbeginen bolǵ'an qospa ga'pler bag'ının'qı qospa ga'ptin' qaysı tu'rine kiredi?

A) sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p    b) sebep bag'ının'qılı qospa ga'p    s) na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p    d)

salıstırmalı bag'ının'qılı qospa

21. –may formalı h'al feyili bag'ının'qılı qospa qaysı tu'rlerinde bag'ının'qı ga'p bas ga'pti baylanıstırıwda qollanıladı?

A) waqıt, sını, sebep, sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p    b) waqıt, qarsılas, salıstırmalı    s) sını, qarsılas, sha'rt    d) sebep, maqset, sha'rt, orın

22. –may formalı h'al feyili bag'ının'qılı qospa qaysı tu'rlerinde bag'ının'qı ga'p bas ga'pti baylanıstırıwda qollanıladı?

A) waqıt, sını, sebep, sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p    b) waqıt, qarsılas, salıstırmalı    s) sını, qarsılas, sha'rt    d) sebep, maqset, sha'rt, orın

### 13-tema

1. Bilegi ku'shli birdi ji'g'adi'. Astı' si'zi'lg'an so'z qaysı' ga'p ag'zasi' ?

A\*) baslawi'sh

B) bayanlawi'sh

C) ani'qlawi'sh

D) toli'qlawi'sh

2. Pu'tin ga'pke qatnaslı ra'wish h'a'm ken'islik seplik formalarındag'ı atlıqlar determinant ag'za boladı dep esaplaytug'm ilimpaz...?

A) Dmitriev N.K.    b) Kononov A.N.    s) Shvedova N.Yu.    d) Kovtunova I.I

#### 14-tema

1. Mısalardan o'zlestirilgen ga'pti tabın'.

a) Qayıp ag'a adam qolı gu'l degen usıdag'ı dep tag'ı tan'lanıp so'yledi.

\*b) Suw – jerdin' kanı

s) Menin' signalımdı ku't, - dep sıbırladı.

d) Xalıq: «Mıynettın' ko'zin tapqan baxıttın' ko'zin tabadı», - dep aytısadı

2. Bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışu –sa/-se kerek so'zinin' dizbeginen bolg'an qospa ga'pler bag'ının'qı qospa ga'ptin' qaysı tu'rine kiredi?

A) sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p b) sebep bag'ının'qılı qospa ga'p s) na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p d) salıstırmalı bag'ının'qılı qospa

#### 15-tema

1. Teksttin' pu'tinligin ne ta'minleydi?

a) so'z dizbegi

\*b) ga'p

s) ideya

d) so'z

2. Ko'lem belgisine qaray tekst neshege bo'linedi?

a) 3

\*b) 2

s) 4

d) 5

3. Tekst ko'lemi h'a'm mazmunı boyınsha neshe tipke bo'linedi?

a) 3

\*b) 2

s) 4

d) 5

4. Monolog, diolog, folklorlıq tekstler qaysı tekstke kiredi?

a) jazba

b) jazba awızeki

s) makrotekst

\*d) awızeki

5. Jazba tekst neshe tu'rge bo'linedi?

\*a) 4

b) 3

s) 2

d) 5

6. 1-sanlı emlewana. qanday tekst?

a) sfragistlik

\*b) efigrafiyalıq

s) numizmatikalıq

d) poliografiyalıq

7. Mo'rdegi jazıwlar qaysı teksttin' tu'rine kiredi?

\*a) sfragistlik

b) efigrafiyalıq

s) numizmatikalıq

d) poliografiyalıq

8. Pullardag'ı jazıwlar qaysı tekstke kiredi?

a) sfragistlik

b) efigrafiyalıq

\*s) numizmatikalıq

d) poliografiyalıq

9. Xat, h'u'jjetler qaysı tekstke kiredi?

a) sfragistlik

b) efigrafiyalıq

s) numizmatikalıq

\*d) poliografiyalıq

10. Baspa tekstler neshe tu'rge bo'linedi?

\*a) 2

b) 3

s) 4

d) 5

11. Teksti qurawshı birlikler bir-biri menen qanday qurallar arqalı baylanısadı?

a) Grammatikalıq qurallar, leksikalıq ta'kirar

\*b) Almasıqlar, leksikalıq ta'kirar, sinonimlik qatnas, da'nekerler

s) Da'nekerler, sinonimlik qatnas, tirkewishler, leksikalıq ta'kirar, almasıqlar

d) Almasıqlar, tirkewishler, sinonimlik qatnas, grammatikalıq qurallar

12. Mag'lıwmatnama, minezleme, isenim xat tekstleri teksttin' qaysı tu'rine kiredi?

A) epigrafikalıq b) sfragistlik s) numezmatikalıq d) paleografikalıq

#### 16-tema

1. Hal feyil toplamı bayanlawıştan uzaklasıp, ga'ptin' basında kelgende ... Berilgen qag'ırdanı tolıqtırın'.

\*a) u'tir arqalı bo'linip jazıladı.

b) tırnaqshag'a alınıp jazıladı

s) noqat belgisi qoyıladı

d) sızıqsha qoyıladı



2. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plari ma'nilik jaqtan h'a'r tu'rli bolip baylanissa ...

- a) birinshi jay ga'pten keyin u'tir qoyiladi
- b) birinshi jay ga'pten keyin noqatli u'tir qoyiladi
- s) birinshi jay ga'p intonatsiyaliq baylanisqa tu'sedi
- d) da'nekerler menen baylanissa g'ana u'tir qoyiladi.

3. Raxmet qizim baxitli bol! Irkilis belgisi duris qoyilg'an ba ?

- a) raxmet, qizim so'zlerinen keyin u'tir qoyilmagan.
- b) raxmet, kizim so'zlerinen keyin sızıqsha qoyilmag'an.
- s) raxmet so'zinen keyin qos noqat qoyilmag'an
- d) qizim so'zinen keyin qos noqat qoyilmag'an

4. Berilgen ga'plerdin' qaysısına irkilis belgisi qoyilmag'an?

- a) Gu'ljan, sen meni tanımayсан.
- b) Sen oylanıp qaldın' g'oy?
- s) A'.Nawayı: «Tilge itibarsızlıq - elge itibarsızlıq» - degen.
- \*d) Bizler pitkeriwshi klass oqıwshıları imtixang'a jaqsı tayarlanıp atırımız.

5. U'sh sın'arlı irkilis belgisi.

- \*a) ko'p noqat
- b) nokatlı u'tir
- s) sızıqsha
- d) qos noqat

6. Basqarıw usılında baylanisqan atawish so'z dizbeklerinde qaysı so'z shaqapları bas komponent boladı?

- A) atlıq, feyil, kelbetlik, ra'wish b) atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish
- s) kelbetlik, almasıq, sanlıq ra'wish d) atlıq, kelbetlik, feyil, ra'wish

**«Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa'ninen studentler bilimin reyting sisteması tiykarında bahalaw kriteriyası**

|                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |             |                      |
|------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------|----------------------|
| <b>Bahalaw usılları</b>      | Ekspress testler, jazba jumıslar, awızeki soraw, prezentaciylar.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |             |                      |
| <b>Bahalaw kriteriyaları</b> | <p><b>”5”bahası«ayırıqsha»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– student óz betinshejuwmaq hám qarar qabıl ete aladı;</li> <li>– dóretiwshilik penen pikirley aladı;</li> <li>– studenterkin pikir júrgize aladı;</li> <li>– alǵan bilimlerin ámelde qollay alaladı;</li> <li>– pánniń (temaniń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;</li> <li>– bileği;</li> <li>– súwretley aladı;</li> <li>– aytıp bere aladı;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsinike iye;</li> </ul> <p><b>”4”bahası «jaqsı»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– studenterkin pikir júrgize aladı;</li> <li>– alǵan bilimlerin ámelde qollay alaladı;</li> <li>– pánniń (temaniń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;</li> <li>– bileği;</li> <li>– súwretley aladı;</li> <li>– aytıp bere aladı;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsinike iye;</li> </ul> <p><b>”3”bahası«qanaatlandırarlı»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– alǵan bilimlerin ámelde qollay alaladı;</li> <li>– pánniń (temaniń) mazmunın, áhmiyetin túsinedi;</li> <li>– bileği;</li> <li>– súwretley aladı;</li> <li>– aytıp bere aladı;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsinike iye;</li> </ul> <p><b>”2”bahası«qanaatlandırarsız»</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– student pánge tiyisli teoriyalıq hám ámeliy kónlikpelerdi tolıǵı menen ózlestirmegen;</li> <li>– pánniń (temaniń) mazmunın, áhmiyetin túsinebeydi;</li> <li>– pán (tema) boyınsha túsinike iye emes.</li> </ul> |             |                      |
|                              | <b>Bahalaw túrleri</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 | <b>Baha</b> | <b>Ótkeriw waqtı</b> |
|                              | <b>Shegaralıq qadaǵı alaw:</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         | <b>5</b>    |                      |
|                              | Shegaralıq qadaǵı alaw awızsha,                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | 0-5         | (2-semestr)          |

|  |                                                               |          |                         |
|--|---------------------------------------------------------------|----------|-------------------------|
|  | test yaki jazba jumis (pán oqıtıwshısı tárepinen ótkeriledi). |          | 10-hápte                |
|  | <b>Juwmaqlawshı qadaǵ alaw:</b>                               | <b>5</b> |                         |
|  | Awızsha                                                       | 2-5      | (2-semestr)<br>21-hápte |